

**«МАНАС» ЖАНА Ч.АЙТМАТОВ УЛУТТУК АКАДЕМИЯСЫ
NATIONAL ACADEMY OF «MANAS» AND CH. AITMATOV
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ «МАНАС» И Ч.АЙТМАТОВА**

«МАНАС», Ч. АЙТМАТОВ ААЛАМЫ

*Манастаануу-фольклортаануу, айтматовтаануу
илимий журналы*

«MANAS», CH. AITMATOV UNIVERSE

*Scientific magazine
manasstudies-folklore studies, Aitmatov studies*

ВСЕЛЕННАЯ «МАНАСА», Ч. АЙТМАТОВА

*Научный журнал
манасоведения-фольклористики, айтматоведения*

№ (1) 7

ISSN 1694-7754

**«Турар»
Бишкек 2019**

«Манас» жана Ч.Айтматов улуттук академиясынын «Манас», Ч.Айтматов ааламы» илимий журналынын редакциялык кеңеши:

- ТУРГУНАЛИЕВ ТОПЧУБЕК** – редакциялык кеңештин төрагасы, философия илимдеринин кандидаты, Академиянын президенти
БАЙГАЗИЕВ СОВЕТБЕК – редакциялык кеңештин төрагасынын орун басары, филология илимдеринин доктору, профессор.
ДУЙШӨНБАЕВ ПАПАН – жооптуу редактор
ЭРКИНБЕКОВА НУРИЛА – техникалык редактор

Мүчөлөрү:

- Акматалиев Абдылдажан** – филология илимдеринин доктору, академик
Кыдырбаева Раиса – филология илимдеринин доктору, КР УИАнын корреспондент-мүчөсү, «Манас» жана Ч.Айтматов академиясынын академиги (МАУА)
Абакиров Курманбек – филология илимдеринин доктору
Бакашова Жылдыз – филология илимдеринин доктору, профессор
Ирмтрауд Гучке – илимдин доктору, жазуучу, публицист (ФРГ)
Адыл Жуматурду – филология илимдеринин доктору, МАУАнын академиги (КЭР, Пекин шаары)
Кененсариев Ташманбет – тарых илимдеринин доктору, профессор, Академиянын манастануу бөлүмүнүн башчысы
Садыков Ташполот – филология илимдеринин доктору
Темирова Махбуба – филология илимдери боюнча философия доктору (Өзбекстан, Анжиян)
Турсуналиев Султан – философия илимдеринин кандидаты, Академиянын айтматовтаануу бөлүмүнүн башчысы
Байас Турал – тарых илимдеринин кандидаты, Академиянын кыргызтаануу бөлүмүнүн башчысы

Редакциялык топ:

- Корректору **Г. АБДРАХМАНОВА**
Көркөмдөгөн **Ж. КУДАБАЕВ**
Сүрөтчүсү **А.ТУРСУНКУЛОВ**
Компьютерде калыпка салган **Б. МУРАТАЛИЕВА**

© «Манас», Ч. Айтматов Ааламы, № (1) 7, 2019

**Журнал Кыргыз Республикасынын Адилет министрлигинде
2019-жылы 19-сентябрда кайра катталган. № 2165**

Решением ВАК Кыргызской Республики от 31 января 2019 г., протокол 1 п/ж – 4/18 научный журнал «Манас» Ааламы Института манасоведения КМУ им. Арабаева включен в Перечень рецензируемых научных периодических изданий для опубликования основных научных результатов диссертации.

«МАНАС», Ч. АЙТМАТОВ ААЛАМЫ илимий журналы Кыргызстанда жана башка өлкөлөрдө таркатылат.

Редакциянын дареги: Бишкек шаары, И.Раззаков көчөсү 8/1
Тел: 0(312) 30-10-20, 0(312) 30-05-07
e-mail: ma.akademiasy@gmail.com

Басууга 25.12.2019-ж. кол коюлду.
Кагаздын форматы 60x84 1/8. Көлөмү 21,5 б. т.
Нускасы 250. Заказ № 2008.

«Турар» басмасынын басмаканасында басылды.
720031, Бишкек ш., М. Горький көч., 1.

МАЗМУНУ

Расмий бөлүк

Кыргыз Республикасынын Президентинин «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы жөнүндө» Жарлыгы	4
Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемесин түзүү жөнүндө» Токтому.....	6
«Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемеси жөнүндө Жобо	9
Жээңбеков С.: «Академиянын босогосун аттаганда эле улуу рухий чокубуз «Манас» менен Ч.Айтматовдун духун сездим»	13
Салтанаттуу жыйындан фотобаяндама «Манас» жана Чыңгыз Айтматов Улуттук академиясынын» 2019–2024-жылдардагы өнүгүү Концепциясы.....	17

Саякбай Каралаевдин 125 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын материалдарынан

Турсуналиев Т. Саякбай Каралаев уулу – үч ирет гений	22
Байгазиев С., Мырзатаева Б. Саякбай Каралаевдин феномени	31
Өмүрбай уулу М. «Манас» жомогундагы кыргыздын саресепчилик (календарчылык) маданияты	41
Өмүрралиева Ж. С.Каралаев жана М.Мусулманкуловдун варианттарындагы айрым поэтикалык туруктуу формулалардын сакталышы.....	49
Нарынбаева Н. «Манас» эпосундагы көөнө мотивдер жана Саякбай Каралаев уулунун айтуучулук чеберчилиги	54
Мырзабаева Н. «Манас» эпосунда аялдардын жоокердик оюндарга катышуусу	64
Көлбаева М. Саякбай Каралаевдин жомоктору	69
Надырбаева К. «Манас» эпосундагы этнонимдер.....	75
Айтматов Ч.: «Манас» турганда Саякбай Каралаевдин аты өчпөйт»	83

Жусуп Мамайдын орбитасы

Кайыпов С. Тарыхый шарт, өзгөрүлгөн өнөр жана Жусуп Мамай.....	85
Турсун кызы Ж. Жусуп Мамайдын варианты боюнча «Манас» эпосунда айтылган «урум», «кырым» сөздөрүн аңдап түшүндүрүү	94

Философия

Турсуналиев С. Природа кыргызского сказителя.....	102
---	-----

Коом

Эшматова Г. Изменения в быту коренного населения Горного Алтая в 20–30 гг. XX в.....	109
--	-----

Салыштырмалуу изилдөөлөр

Жамгырчиева Г. «Манас» эпосу жана якут олонхосу «нургун баатыр» – тектеш элдердин байыркы чыгармалары.....	117
Темирова М. Бахшылар менен манасчылардагы жалпылыктар жана өзгөчөлүктөр	124
Мирзаева С. Воспитательные и традиционные мотивы в эпосах «Манас» и «Алпамыш»	130

Ч.Айтматов ааламы

Гучке И., Турсуналиев С. Чингиз Айтматов: мифический и реальный феномен писателя	134
Темирова Б. Ч.Айтматовдун «Кайрылып куштар келгенче» аңгемесинде манасчынын образынын көркөм иштелиши.....	143
Дүйшөнбаев П. Ч.Айтматовдун «Куюн» киноповестинде жана бүтпөгөн «Алтын жана кар» повестинде согуш жана зомбулук темаларынын чагылдырылышы.....	147

Илимпоздун татаал тагдыры

Дюшенбиев С. Прерванный полет, трагическая судьба талантливого этнографа	159
--	-----

Маалымат

«Манас жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» жөнүндө	167
---	-----

Кабарлар

Академиянын турмушунан алынган кабарлар	169
---	-----

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИ

ЖАРЛЫК

2019-жылдын 31-январы ПЖ № 18

«Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы жөнүндө

«Манас» эпосун, жалпысынан кыргыздардын эпикалык маданиятын, Чыңгыз Төрөкулович Айтматовдун дүйнөлүк мааниге ээ болгон көркөм, гуманисттик, философиялык-этикалык мурасын сактоо жана жайылтуу, ар тараптан терең изилдөө максатында;

кыргыз тили, байыркы жана соңку тарыхтын бай маданий мурасы азыркы учурда жана келечекте кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүнүн руханий негизин түзүп, өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоо ишинде адеп-ахлактын өзөгү жана карманган жолу болушу керектигин түшүнүп;

БУУнун Башкы Ассамблеясынын 1995-жылдын 17-февралындагы «Манас» кыргыз улуттук эпосунун миң жылдыгын майрамдоо жөнүндө» 49/129-Резолюциясына ылайык кыргыздардын «Манас» эпосу Кыргызстан элинин гана эмес, бүткүл адамзаттын да руханий жана тарыхый-маданий дөөлөтүнүн бир бөлүгү болуп таанылгандыгын көңүлгө алып;

«Манас», «Семетей», «Сейтек» эпикалык үчилтиги ЮНЕСКОнун Адамзаттын материалдык эмес маданий мурасынын репрезентативдүү тизмесине кирген фактысын, ошондой эле 2018-жылдагы Ысык-Көл эл аралык форумунун катышуучуларынын дүйнөлүк лидерлерге, мамлекет башчыларына, коомдук ишмерлерге, илим, маданият жана искусство ишмерлерине кайрылуусун эске алып;

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 65-беренесин, «Париж шаарында 2003-жылдын 17-октябрында ЮНЕСКОнун Башкы конференциясы тарабынан кабыл алынган материалдык эмес маданий мурасты коргоо жөнүндө Эл аралык конвенцияны ратификациялоо тууралуу», «Манас» эпосу жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын материалдык эмес маданий мурасы жөнүндө», «Илим жөнүндө жана мамлекеттик илимий-техникалык саясаттын негиздери тууралуу» Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын жетекчиликке алып, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2017-жылдын 20-апрелиндеги № 81 «Ч. Т. Айтматовдун туулган күнүнүн 90 жылдыгын майрамдоо жөнүндө» Жарлыгына ылайык

ТОКТОМ КЫЛАМ:

1. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө төмөнкүлөр сунушталсын:
 - 1) «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясын (мындан ары – Академия) «улуттук» деген статусу берүү менен түзсүн;
 - 2) Академиянын ишинде төмөнкүлөр каралсын:

– «Манас» эпосунда, кыргыз элдик эпикалык маданиятында, Ч. Т. Айтматовдун чыгармачыл мурасында камтылган көөнөрбөс руханий, адеп-ахлактык жана этикалык баалуулуктарды жайылтууга жана популярдаштырууга, илимий, техникалык жана искусство таануучулук изилдөөлөргө көмөк көрсөтүү;

– илимий-практикалык, илимий-техникалык конференцияларды, долбоорлорду, конкурстарды, симпозиумдарды жана башка иш-чараларды, анын ичинде эл аралык иш-чараларды уюштуруу, өткөрүү жана аларга катышуу;

– илимий-изилдөө, илимий-популярдуу эмгектерди, мезгилдүү жана сериялык тематикалуу басылмаларды чыгаруу, аудио-визуалдык, окутуучу-агартуучу, таанып билүүчү материалдарды даярдоо;

– эл аралык гуманитардык комплекстүү программаларды ишке ашырууга багытталган сунуштарды талкуулоо жана иштеп чыгуу максатында дүйнөлүк маданияттын ишмерлеринин диалогдору жана жолугушуулары өтүүчү аянтча катары Ысык-Көл эл аралык форумунун ишин камсыз кылуу;

– улуттук жана дүйнөлүк адабияттын казынасынын ажырагыс бөлүгү катары «Манас» эпосун, кыргыз элинин башка эпикалык жана руханий мурасын, ошондой эле Ч. Т. Айтматовдун чыгармаларын жергиликтүү, улуттук жана эл аралык деңгээлдерде жайылтуу боюнча чыгармачыл бирликтердин, жарандык коомдун башка уюмдарынын жана жалпыга маалымдоо каражаттарынын демилгелерин колдоо;

3) иш-чаралардын тематикалуу комплекстүү планын илимий-изилдөө, агартуу, маалыматтык-коммуникациялык иштин негизинде иштеп чыксын жана ишке ашырылышын камсыз кылсын.

2. Бул Жарлыктын аткарылышын контролдоо Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратынын Жетекчисине жүктөлсүн.

3. Бул Жарлык расмий жарыяланган күндөн тартып күчүнө кирет.

Кыргыз Республикасынын Президенти

С. Ш. Жээнбеков

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ӨКМӨТҮ

ТОКТОМ

2019-жылдын 3-июну № 275

«Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемесин түзүү жөнүндө

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2019-жылдын 31-январындагы № 18 «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы жөнүндө» Жарлыгын ишке ашыруу максатында, «Манас» эпосу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 4-беренесине, «Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамынын 10 жана 17-беренелерине ылайык Кыргыз Республикасынын Өкмөтү

ТОКТОМ КЫЛАТ:

1. «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемеси түзүлсүн.

2. «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемесинин жобосу 1-тиркемеге ылайык бекитилсин.

3. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2011-жылдын 24-майындагы № 239 «Мамлекеттик мекемелерде жана уюмдарда «улуттук» статусу же «академиялык» ардактуу наамы болгону үчүн алардын кызматкерлеринин кызматтык маанасына үстөк акылар жөнүндө» токтомуна төмөнкүдөй өзгөртүү киргизилсин:

жогоруда аталган токтом менен бекитилген «улуттук» статусу же «академиялык» ардактуу наамы бар мамлекеттик мекемелердин жана уюмдардын тизмеси төмөнкүдөй мазмундагы 31-пункт менен толукталсын:

«31. «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемеси».

4. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2011-жылдын 22-августундагы № 473 «Кыргыз Республикасынын министрликтеринин, администрациялык ведомстволорунун жана башка мамлекеттик органдарынын штаттык санынын чеги жөнүндө» токтомуна төмөнкүдөй өзгөртүү киргизилсин:

– жогоруда аталган токтомдун 1-тиркемеси төмөнкүдөй мазмундагы 39-пункт менен толукталсын:

«

39	«Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемеси	27
----	---	----

».

5. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 12-январындагы № 12 «Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик башкаруу органдары жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн карамагындагы башка уюмдар жөнүндө» токтомуна төмөнкүдөй өзгөртүү киргизилсин:

– 2-пунктунун «а)» пунктчасы төмөнкүдөй мазмундагы сегизинчи абзац менен толукталсын:

«– «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемеси;».

6. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылдын 6-апрелиндеги № 197 «Мамлекеттик кызматчылардын категориясына кирбеген жана мамлекеттик мекемелерде, анын ичинде аткаруучу бийликтин мамлекеттик органдарынын карамагындагы мекемелерде иштеген кызматкерлердин эмгегине акы төлөөнүн шарттары жөнүндө» токтомуна төмөнкүдөй өзгөртүү киргизилсин:

– ушул токтомдун 2 жана 3-тиркемелерине ылайык редакцияда 12-3 жана 24-3-тиркемелер менен толукталсын.

7. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2017-жылдын 4-майындагы № 253 «Кыргыз Республикасынын министрликтеринин, мамлекеттик комитеттеринин, администрациялык ведомстволорунун жана башка мамлекеттик органдарынын техникалык жана тейлөөчү персоналынын штаттык санынын чеги жөнүндө» токтомуна төмөнкүдөй өзгөртүү киргизилсин:

- жогоруда аталган токтомдун 1-тиркемеси төмөнкүдөй мазмундагы 35-3-пункт менен толукталсын:

«

35-3	«Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы” мамлекеттик мекемеси	8
------	---	---

».

8. «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемеси:

– «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемесин юстиция органдарында белгиленген тартипте мамлекеттик каттоодон өткөрсүн;

– ушул токтомдон келип чыгуучу уюштуруу-техникалык жана башка чараларды көрсүн.

9. Кыргыз Республикасынын Финансы министрлиги белгиленген тартипте Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Бюджет жана финансы боюнча комитетинин макулдугу менен:

– 2019-жылы «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемесинин ишин каржылоого акча каражатын карасын жана каржыласын;

– «Кыргыз Республикасынын 2019-жылга республикалык бюджетти жана 2020–2021-жылдарга болжолу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу» мыйзамдын долбоорун даярдоодо тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүүнү карасын.

10. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик мүлктү башкаруу боюнча фонд Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Өкмөтүнүн Иш башкармасы менен биргеликте Бишкек шаары, Раззаков көч., 8/1 жана Раззаков көч., 8/2 дареги боюнча жайгашкан мамлекеттик имараттарды «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемесине ыкчам башкаруусуна белгиленген тартипте өткөрүп берсин.

11. Ушул токтомдун аткарылышын контролдоо Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Аппаратынын билим берүү, маданият жана спорт бөлүмүнө, финансы жана кредит саясаты бөлүмүнө жүктөлсүн.

12. Ушул токтом расмий жарыяланган күндөн тартып жети күн өткөндөн кийин күчүнө кирет.

**Кыргыз Республикасынын
Премьер-министри**

М. Абылгазиев

**«Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы»
мамлекеттик мекемеси жөнүндө
ЖОБО**

1-глава. Жалпы жоболор

1. «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемеси жөнүндө жобо (мындан ары – Жобо) «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемесинин (мындан ары – Мекеме) иш тартибин аныктайт.

2. Мекеменин негизги иши кыргыз элинин руханий мурасы болгон «Манас» үчилтигинин («Манас», «Семетей», «Сейтек» эпостору) жана Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун маданий мурасынын баалуулуктарын кеңири таратууга, сактоого, өнүктүрүүгө жана жайылтууга багытталган.

3. Мекеме өз ишин Кыргыз Республикасынын Конституциясына, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына, Кыргыз Республикасынын башка ченемдик укуктук актыларына жана Кыргыз Республикасынын чечимдерине, Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп эсептелген, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдерге, ошондой эле ушул Жобого ылайык жүргүзөт.

4. Мекеме «улуттук» деген укуктук статуска ээ.

5. Мекеме ыкчам башкаруу укугунда түзүлгөн уюштуруу-укуктук формасында иштеген юридикалык жак болуп эсептелет.

Мекеменин уюштуруучусу Кыргыз Республикасынын Өкмөтү болуп саналат.

6. Мекеменин өздүк бланктары, мөөрү, штамптары, банктарда алыш-бериш жана башка эсептери бар.

7. Мекеменин фирмалык толук аталышы:

– мамлекеттик тилде: «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемеси»;

– расмий тилде: «Государственное учреждение «Национальная академия «Манас» и Чингиза Айтматова»;

– англис тилинде: «State Institution «Manas and Chingiz Aitmatov National Academy».

8. Мекеменин юридикалык дареги: 720040, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Раззаков көч., 8/1 жана Раззаков көч., 8/2.

2-глава. Мекеменин максаты, милдеттери жана функциялары

9. Мекеменин иш максаты ата-бабалардын маданий-рухий, адеп-ахлактык баалуулуктарды жайылтуу, «Манас» эпосун, ошондой эле Чыңгыз Айтматовдун көркөм, гуманисттик, философиялык-этикалык мурасын ар тараптан изилдөө болуп саналат.

10. Мекеменин негизги милдеттери:

– «Манас» үчилтигинде, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачыл мурасында камтылган рухий, адеп-ахлактык жана философиялык-этикалык баалуулуктарды кеңири жайылтуу;

– Кыргыз Республикасында жана чет өлкөлөрдө «Манас» эпосу жана Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары менен байланышкан маданий иш-чараларды уюштуруу жана өткөрүү;

– Манас таанууну жана Чыңгыз таанууну дүйнөлүк заманбап гуманитардык илимдин багыты катары өнүктүрүү;

– Манас таануу, Чыңгыз таануу менен байланышкан маданий өнүктүрүүнүн актуалдуу маселелерин изилдөө;

11. Мекеменин функциялары:

– «Манас» эпосунун жана Чыңгыз Айтматовдун мурасынын маселелерине арналган эл аралык симпозиумдарды, конгресстерди, республикалык илимий-практикалык иш-чараларды уюштуруу;

– эл аралык гуманитардык программаларды ишке ашырууга багытталган сунуштарды иштеп чыгуу жана талкуулоо максатында дүйнөлүк маданий ишмерлеринин жолугушуу жана диалог өткөрүү аянты катары Ысык-Көл эл аралык форумунун ишин уюштуруу;

– кыргыз элинин тарыхый мурасы – «Манас» эпосуна жана Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына арналган ар түрдүү туристтик долбоорлорду, конкурстарды, кароолорду, көргөзмөлөрдү уюштуруу;

– Манас таануу жана Чыңгыз таануу багытындагы изилдөөлөрдүн натыйжалары чагылдырылган илимий жана илимий-популярдуу материалдарды чыгаруу, ошондой эле ушул багыттагы илимий жетишкендиктердин көргөзмөлөрүн уюштуруу;

– «Манас» эпосунун, ошондой эле Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын гуманисттик идеяларын жергиликтүү, улуттук жана эл аралык деңгээлде жайылтуу боюнча чыгармачыл бирликтердин, коомдук уюмдардын жана жалпыга маалымдоо каражаттарынын демилгелерин колдоо;

– окумуштуулардын, маданий ишмерлердин, искусство, адабият ишмерлеринин кол жазмаларын жана Мекеменин башка материалдарын архивде сактоо;

– «Манас» эпосундагы жана Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы идеяларды ар тараптан изилдөө, ошондой эле жайылтуу;

– уникалдуу манасчылык өнөрүн улантуучулар жана «Манас» эпосун айтуучулар менен иш жүргүзүү.

3-глава. Мекеменин ишин уюштуруу

12. Мекемени Кыргыз Республикасынын Премьер-министри тарабынан кызмат ордуна дайындалуучу жана кызмат ордунан бошотулуучу президент башкарат.

13. Мекемеде вице-президенттин кызмат орду каралган, президент жок болгон учурда анын милдетин аткарат.

Вице-президент Мекеменин президентинин сунушу менен Кыргыз Республикасынын Премьер-министри тарабынан кызмат ордуна дайындалат жана кызмат ордунан бошотулат.

14. Мекеменин президенти:

– Мекеменин ишин жетектейт жана Мекемеге жүктөлгөн милдеттердин жана функциялардын аткарылышына жоопкерчилик тартат;

– Мекеменин атынан мамлекеттик бийлик органдарында, эл аралык уюмдарда, коомдордо жана бирикмелерде Мекеменин кызыкчылыктарын коргойт, келишимдерге, ишеним каттарга жана Мекеменин финансы-чарбалык документтерине кол коёт;

– кеңеш берүү максатында консультациялык-кеңеш берүүчү орган түзүүгө укуктуу;

– өз ыйгарым укуктарынын чегинде буйруктарды чыгарат, алардын аткарылышын көзөмөлдөйт;

– Мекеменин штаттык санын жана түзүмүн белгиленген штаттык сандын чегинде бекитет;

– Мекеменин кызматкерлеринин функциялык милдеттерин белгилейт;

– Кыргыз Республикасынын эмгек мыйзамдарына ылайык Мекеменин кызматкерлерин жумушка кабыл алат жана жумуштан бошотот;

– Мекеменин кызматкерлерине карата сыйлоо жана тартиптик жоопкерчилик чараларын көрөт;

– Жобонун негизинде Мекеменин компетенциясына кирген башка маселелерди чечет;

– жүктөлгөн функциялык милдеттерин талаптагыдай аткаруу үчүн жеке жоопкерчилик тартат.

15. Мекеменин кызматкерлери мамлекеттик кызматкер болуп эсептелбейт.

16. Мекеменин кызматкерлеринин иши Кыргыз Республикасынын эмгек мыйзамдарына ылайык жөнгө салынат.

4-глава. Эсепке алуу, пландоо, отчет берүү

17. Мекеме өз ишинин жыйынтыгы боюнча белгиленген тартипте бухгалтердик эсеп жана статистикалык отчет жүргүзөт.

18. Мекеменин ишин Кыргыз Республикасынын Өкмөтү контролдойт.

19. Мекеме Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларда Мекеменин карамагындагы каражаттардын эсебинен ички аудит жүргүзөт.

5-глава. Мекеменин мүлкү

20. Мекеменин мүлкү мамлекеттик менчик болуп саналат.

21. Мекеменин мүлкү негизги фонддон жана жүгүртүүдөгү каражаттардан, ошондой эле башка материалдык баалуулуктардан турат, алардын наркы Мекеменин өз алдынча балансында көрсөтүлөт.

22. Мекеменин мүлкүн төмөнкү булактар түзөт:

– республикалык бюджеттин каражаттары;

– гранттар, юридикалык жана жеке жактардын ыктыярдуу салымдары;

– Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары менен тыюу салынбаган башка булактар.

6-глава. Мекемени өзгөртүп түзүү жана жоюу

23. Мекемени жоюу же өзгөртүп түзүү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн чечими менен ишке ашырылат.

24. Кредиторлордун талаптарын канааттандыруудан кийин калган мүлк мамлекеттик менчикке өткөрүлүп берилет.

25. Мекеменин иши токтотулган учурда, анын ишинин жүрүшүндө пайда болгон документтер «Кыргыз Республикасынын улуттук архив фонду жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык сакталат жана колдонулат.

Кыргыз Республикасынын Президенти Сооронбай Жээнбековдун
2019-жылы 4-декабрда «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук
академиясынын конференц-залында Академиянын ачылышына арналган
салтанаттуу жыйында сүйлөгөн сөзү.

«АКАДЕМИЯНЫН БОСОГОСУН АТТАГАНДА ЭЛЕ УЛУУ РУХИЙ ЧОКУБУЗ «МАНАС» МЕНЕН Ч. АЙТМАТОВДУН ДУХУН СЕЗДИМ»

**Урматтуу «Манас» жана Чыңгыз Айтматов академиясынын жамааты!
Урматтуу илимий жана чыгармачыл интеллигенция өкүлдөрү!**

Бүгүн сиздер менен кыргыз рухунун ордосу – «Манас» жана Чыңгыз Айтматов академиясынын кереге төрүндө жолугушуп олтурабыз. Эң оболу «Манас» жана Чыңгыз Айтматов академиясынын жамаатын конушуңуздар менен чын дилимден куттуктайм! Конушуңуздар кут болсун!

Сиздердин ишиңиздерге зор ийгиликтерди каалап, ошону менен бирге эле Сиздерге болгон үмүтүбүз чоң, көптөгөн мыкты иштердин, демилгелердин үстүнөн талбай иш алып барасыздар деген тилектемин.

Академиянын имаратын толугу менен көрүп чыктым, өтө заманбап, атына заты жарашкан имарат, мыкты конуш болуптур. Эң башкысы, бул жердин босогосун аттаганда эле улуу рухий чокубуз Манас менен Айтматовдун рухун сездим. Бул жерге келген адамдардын баары ошол энергетиканы, улуу руханий бийиктикти, күчтү, рухий намысты сезиши керек.

Академияны – кыргыздын эки руханий өзөгү Айкөл Манастын рух кубаты, Чыңгыз Айтматовдун акыл күчү көтөрүп турат. Бул эки ыйык түшүнүк ар бирибиздин каны-жаныбыздагы ыйык түшүнүк. Мындай жерде иштөө, алардын дүйнөсүнө аралашуу, алар менен кошо жашоо – бул чоң сыймык, ары чоң жоопкерчилик.

Улуттук эпосубуз менен жалпы улуттук руханий лидерибиздин экинчи өмүрү, жайылтылышы, элдин терең катмарына жетүүсү Сиздердин ишмердүүлүгүңүздөр менен терең байланышта каралат. Бул ыйык баалуулуктарды биз мындан ары жаңы бийиктикке көтөрүп, жалпы улуттук, дүйнөлүк масштабдагы дөөлөткө, адамзаттык көөнө кенчке айлантышыбыз зарыл.

«Манас» – дүйнөлүк көркөм бермет, Айтматов – улутубуздун руханий уңгусу, улуттук сыймыгыбыз, анын рухий мурасы – биздин улуттук улуу баалуулук. Айтматов – адабияттын гана руханий кубулушу эмес, ал адамзаттык маданияттын кубулушу.

Айтматов аң-сезимибизди гана руханий асылдуулукка сугарууга жан үрөп, көкүрөк үнүн бизге жеткизип тим болбостон, жараткандан бүткөн адамдык ге-

нийлиги менен дүйнөлүк цивилизациянын дагы бир кадам алдыга жылуусуна, доордун интеллектуалдык жаңы чөйрөсүнүн өнүгүүсүнө өз үнүн кошту.

Айтматовдун кубулушу, ал ириде адамдыктын гуманисттик ойлорун ойготту, адам коомун универсализациялоодон сактап калууга жан үрөп, өз дүйнөтаанымынын руханий галактикасын жаратты. Ал локалдык Адам, глобалдык ойчул экендигин далилдей алды.

Урматтуу жыйын катышуучулары!

«Манас» эпосу улуттук маданияттын жана өнөрдүн туу башы, элдик философия менен акыл-ойдун өзгөчө феномени катары кыргыз маданиятынын өнүгүшүнө эбегейсиз таасир берген.

Кыргыз көркөм өнөрүндө «Манас» эпосунун ээлеген орду чоң. Ал көркөм өнөрдүн бардык тармагында чыгармачылыктын соолубас булагы, баа жеткис азыгы катары музыка, театр, кино, сүрөт, адабият, архитектура, фольклор, этно-маданиятка, психология, каада-салтка зор таасирин тийгизген.

Улуттук маданияттын өзөгү, уюткусу «Манас» эпосунда жашайт. «Манас» эпосу улуттук дүйнөтаанымдын орбитасын жерден космикалык түшүнүктөргө чейин, жөнөкөйдөн татаалга чейин, локалдык алкактан глобалдык алкакка жайылган көркөм кабылдоо системаларынын өзгөчө көрүнүшү катары зор кызыгууну туудуруп келет.

«Манас» эпосу улуттук маданияттын төлбашы.

Улуттук маданият андан түгөнгүс энергия, көөнөрбөс азык алып бүгүнкү кыргыз маданиятынын бийиктигин жаратты.

«Манас» эпосу улуттук көркөм өнөр тарабынан дале көптөгөн изилдөөлөрдү, көңүл бөлүүнү, аны көркөм өнөр тилине салып кайрадан жаңыртууну, келечек урпактарга рух азыгы катары тартуулоону талап этет. Биздин алдыбызда чоң максаттар турат.

Биринчи: «Манас» эпосун дүйнөлүк маданияттын күзгүсү катары жайылтуу.

«Манас» эпосу бул дүйнөлүк руханий мухит. Аны көркөм өнөрдүн өзгөчө феномени катары көптөгөн мамлекеттер көркөм тасмага алуу аракетин көрүп жатат. Бул багытта эпостун көркөм чагылышын искусствонун «тили» менен жайылтуу, аны орток маданияттардын туундусу катары көтөрүп чыгууда көркөм өнөрдүн кино, театр, сүрөт, музыка тармактарынын мүмкүнчүлүгү чоң. Ал биринчи кезекте «корпоративдик» чыгармачыл байланышты талап кылат. «Манас» эпосун адамзаттык акыл менен адамзаттык генийликтин кубулушу катары кабылдоо, аны дүйнөлүк кенчтин ажырагыс бөлүгү экендигин ар тараптуу жайылтуу – биринчи кезекте көркөм өнөрдүн башкы миссиясы.

Экинчи: манасчылык өнөрдү жандандыруу.

Манасчылык бул салттуу өнөр катары уланып келет.

Анын азыркы заманбап формасын алып чыгуу да бүгүнкү ургаалдуу замандын негизги маселеси болуу керек. Бул өнөрдү жайылтуунун ар кыл формасын издөө менен азыркы инновациялык технологияны активдүү пайдалануу зарыл. Биз азыркы күндө бир топ дилемманын талаштуу маселесинде калдык: чыныгы манасчы чыгабы же биз манасчылык өнөрдүн классикалык жолун гана улантып кете алабызбы?

XXI кылымдын манасчысынын портретин кандай элестете алат элек?

Бул риторикалык суроонун артында көптөгөн маанилүү маселелер жатат. Сагынбай, Саякбай сыяктуу манасчылардын жаңы мууну жаралабы, манасчылык азыркы ургаал замандын капшабында кантип жашап кетет деген өзөктүү суроо

дайыма бизди ойлонтот. Манасчылыкты жандандыруу менен биз эң оболу адам генийинин талантынан жаралган дүйнөлүк улуу өнөрдү сактап калабыз.

Бул маселенин өзөгү ушул мааниде жатат.

Үчүнчү: «Манас» эпосун адамзат генийинин улуу чыгармасы катары изилдеп, дүйнөгө таркатуу.

«Манас» эпосу дүйнөлүк эпостордун теңдешсиз океаны болгону менен аны изилдөө маселеси даде «дың» бойдон жатат. Эгерде салыштырып карай турган болсок, дүйнөлүк «Махабхарата», «Калевала», «Илиада» сыяктуу эпосторду изилдөө алда канча терең кеткен.

Кыргыз манастануу илиминде эпостун изилдениши тек гана адабий-фольклордук субстанция катары гана каралып, эпостун аалам түшүнүктөрү менен байланышкан «феноменалдык горизонту» ачылбай келет.

«Манас» илимин дүйнөлүк көз караш таанымынын глобалдуу түшүнүктөрү менен тең катар коюу менен биз дүйнөнүн татаал суроолорун жандырмакпыз, тилекке каршы, ал интеллектуалдык-эстетикалык изилдөөнүн жоктугу «Манас» эпосунун бүткүл философиялык катмарын ачып бере албайт.

Манас феноменин таануу менен биз дүйнөнүн феноменин тааныйбыз. «Манас» эпосунун адамзаттык көркөм ой-жүгүртүүсүнө тийгизген таасири да ушул маселелерде жатат.

Төртүнчү маселе: «Манас» эпосу улуттук биримдиктин көөнөргүс булагы.

Албетте, бул кыргыз элинин гана эмес, Кыргызстанда жашаган көптөгөн улут өкүлдөрүнүн да руханий сыймыгы, руханий азыгы. «Манас» эпосу ал дайыма элдерди достукка, ынтымакка, биримдикте жана толеранттуулук сезимде жашоого тарбиялап келет. Эпос бир нече калктардын тилине которулду. Биз, сыймыктануу менен белгилеп кеткибиз келет, кыргызстандыктардын баары улутуна, тилине, коомдогу социалдык абалына карабастан, улуу эпосту биздин эпос деп айтып келет. Мунун жаркын мисалы катары атактуу жазуучу жана драматург Мар Байжиевдин «Манас» эпосунун варианты бир нече тилдерге которулду. Анын ичинде орус, өзбек, грузин, тажик ж.б. тилдерге которулуп, чоң резонанс жаратып жатат. Кыргызстан ассамблеясынын негизги ишмердүүлүгү да эпостогу идеалдарды үйрөнүүгө, аны терең өздөштүрүүгө багытталган.

«Манас» эпосу элибиздин зор руханий көпүрөсү катары, тынчтыктын, биримдиктин, руханий жакындашуунун символу катары жашай берет.

Бешинчиден, кыргыз элинин руханий дүйнөсүнүн туу чокусу – «Манас» эпосу дүйнөлүк улуу мурас катары 1995-жылы БУУ тарабынан «кыргыз элинин руханий дөөлөтү» деп таанылып, эпостун 1000 жылдыгы жарыяланган. Аны дүйнөнүн 120 мамлекети колдоп берген.

Эмки жылы, 2020-жылы «Манас» эпосунун 1025 жылдыгы белгиленет. Бул өтө маанилүү маданий окуя. Бул багытта өлкөбүздө жана чет өлкөлөрдө бир нече иш чаралар өтөт деген ойдомун.

Өзгөчө мен көңүл чордонун «Манас» эпосун системалуу жана фундаменталдуу изилдөөгө бургум келет. «Манас» эпосунун айланасындагы дүйнөлүк ойду, изилдөөнү системалаштыруу, аны тереңдетүү эпостун көп кырлуу маанисин ачып берет.

Ушул маселеден улам Кыргызстанда «Манас» изилдөөчүлөрдүн, б.а. манасоведдердин эл аралык форумун өткөрсөк, анын уюштуруу иштерине өлкөбүздөгү тиешелүү министрликтер, Улуттук илимдер академиясы, «Манас» академиясы активдүү катышса, бул демилгени колдоп беребиз.

Ошол эле учурда Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсүн, философиясын изилдеген айтматоведдердин да форумун уюштуруп, алгылыктуу иш алып барсак болот деп ойлойм.

«Манас» эпосунун дүйнөлүк таанымын дагы да арттыруу үчүн ЮНЕСКОнун штаб-квартирасында (Парижде) атайын конференцияны демилгелесек, бул багытта өлкөбүздүн тышкы иштер министрлигине, улуттук ЮНЕСКО иштери боюнча комиссияга азыртан сунуш берет элем.

Урматтуу жыйын катышуучулары!

Бүгүнкү жолугушууга өлкөдөгү чыгармачыл уюмдардын жетекчилерин да чакырдык. Азыркы күндө чыгармачыл уюмдар иштерин мындан ары активдештирүүсү зарыл. Бул уюм жөнөкөй уюмдар эмес, тарыхы бай, улуу залкарлар жетектеп кеткен чыгармачыл уюмдар болуп эсептелет. Бул союздар уюшулганына 80 жылдан ашты, бул дагы улуттук маданияттын көөнөрбөс тарыхы. Көркөм жаратмандардын чыгармачыл уюму – мыкты адабиятты, музыканы, сүрөттү, кинону, спектаклди жаратууга өбөлгө түзөт.

Биз мындан ары чыгармачыл уюмдарга да өзгөчө мамиле жасоону, камкордукка алууну туура деп баалайбыз. Сиздер да коомдун, өлкөнүн турмушуна активдүү аралашып, элибиздин ынтымагын, биримдигин, мамлекеттүүлүгүн, руханий байлыгын арттырасыздар деген тилектемин.

Быйыл биринчи жолу эгемендүү кыргыз тарыхында чыгармачыл союздарга гранттык колдоо кылабыз, буюрса Сиздердин ишиңиздер да алгалайт деген ой бар.

Урматтуу илимий жана көркөм интеллигенция өкүлдөрү!

Бул жолугушуудан пайдаланып, «Манас», Айтматов, деги эле улуттук маданият маселеси жөнүндө чогуу-чаран ой-пикир алышып алсак, максатка ылайыктуу болот, анда сиздердин ой-пикирлериңизге кезек берсем.

Рахмат!

«МАНАС» ЖАНА ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ УЛУТТУК АКАДЕМИЯСЫНЫН 2019–2024-ЖЫЛДАРДАГЫ ӨНҮГҮҮ КОНЦЕПЦИЯСЫ

*«Манас» жана Чыңгыз Айтматов
улуттук академиясынын Илимий-эксперттик кеңешинин
2019-ж. «12» «09» № 1 протоколу менен бекитилген*

«Жоктон бар кылган...»

МАКСАТЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

АКАДЕМИЯнын негизги максаты – ата-бабалардын маданий-рухий, адеп-ахлактык баалуулуктарын табуу жана жыйноо, «Манас» эпопеясын, Чыңгыз Айтматовдун көркөм, гуманисттик, философиялык-этикалык мурасын ар тараптан изилдөө болуп саналат.

АКАДЕМИЯнын негизги милдеттери:

- «Манас» эпопеясында, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачыл мурасында камтылган рухий, адеп-ахлактык жана философиялык-этикалык баалуулуктарды кеңири изилдөө, кол жазмаларды санариптештирүү, орус, англис жана башка тилдерге которуу жана дүйнөгө жайылтуу;
- Манастаанууну жана Айтматовтаанууну дүйнөлүк заманбап гуманитардык илимдин багыты катары калыптандыруу жана өнүктүрүү;
- Манастаануу жана Айтматовтаанууну дүйнөлүк заманбап гуманитардык илимдин багыты катары өнүктүрүү менен катар эле кыргызтаануу илимий багытын да айкалыштырып өнүктүрүү;
- Кыргыз Республикасында жана чет өлкөлөрдө «Манас» эпосу жана Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары менен байланышкан маданий иш-чараларды уюштуруу жана өткөрүү;
- Манастаануу, Айтматовтаануу, кыргызтаануу менен байланышкан маданий өнүгүүнүн актуалдуу маселелерин изилдөө;
- Манастаануу, Айтматовтаануу, кыргызтаануу менен байланышкан агартуучулук ишмердиктерди жүргүзүү.
- АКАДЕМИЯ илимий-изилдөөлөрдү уюштурууда, маданий өнүгүүдө илимий изилдөөлөрдүн эл аралык интеграциясынын алкагында иш алып барат. Эл аралык ресурстук борборлор, илимий-изилдөө мекемелери менен эки, үч жана көп тараптуу меморандум, келишим, макулдашуулардын негизинде тышкы байланыштарды дайыма өнүктүрүп турат.

ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

АКАДЕМИЯНЫН функциялары:

– «Манас» эпопеясынын, Чыңгыз Айтматовдун мурасынын, кыргызтаануунун, көчмөн элдердин цивилизациясына байланыштуу маселелерге арналган эл аралык симпозиумдарды, конгресстерди, конференцияларды, семинарларды, талкууларды, кароо-конкурстарын, республикалык илимий-практикалык иш-чараларды уюштуруу;

– «Манас» эпопеясынын жана Чыңгыз Айтматовдун мурасынын кыргызтаануунун, көчмөн элдердин цивилизациясынын маселелерине байланышкан түрдүү материалдарды, кол жазмаларды кыргыз тилинен орус, англис жана башка чет элдик тилдерге которуу, аны атайын интернет-сайтка жайгаштыруу;

– эл аралык гуманитардык программаларды ишке ашырууга багытталган сунуштарды иштеп чыгуу жана талкуулоо максатында дүйнөлүк маданий ишмерлердин жолугушуу жана диалог өткөрүү аянты катары Ысык-Көл эл аралык форумунун ишин уюштуруу;

– кыргыз элинин тарыхый мурасы «Манас» эпопеясына жана Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына, кыргызтаануунун, көчмөн элдердин цивилизациясына арналган түрдүү илимий-изилдөө, агартуучулук, көркөм-искусстволук, туристтик долбоорлорду даярдоо жана эл аралык гранттарды утуп алуу;

– «Манас» эпопеясына, Чыңгыз Айтматовдун мурасына арналган конкурстарды, кароолорду, көргөзмөлөрдү уюштуруу;

– Манастаануу, Айтматовтаануу жана кыргызтаануу багытындагы изилдөөлөрдүн натыйжалары чагылдырылган илимий жана илимий-популярдуу материалдарды басмадан чыгаруу, заманбап интернет желесине салуу, ушул багыттагы илимий жетишкендиктердин көргөзмөлөрүн уюштуруу;

– «Манас» эпопеясынын, Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын гуманисттик идеяларын жергиликтүү, улуттук жана эл аралык деңгээлде жайылтуу боюнча чыгармачыл бирликтердин, коомдук уюмдардын жана жалпыга маалымдоо каражаттарынын демилгелерин колдоо, аларды ишке ашырууга тикелей көмөк көрсөтүү;

– окумуштуулардын, маданий, искусство, адабият ишмерлеринин кол жазмаларын жана Академиянын башка материалдарын архивде сактоо;

– «Манас» эпопеясынын, Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын текстологиясын кеңири, терең жана заманбап изилдөө, башка тилдерге которуу, анын жыйынтыктарын басмадан чыгаруу, интернет-желесине жүктөө;

– уникалдуу манасчылык өнөрүн улантуучулар менен иш жүргүзүү жана «Манас» эпосун айтуучуларды – манасчыларды даярдоону улантуу.

ТАРЫХЫЙ ЖАНА КООМДУК ОРДУ

АКАДЕМИЯНЫН Кыргызстандын борбору, Борбордук Азияда олуттуу геосаясаттык мааниге ээ болгон Бишкек шаарында турушу, анын геосаясаттык зор маанисин тастыктап турат. Анткени, кыргыз жергеси Борбор Азиядагы байыркы экономикалык, тарыхый-этникалык, социалдык жана маданий чордондорунун бири, ал эми Бишкек шаары эзелтен берки тогуз жолдун тоому болгон Чүй өрөөнүндө жайгашкан. Демек, АКАДЕМИЯ так ушундай региондун өзгөчөлүгүнө, уникалдуулугуна тете болуу үчүн өзүнүн перспективалык пландарын түзүүдө региондун гана эмес, бүтүндөй Борбордук Азиянын геосаясаттык перспективасындагы керектөөлөрдү жана кызыкчылыктарды эске алышы шарт.

АКАДЕМИЯНЫН Кыргызстандагы коомдук орду өтө зор. Анын кыргыз элинин руханий эки туу чокусу болгон «Манас» эпопеясы менен дүйнөгө белгилүү Чыңгыз Айтматовдун руханий мурастарын изилдөө, манаस्ताануу жана айтматовтаануу илимдерин калыптандыруу, бул эки феномендин айланасындагы терең жана мазмундуу илимий жыйынтыктары менен Кыргызстандын гуманитардык илимий багыттарын байытуу, алардын тарыхый мурастарынын негизинде жаштарды гумандуулукка, мекенчилдикке жана интернационалдуулукка тарбиялоо заманбап мүмкүнчүлүктү түзүп турат.

АКАДЕМИЯнын Кыргызстандагы көп улуттуу калктын жашоосундагы идеологиялык орду да олуттуу. «Манас» эпопеясындагы «кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым» деген Манас баатырдын учкул сөзү азыркы Кыргыз Республикасында жашап жаткан көп улуттуу калктын биримдигин, социалдык-экономикалык жана саясий-руханий интеграциялануусун бекемдөөчү негизги идея. Ошол эле учурда манастануу жана айтматовтаануу илимий багыттарынын илимий жыйынтыктары өлкөбүздөгү көп улуттуу калктын интеграциясын кыргыз элинин айланасында, анын түпкү калк катары жетекчилик ролун «бириктирүүчү ядро» катары колдонуу менен ишке ашыра алат. Мунун өзү Кыргыз Республикасынын этникалык саясатын жакшыртуу концепциясын иштеп чыгууга да салым кошо алат.

АКАДЕМИЯнын кыргыз коомчулугундагы гумандуулукту калыптандырууда дагы мааниси зор. Улуу Чыңгыз Айтматовдун «Канткенде адам уулу адам болот? Баарынан кыйыны күнүгө адам болуу...» деген асыл оюнун уңгу маанисин тереңдеп изилдөө, анын принциптерин жашоодо колдонуу аркылуу Кыргыз Республикасынын калкынын коомдук аң-сезимин, айрыкча жаштардын гумандуулугун, мекенчилдигин жана интернационалдуулугун арттырууга жакшы шарттарды түзөт.

ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРИКЛАДДЫК БАГЫТТАРЫ

АКАДЕМИЯнын илимий ишмердүүлүгүнүн теориялык багыттарын төмөнкү багыттар түзөт:

Манастануу илиминин теориялык жана методологиялык принциптерин иштеп чыгуу аркылуу аны гуманитардык илим катары калыптандыруу;

Айтматовтаануунун теориялык жана методологиялык принциптерин иштеп чыгуу аркылуу аны гуманитардык илим катары калыптандыруу;

Кыргызтаануунун теориялык жана методологиялык принциптерин иштеп чыгуу аркылуу аны гуманитардык илим катары калыптандыруу;

Манастануу, айтматовтаануу жана кыргызтаануу гуманитардык илимий багытынын теориялык базасын тереңдетүү максатында дүйнөлүк ири окумуштууларды чакыруу менен ачык лекцияларды уюштуруу, методологиялык семинарларды өткөрүү;

Манастануу, айтматовтаануу жана кыргызтаануу багытында теориялык ири илимий монографияларды жазуу, аны башка тилдерге которуу.

АКАДЕМИЯнын илимий ишмердүүлүгүнүн прикладдык багыттары төмөнкүлөрдөн турат:

Манастануу, айтматовтаануу жана кыргызтаануу илимий багыттары боюнча жергиликтүү, борбор азиялык, алыскы чет өлкөлүк бардык табылгалардын жана материалдардын маалымат банкын түзүү;

Дүйнөдөгү «Манас» эпопеясына байланыштуу ар кыл тилдеги материалдар, чыккан китептер, макалалар, справочниктердин жана башка материалдардын маалымат базасын түзүү;

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары боюнча ар кыл тилдеги дүйнөлүк басылмалардын маалымат базасын түзүү;

Кыргызтаануу, алтаистика жана көчмөн цивилизациялары боюнча ар кыл тилдеги дүйнөлүк басылмалардын маалымат базасын түзүү;

«Манас» эпопеясынын текстологиялык корпусун түзүү;

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын текстологиялык корпусун түзүү;

«Манас» эпопеясынын варианттары боюнча конкордациялык иштелме даярдоо;

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары боюнча конкордациялык иштелме даярдоо;

«Манас» эпопеясынын варианттарынын ичиндеги ономастикалык, мифтик, тарыхыйлык белгилери боюнча дүйнөлүк карта түзүү;

«Манас» эпопеясынын варианттарынын негизинде кыргыз дүйнө таанымы боюнча жол картасын түзүү (географиялык түшүнүк, салт-санаа, ырым-жырым, дин жана ишеним, металлургия, курал-жарак, согуш искусствосу жана башка);

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары боюнча негизги идеялар жана баалуулуктар боюнча дүйнөлүк карта түзүү;

Чыңгыз Айтматовдун коомдук ишмердигинин (анын ичинде Ысык-Көл форуму) картасын түзүү.

Жогоруда аталган бардык иштелмелерди башка тилдерге которуу, интернет желесине киргизүү, дүйнө жүзүнө даңазалоо.

«Манас» эпопеясынын, кыргыз кенже эпосторунун, жалпы эле кыргыз оозеки фольклорунун материалдарынын негизинде искусствонун бир катар багыттары боюнча иш алып баруу жана аларды чет тилдерге которуу, теле-көрсөтүү жана интернет айдыңынын мейкиндигинде дүйнөгө даңазалоо (кинофильм, анимациялык фильм, спектакль жана башка чакан иштелмелер);

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын материалдарынын негизинде искусствонун бир катар багыттары боюнча иш алып баруу жана аларды чет тилдерге которуу, теле-көрсөтүү жана интернет айдыңынын мейкиндигинде дүйнөгө даңазалоо (кинофильм, анимациялык фильм, спектакль жана башка чакан иштелмелер);

Кыргызтаануунун, алтаистиканын жана көчмөн цивилизацияларын изилдөө материалдарынын негизинде искусствонун бир катар багыттары боюнча иш алып баруу жана аларды чет тилдерге которуу, теле-көрсөтүү жана интернет айдыңынын мейкиндигинде дүйнөгө даңазалоо (кинофильм, анимациялык фильм, спектакль жана башка чакан иштелмелер);

«Манас» эпопеясынын, кыргыз фольклорунун, Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын негизинде түрдүү чакан конкурстарды (фото-сүрөт, пано, живопись, скульптура, кыска сцена, «Манас» айтуу, көркөм окуу жана башка);

Жеңип чыккан продукцияны эл аралык деңгээлге таратуу жана аны менен катар манастануу жана айтматовтаануу багыттарындагы баалуулуктарды дүйнөгө даңазалоо.

ЭЛ АРАЛЫК БАЙЛАНЫШТАР

АКАДЕМИЯнын эл аралык байланыштарын өркүндөтүүгө зор приоритет берүү. Ал үчүн:

эл аралык байланыш ишин АКАДЕМИЯнын бардык заманбап мүмкүнчүлүктөрүнүн негизинде өркүндөтүү;

эл аралык ресурстарды борборлор, илимий мекемелер, жеке окумуштуулар менен илимий кызматташтык келишимдерин түзүү;

эл аралык потенциалдык донорлорду табуу жана алардын приоритеттик багыттарынын манастануу жана айтматовтаануу илиминин алкагына туура келген тематикалары боюнча мамлекеттер аралык, тармактык жана жеке долбоорлорду берүү;

чет өлкөлүк илим изилдөө мекемелери менен потенциалдуу жаш окумуштууларды мобилдүү кадр алмашуу саясатына жетишүү;

чет өлкөлөрдөгү «Манас» эпопеясын жана Ч. Айтматовдун чыгармаларын изилдөөчүлөр менен байланыштарды түзүп, аларды ассоциацияга бириктирүү.

КОРУТУНДУ

Жогорку белгиленгендерден тышкары АКАДЕМИЯнын аброюн республикада жана эл аралык деңгээлде көтөрүү, анын жетишкендиктерин рекламалоо сыяктуу иштерди алып баруу, мекеменин ийгиликтерин түрдүү жыйындарда, илимий, илимий-усулдук форумдарда, басма сөздө, ички («АКАДЕМИЯнын басылмаларында», «АКАДЕМИЯнын электрондук-маалымат-аналитикалык сайтында», АКАДЕМИЯнын теле-радио студиясында, тышкы массалык-маалымат каражаттарында жарыялап, рекламалап туруу.

Кыргыз Республикасы,
Бишкек шаары.
2019-жыл.

2019-жылы 25-октябрында «Манас» жана Ч. Айтматов улуттук академиясы Кыргыз Республикасынын маданият, маалымат жана туризм министрлиги, КР Билим берүү жана илим министрлиги, КР Президентинин Аппаратына караштуу Кыргызстан элдеринин тарыхый жана маданий мурастарынын «Мурас» фондусу, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, «Саякбай манасчы» коомдук фондусу, «Чыгармачылык демилгелерди колдоо» коомдук фондусу менен биргеликте улуу манасчы Саякбай Карала уулунун (1894–1971) 125 жылдыгына арналган **«САЯКБАЙ КАРАЛА УУЛУ – ЭПИКАЛЫК ЭС-ТУТУМДУН ГЕНИЙИ»** аттуу эл аралык илимий-практикалык конференция өткөрдү.

Сиздерге илимий-практикалык конференциянын айрым материалдарын сунуштайбыз.

*Топчубек ТУРГУНАЛИЕВ – философия илимдеринин кандидаты,
ардактуу профессор, «Манас» жана Ч. Айтматов
улуттук академиясынын президенти,
«Манас», Ч. Айтматов ааламы илимий журналынын баш редактору*

*Топчубек ТУРГУНАЛИЕВ – кандидат философских наук,
почетный профессор,
Президент Национальной академии «Манас» и Ч. Айтматова,
Гл. редактор научного журнала Вселенная «Манаса», Ч. Айтматова*

*Topchubek TURGUNALIEV – candidate of Philosophical Sciences,
President of the National academy «Manas» and Ch. Aitmatov,
«Manas», Ch. Atmatov Aalamy Journal Chief Editor*

САЯКБАЙ КАРАЛА УУЛУ – ҮЧ ИРЕТ ГЕНИЙ

Кыска мазмун (Аннотация)

Карт тарыхтын эң байыркы миң жылдыктарынан бери кыргыз элинин, анын гениалдуу уул, кыздарынын керемет кудурети менен жаралып, айтылып, ушул заманда да оозеки жана басма сөз аркылуу даңазаланып жаткан «Манас» эпопеясынын ой-максаттарын кеңири таркатуу – азыркы учурдун руханий талабы. Ушул таризде Саякбайдын үч жолу генийлигин изилдөө өзгөчө мааниге ээ. Анын «Манас» эпопеясын айтуучулугу, аткаруучулугу жана кыргыз элинин «Эр Төштүк» кичинекей жомогун көлөмдүү эпоско айландырганы үч ирет гений экенин далилдейт.

Өзөктүү сөздөр: Саякбай – «Манас» айтуучу. Аткаруучу. «Эр Төштүк» жомогунун негизинде эпостук вариантын түзүүчү гений. Куйма кулактык улуттук эстутумдун гениалдуу өкүлү.

Аннотация

С древнейших времен седой истории кыргызский народ, его гениальные сыновья и дочери слагали и поныне продолжают слагать величайшую эпопею «Манас» и ее могучее эхо слышно и в наше время. Саякбай манасчы мы определяем в качестве трижды гения: как сказителя; как исполнителя; и в качестве создателя объемного фантастического эпоса «Эр Төштүк» на основе небольшой народной сказки.

Ключевые слова: Саякбай – трижды гений: первое, как сказитель эпопеи «Манас», второе – исполнитель «Манаса» и третье, как создатель фантастического объемного эпоса «Эр Төштүк» на основе краткого народного сказания.

Annotation

Since the ancient times of the history the Kyrgyz people, its brilliant sons and daughters composed and still continue to compose the greatest epic «Manas» and its mighty ego is heard in our time. Sayakbai manaschy (storyteller and narrator of the epics) we define as three times a genius: as a storyteller, as a performer and as the creator of the three-dimensional fantastic epic «Er Toshtuk» on the basis of a short folk tale.

Key words: *Sayakbai is a great storyteller of the epic «Manas», performer and a creator of the three-dimensional fantastic epic «Er Toshtuk» on the basis of a short folk tale.*

Генийдин табияты

Улуттук, дүйнөлүк деңгээлдеги илимде, көркөм өнөрдө, эл, мамлекет башкарууда, динде жана башка чөйрөлөрдө революциялык терең из калтырган тарыхый инсандарды негизинен үч даражага бөлүп айтса болот: талант, улуу (залкар), гений. Кээде илимий адабиятта, көп учурда күндөлүк басма сөздө, радиотелеканалдарда тиги үч маанидеги түшүнүктөр башаламан айтылып келет. Философия, филология, тарых илимдеринде биз, окумуштуулар, математикалык таризде так айтышыбыз парз. Себеби, талант, улуу, гений дегендердин айырмасы абдан арбын, аралыгы алыс. Алсак, талант менен генийдин асман менен жердей ажырым баркы бар. Макиавеллинин пикири боюнча, «акылдар үч уруктуу болот: бирөө баарына өзү жетет; башка бирөө биринчинин жетишкенин түшүнөт; үчүнчү өзү эч нерсеге жетпейт жана башкалар жеткенди түшүнбөйт. Биринчи акыл – өзгөчө керемет, экинчи – олуттуу, үчүнчү – жараксыз» (1.139–140) (мен котордум – Т.Т.). Бул аныктамага кошумча: «өзгөчө кереметке», менимче, гений жана улуу инсандар; ал эми «олуттуу» дегенге таланттуу адамды айтса болот; «жараксыз» – бул наадан. Акылдын өтө сейреги – олуялык; анан акылмандык; төмөнкүсү – акылдуулук. Акылы жокторду айтпай эле коелу.

Биз адегенде генийдин түрлөрүн тактап алалы. Тарыхта сегиз чөйрөдөгү генийлер даана: 1. Көркөм өнөрдө; 2. Илимде; 3. Динде; 4. Мамлекет башкарууда; 5. Сынчылык таризде; 6. Олуялык дүйнөдөгү гений; 7. Аскер түзүүдө, жоокерчиликте.

Илимде генийлер жөнүндө түркүн ойлор жазылган. Уолтер Бауэрман төрт тараптагы генийди белгилейт. Биринчиси – «чыгармачылык касиеттүү». «Чыгармачылык» түшүнүктү ал «негизинен искусство ишмерлери» дейт. Башка генийлер чыгармачылык касиеттен куру бекен? Чыгармачылык сапат – бул универсалдуу көрүнүш эмеспи. Экинчиси – «илимпоздук кыр-чоку». Кийинкиси, «сынчылык сыпаттагы» инсан. Төртүнчү түрдөгү гений – «демилгелүү, күжүрмөн (expansive)» ишмер (2.70). Илимпоздун иликтөөсүнө олуя гений кирбей калган.

«Демилгелүү, күжүрмөн» генийлерди экиге ажырата айтуу абзел. Кошунду эң жогорку деңгээлде уюштуруу, машыктыруу; жоокердиктин стратегиялык максатын, ыкмалык-тактикалык чеберчилигин өзгөчө бийик өздөштүрүү өзүнчө генийлик. Эл, мамлекет башкаруудагы генийлер да тарыхый прогресстин башында тургандар.

Генийдин табияты жөнүндө көп айтылган, сырынын далай жагы ачылган. Бирок, толук мүнөздөлгөн деп эч ким айталбайт. Кыска-нуска таризде гениалдуулук – мурда эч качан кезикпеген жаңы, кайталангыс, үлгүлүү улуу ачылыш (3.96). Ушул сөздөр менен гений чектелбейт. Анын абдан татаал, карама-каршы жагдайларын жазып келет изилдөөчүлөр. Бул тейде Ч. Ломброзо өзгөчө терең талдаган. Генийлердин бир тобунун улуу жөндөмү, акыл-эси менен бирге жандүйнөсү «жараланган» («поврежденные»), психикасы тескери айланып кет-

кен – «липеманьяк», «мен!» деп чексиз өзүмчүл пикирдин туткунуна кабылып аша чапкан, акылынан адашкан, ошондуктан же өмүрүнүн аягында жинди болуп, жиндиканада акыркы күндөрүн өткөргөн же жиндиликтен өз өмүрүн өзү кыйгандар (4.690,696,791,805,807; 5.703,712,760,763,794,795,798). «Между гениальными людьми встречаются помешанные, а между сумасшедшими – гении», – дейт автор (4.805).

Албетте, өмүрүнүн аягына чейин акылы ордунда, психикасы бузулбаган, акыркы мезгилде да генийликтин үлгүсүн көрсөткөндөр арбын. Таң каларлык тарыхый тастыктама – Европа өлкөлөрүндө «жан дүйнөсү жараланбаган» генийлер (Сократ, Платон, Гегель, Геродот, Моцарт, Бетховен, Бах ж.б.) менен катар «жаралангандар» аз эмес: Руссо, Тассо, Ампер, Шуман, Кардано, Свифт, Ньютон, Шопенгауэр ж.б. (4.960). Ал эми Чыгыш мейкиндигиндеги генийлердин арасында «жаралангандары» жөнүндө маалымат жок. Ману, Гаутама, Кун Цзы, Вьяса, Брамандын ырчы уулу, баткендик Токтогул, узунакматтык Токтогул, Жеңижок, Акылбек, Нарматай, Келдибек, Тыныбек, Сагынбай, Саякбай, Фирдоуси жана башкалар «жараланган» эмес. Өткөн кылымдарда саны аз гана кыргыз элинен генийлер – 1.Манасчылар; 2.Олуя акылмандар; 3.Төкмө акындар; 4.Философ акындар; 5.Сынчылар; 6.Саясий ишмерлер; 7.Аскер башчылар өзгөчө көп санда чыкканын толук, ишенимдүү, далилдүү себептер менен түшүндүрүү оңой эмес. Кыргыз илиминде бул тарапта азырынча ийгилик менен сыймыктана албайбыз. Батыштан чыккан генийлердин арасында «жаралангандары» неге арбын экенин дүйнөлүк илимпоздор толук түшүндүрө албай келатат.

Генийлердин, улуулардын-залкарлардын, таланттардын арасында көп тармакта жалпы адамзаттык улуу мурас калтыргандары бар. З. Фрейд Италиянын Ренессанс доорундагы Леонардо Да Винчини «көп кырдуу гений» атаган (6.251). Ал көзү барында эле айтымышка (легендага) айланган гений, генийлердин генийи болгон. Анын генийлигин сезсе болот, «бирок эч качан түшүнүү мүмкүн эмес» (6.2581). Кыргызда баткендик Токтогул, узунакматтык Токтогул, Сагынбай, Саякбай көп кырдуу генийлер экени белгилүү. Булардын генийлигинин уңгу сырын «толук түшүндүм» деп эч ким айталбайт.

Байыркы Грецияда, Парнастын этегинде, олуялар-пифиялар уялаган Дельфы аттуу, мазар сыяктуу жерде, жети акылмандардын кыска-нуска сөздөрү ташка чегилген экен. «Өзүңдү өзүң билип ал» дегенден кийин дагы бир улуу сөз жазылган: «жаман адамдар дайыма көпчүлүк» (7.131). Бул чындык сөз, калети эмес. Бүгүнкү жети жарым миллиардды чапчыган жалпы адамзат калкында да жамандары көп болсо керек дейм. Бирок, азчылык жакшылар, демек, акылдуулар, акылмандар, олуя акылмандар, өзгөчө генийлер, улуулар-залкарлар, таланттар тарыхтын туткасы, куту, адамзаттын ыйык бөлүгү, бул дүйнөнүн пайдубалы. Прогресссти, коомдук өсүп-өнүгүүнү камсыз кылып тургандар: келечекке умтулгандар. Дүйнөлүк чыгармачылык – рух казынаны байыткандар. Эң татаал, каттаал мезгилде да пассионардык кайратынан кайтпагандар.

Генийлик өтө сейрек учурайт. Миллиондогондордун бири. Ар бир адамга мындай улуу касиет бериле бербейт. Ушул мааниде Д. Хокинстин «Гениалдуулук ичте катылган. Ал ар бир адамга тиешелүү. Тышка чыгуу, ишке ашуу үчүн өз убак-саатын күтүп турат» (8.58), – дегени калпыс сөз экени билинип турат. Биз ылайым эле ошондой болсо экен дейбиз. Бирок, бул куру тилек, эч качан ишке ашпаган ой, иллюзия. Изилдөөчүнүн «чыгармачылык, гениалдуулук сыңары, адамдын аң-сезиминен ажырагыс» (8.58) деген саптары маанилүү жазылган. Гениалдуулук аң-сезимдин өтө сейрек, кайталангыс түрү. Бир ойду, бир элести, бир чыгармачылык ыкманы кайталаган эки генийди таппайсыз.

Саякбай

Мен айтам: Саякбай үч жолу гений. 1. «Манас» эпопеясын алты илтик кылып айткан гений. 2. Гениалдуу эпопеяны гениалдуу аткарган гений. 3. Чакан гана кыргыз эл жомогу «Эр Төштүктү» көлөмдүү (16,5 миң сап) мифологиялык-фантастикалык керемет эпоско айландырган гений.

Демек, Саке (эл арасында улуу урмат-сый менен аны Саке деп коюшкан) көп кырдуу гений. Анын дагы бир улуулугу болгон. Ал атактуу мүнүшкөр-бүркүтчү эле.

Сакенин «Манасы» эпопеянын үлгүлүү-классикалык варианты. Ал алтилтик: «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кенен», «Алымсарык», «Кунансарык» (9.9). Булардын үчилтиги гана жарык көргөн. Тилекке каршы, төртүнчү, бешинчи, алтынчы бөлүктөрү чыгарыла элек, себеби «начар жазылып калган» дешет КР Улуттук академияда. Анын «Манас», «Эр Төштүгүнөн» башка дагы он бир керемет чыгармалары бар. Дүйнөдөгү «көп кырдуу» деп даңазаланган генийлердин биринчи катарында Саке да бар. XX кылымдын элүүнчү-алтымышынчы жылдарында жарык көргөн «Бүркүттөр» (аңгеме), «Унутулгус күндөр» (эскерүүлөр), «Канаттуу куштар» (ырлар жыйнагы), «Эстен кетпейт» (эскерүүлөр), «Томор Мерген» (дастан), «Делдеш баатыр» (дастан), «Азапты көп көргөн Кубат» (эскерүүлөр), «Молдо баатыр» (дастан), «Бакытай балбан» (дастан), «Бүркүтчүлөр жөнүндө» (аңгеме), «Карамолдо» чыгармалары да көөнөрбөс мурас болуп калган. Бул чыгармаларды да, өзгөчө «Канаттуу куштар», «Томор Мерген», «Делдеш баатыр», «Молдо баатыр», «Бакытай балбан» дегендерин бала-бакчаларда, баардык окуу жайларда кеңири окутууга татыктуу дейм. Илимий изилдөөлөрдү күчөтүү парз.

Бир мааниде эл гений деп туура айтылат. Азап менен тозокту, жаман менен жакшыны өз өмүрүндө канчалык көп көрсө да, тарых жолунда кээде кырылып, кордуктун, зордуктун тири суук тагдырын көрүп, бирок каардуу, кырчын доорлордон аман өтүп, өсүп, кайрадан түтөп, пассионардык рухунан, кажыбас кайратынан жанбаган, жандүйнөсүндө жалындуу деми эч качан өчпөгөн эл гениалдуулуктун үлгүсүн көрсөтөт. Көркөм өнөрдө, өзгөчө эпос жанрында «Манас» эпопеясын жараткан кыргыз эли; «Махабхаратаны» дүйнөгө тартуулаган индоарий эли; «Илиаданын» өзөгүн түзгөн грекоарий эли; керемет оозеки чыгармалары бар башка элдер генийлик дүйнөгө өткөн. Экинчи мааниде, тарыхтын улуу мезгилинде эл деп, элдин алтын казынасынын капкагын ачып, талыкпас тулпар сыңары алдыга озуп чыккан өзгөчө сейрек, өз мезгилине гана эмес, кийинки кылымдарда да кайталангыс, эч качан көөнөрбөс, жаңы из калтырган адамдар гений. Ошондуктан илимпоз: «Ар бир улутту тарых жүзүндө азчылык даңазалап турат», – дейт (10.888). Бул сөздө тарых жүзүндө улуттун ордун жокко чыгаруу ой жок. Карт тарых жолунда эки улуу күч бар экенин дайыма айтуу – адилеттүүлүк. «Тарыхты адамдар жасайт, – дейт Г. Плеханов, – инсандын ишмердиги анын арасында маанисин жоготпойт» (11.333). Демек, жамааттык, элдик генийлик аң-сезимдин пайдубалдык негиздери, чыгармачылык руху жеке адамдын генийлигинин булак-башаты, ал эми инсандын генийлиги – улуттук маданияттын күзгүсү.

Генийдин генийлиги тарыхый доордун табиятында камтылган. Бул себепти Е. Мелетинский таамай тастыктайт. «Манас» эпопеясынын өзгөчө касиетин – гениалдуулугун «кыргыз элинин тарыхый тагдырынын кайталангыс кайрыктарында», – деп корутундулайт кыргыздын генийи менен жаралган эпопеяны терең изилдегендиктин натыйжасында. «Манасты» изилдегенде окумуштуунун эпопеядагы «эпикалык мезгил мифтик эмес, тарыхый, анын каармандары тарыхый

так мүнөздө, эпикалык күрөш – уруулардын күрөшү, уруулардын жана мамлекеттердин бирикмелеринин күрөшү» (12.369). «Манастагы» окуялардын өзөктүү окуялары, демек, тарыхый чындык экенин тануу мүмкүн эмес. «Эпопеянын негизги окуялары кайсы кылымдарга туш келет?» деген суроого биздин илимий божомолубуз: анын тарыхый мүнөзүнө таянсак анда, «баатырдык доорго!» деп тыянак чыгарсак болот. Биринчиден, «Манас» эпопеясынын үчилтигинен сегизинчи бөлүгүнө чейин:

Кыргыз элинин, кыргызга өз ыктыяры менен кошулган башка элдердин, уруу кандык мамлекеттеринин улуттук эркиндиги, эгемендиги үчүн тынымсыз баатырдык күрөшү;

Баскынчылык, агрессивдүү саясатты көздөгөн күчтөрдүн кордук-зомбулук аракеттери.

Экинчиден, Кытай империясынын агрессивдүү тышкы саясатына каршы көчмөндөрдүн тиги империянын түндүк батыш аймактарындагы биздин доорго чейинки X кылымындагы, мүмкүн, андан мурунку кылымдардагы аракеттеринин баатырдык окуялары. Тойнбинин бул саптарында терең маани жатат (13.673). Дүйнөлүк илимде да «баатырдык доор» мезгили тарыхый санактын эски миң жылдык кылымдары менен түшүндүрүлөт. «Манастын» баардык варианттарында, алардын арасында гениалдуу классикалык үлгүлөрүндө баатырдык тарыхый доор сүрөттөлөт. Албетте, эпостук жанрдагы чыгармаларда, эл басып өткөн тарых баяндалган түрлөрүндө да жомок, миф кереметтери айкеш. Тарыхый чындык менен мифологиялык мотивдер тарыхый-мифологиялык эпостордо ширелишкен. Сакенин «Манасы» да ушундай тейде (15.537,538; 15.537-5361).

Бул генийге тиешелүү архаикалык, мүмкүн, эң байыркы миф доорунда айтылган «Эр Төштүк» эпостун мифтик-фантазиялык түрүнө кирет. Элдик «Эр Төштүк» жомогунда айтылбаган, Сакенин генийи менен гана табылган терең маанидеги түркүн орошон окуялар, оргуштаган жаңы табылган ойлор, көркөмдүктүн кыр-чокусунун кереметин камтыган поэтикалык саптар окуган адамдын жан дүйнөсүн биротоло ээлейт, байытат, таң калтырат (15.39-501).

Эпос жана цивилизация

Тарыхый прогресс жолунда, байыркы коом цивилизациялык өнүгүү багытына бурула баштаганда элдик оозеки чыгармачылыктын эң жогорку түрү – эпостун орду өзгөчө маанилүү. Аны төмөнкүдөй түшүндүрсө болот:

эпостук чыгармаларда элдин тарыхы көркөм-элес таризде баяндалат. Тарыхый-фольклордук-баатырдык эпосто мифтик айтымыштар болгону менен тарыхый чындык үстөмдүк кылат (12.423, 424). «Манас», анын түркүн түрлөрүнүн арасында Сакенин «Манас» эпопеясы да кыргыз элинин баатырдык доордогу тагдыр чечүүчү окуяларын, эркиндик, эгемендик үчүн талыкпас күрөшүн керемет сүрөттөйт;

кылымдарды камтыган тарыхый эпостор («Махабхарата», «Илиада», «Шах-Намэ»), айрыкча «Манас» эпопеясы байыркы эпостук доордо кыргыз эли көркөм-интеллектуалдык жогорку тепкичке чыгып, эпос, эпопея цивилизациялык өсүүнүн бирден-бир негизги аныктамасына айланганы талашсыз тарыхый чындык.

Ошондуктан цивилизациялык илимдин негиздөөчүлөрүнүн бири Л. Г. Морган Гомердин эпостору «гректердин цивилизациясынын башталышын даректеп турат» дейт (16.23). Эгерде «римдик, грециялык цивилизацияларда биз улуу ачылыштарды, табылгаларды көрбөгөнүбүз менен, искусстводо, философияда жана

коомдук мекемелерде алар өзүн даана көрсөткөн» (16.21). Коомдук турмуштун баардык тармактарында, албетте, өсүү, көп жаңылык болгонун окумуштуу танбайт. Бирок, цивилизациялык тарыхый өсүүнүн квинтэссенциясы, көркөм-интеллектуалдык үлгү көрсөткүчү эпос болгонун баса белгилейт. Бул ойду жогорку автор жалгыз айткан эмес. Дүйнөлүк деңгээлдеги философ Б.Рассел да «эллиндик цивилизациянын биринчи улуу өкүлү Гомер болгон» дейт (17.30);

тарыхый-мифологиялык эпостордо баатырдык доор чагылдырылганы анык. Баатырдык кылымдар биздин заманга чейинки миңдеген жылдарды кучагына алат. «Адам рухунун ички алсыздыгынын жана алапайын таппай калгандыгынын натыйжасы зордук-зомбулукка сыйынууга алып келгени» (13.650) бир нече миң жылдыктарды аралап өткөн соң гана элдин коомдук аң-сезими сапаттык жаңы тейде өсө баштап, интеллектуалдык ой-жүгүртүү, тарыхты интеллектуалдык-көркөм талдоо жолуна түшө баштаганы цивилизациялык өсүүнүн алгачкы жарчысы эпос, эпопея экенин билдирип турат. «Адамды интеллект плюс руханияттык касиет көкөлөтөт» (18.667). Баатырдык, көркөм-интеллектуалдык эпостун пайда болгону кайсы кылымдарга таандык? Цивилизацияны эпос менен айкаш изилдеген окумуштуулар баатырдык, көркөм интеллектуалдык эпостун пайда болушу биздин доорго чейинки тарыхый мезгилдин акыркы миң жылдыктын биринчи жарымына тиешелүү экенин жазышат. С.Радхакришнан индоарий элинин баатырдык эпостору биздин доорго чейинки «VI кылымдан мурда калыпка салынган» дейт (19.227). Бул веддик мезгилге туура келет – «Махабхаратанын», «Рамаянанын» пайда болушу. Байыркы гректердин баатырдык эпостору («Илиада», «Одиссея») да Гомердин генийи менен ушул кылымдарда – биздин доорго чейинки «VIII же VI кылымда жазылган» (20.127). Бул сөз цивилизациянын тарыхын изилдеген Г.Уэллске тиешелүү.

«Манас» эпопеясынын жаралган доору жөнүндө ар кандай илимий божомолдор бар. Ал «миң жыл мурда», VIII–X кылымдарда, ал түгүл кечээ эле – XVIII кылымда жаралган дегендер менен макул болуу эпопеянын тарыхый доорун бурмалоого жатат. Е.Мелетинскийдин пикири тарыхый чындыкка шайкеш. «Манас» классикалык эпостун үлгүсүнүн бири, мезгил жагынан ал гомердик эпостун, кельттердин, скандинавиялыктардын эпосу менен замандаш» (12.366). Эгерде окумуштуунун илимий ачылышка айланган тарыхый тыянагына таянсак, анда, элдердин, эң оболу арийлердин Алтай, Борбордук Азияны цивилизациялык үлгүлүү аймактарга айландырган соң, бир жагынан, калктын саны улам көбөйгөндөн көбөйүп, демографиялык революция каптап, арийлердин арбын топтору туш тарапка тарап, жергиликтүү эли артта калган, жери, табияты бай башка өлкөлөргө таркаган, тарых наамаларда «элдердин улуу көчү» аталган улуу доордун башында арийлер, алардын арасында, варварчылыктан башы чыкпай артта калган Эски Европага, Кичи жана Жакынкы Чыгыш деп айтылган, керемет өрөөн, тоолору бар, бир кезде өнүккөн, «талассократия» аты бар элдерге арийхеттер цивилизациянын жаңы ыкмаларын, алдыңкы технологияларды таркаткан; экинчи жагынан, биздин доорго чейинки эчен миң жылдыктарды басып өтүп, анан мурдагы мезгилдин экинчи миң жылдыгынын арасында улуу жоокерлердин, акылмандардын «хет цивилизациясы» деп даңазаланган үлгүлүү өсүү жолун көрсөткөн («хет» этноними мүмкүн, арийлердин, кыргыздардын «кет», «кетти», «көчүп кетти» түшүнүктөрүнөн аталса керек). «Манас» эпопеясын эчен тарыхый тепкичтерди (кыргыз илиминде «циклизация» делинет) басып өткөн, эски, жаңы доорлорго тиешелүү миң жылдыктардын башаты, окумуштуу эскергендей, арийхеттер Кичи Азиядан баштап, Жакынкы Чыгышты чырмап, кийин Европанын көп элдерин алдыңкы өсүү ыраатына салган доор менен кыргыздын

гениалдуу эпопеясы мезгилдеш экени келип чыгат»; үчүнчү жагынан, «кыргыз элинин тарыхый өмүрү 2200 жыл» деген илимий ишеним туудурбаган, болбогон божомолго бизди ынандыруу илимий сөрөй, тактыктан ай-асмандай алыс «тарыхый» теорияны таңуулоо экени даана болот. Демек, «Кыргыз эли Борбордук Азиядагы эң байыркы элдердин бири экени тарыхка маалым» (21.8) дегендин чегин элибиздин тарыхы биздин доорго чейинки миң жылдыктардын, бери жагы дегенде, экинчи миң жылдыгына таандык экени тастыкталат.

Адегендеги айтканыбыз – Саякбай үч жолу гений дедик. Анын «Манас» эпопеясын алтилтик кылып ажайып айтканы да, токсон күн-түнү тынбай таскактаса талбаган улуу тулпардын ай-ааламга алкынып, Айвазовскийдин «Тогузунчу валы» сыяктанып, анын сыйкырдуу аткаруучулугунун касиеттүү пассионардык кубаты угуучуларды дээрлик өзүнө тартып, эпопеянын окуялары, Манастын, Семетейдин, Сейтектин жана башка кыраан баатырлардын эл үчүн эрдиктери азыр болуп жаткандай, ар бир адам ал окуяларга катышып жаткандай чексиз таасир калтырган аткаруучулугу да бирдей «улуу генийлик» (22.4). Ушул ойду А.Жайнакова эстетикалык-психологиялык жагдайда таамай түшүндүргөн. «... «Манасты» «Манастай» кадыр-баркка жеткирүү жеке эле анын текстине байланыштуу нерсе эмес. Айталык, аны китептен окуган менен таланттуу аткаруучунун оозунан угуунун эки башка таасир берери бышык. Айрыкча С.Каралаевдин мыкты артисттик чеберчилигинен улам эпостун авторитети дүйнөлүк масштабда чоң үлүш тапкандыгы шексиз» (23.20). Эң сонун баа айтылган. Бирок түзөтүү иретинде: «таланттуу аткаруучунун оозунан угуудан» гениалдуу Сакенин оозунан угуунун айрымасы Жер менен Сириустай; «С.Каралаевдин мыкты артисттик чеберчилигинен» эмес, Сакенин «Манасты» гений артист – аткаруучулук чеберчилиги эпопеяны бүт дүйнөнү таң калтыра өзүнө тартканы.

Сөз акыры

Гений, улуу (залкар) адам тарыхтын баардык мезгилдеринде кездеше бербейт. Алгачкы коомдо, варварчылыктын баштапкы учурунда коомдун өсүп-өнүгүү деңгээли төмөнкү тепкичтерде болгон соң эл, анын алдыңкы өкүлдөрү генийлик, улуулук касиеттен алыс болгон. Бирок, тарыхтын ошол доорлорунда, тактап айтканда, эң байыркы коомдун аягында, кийинки формациянын биринчи кылымдарында эле таланттуу кишилер көркөм маданияттын, эмгек жана согуш куралдарынын үлгүлөрүн өздөштүргөн. Ал эми эл, анын алдыңкы өкүлдөрү гениалдуулукка, улуулукка тарыхый прогресстин өзгөчө оргуштаган, кел-кели керемет түрүндө келген кийинки кылымдарда жеткен.

«Келериңде дүнүйө,
Тел жорго менен сур жорго,
Жол талашып тургандай,
Ак туйгун менен карчыга
Жем талашып тургандай», –

деп мындай доорду Барпынын генийи керемет мүнөздөгөн (24.151).

Демек, адегенде таланттуу, анан улуу, кийин гениалдуу элдерди, адамдарды тарыхтын гүлдөп өскөн мезгили жаратат. Элдин, адамдын көкөлөгөн пассионардык руху бул мезгилде жаратмандык жолго түшөт.

Мындай тарыхый мезгил дүйнөлүк илимде «алтын доор», цивилизация, ренессанс деп аталат. Генийлердин, улуулардын, таланттардын көбү ушундай доорлордо арбын чыгат. Кыргыз элинин көз жеткис узак жолун аңдасак, анда, адегенде мамлекет башкаруучу, идеологиялык ойчул олуя, үлгүлүү аскер түзгөн,

элдин эркиндигин коргой билген генийлерди; анан манасчылык, төкмө акындык, акылман акындык, сынчы генийлерди көрөбүз. Генийлердин, улуулардын, таланттардын көп түрлөрү «Манас» эпопеясында даңазаланганы тарыхый чындык, мифологиясы аралашкан. Чындыгы басымдуулук кылат. Кыргыздын алтын доору жөнүндөгү байыркы айтымышты швед изилдөөчү Свен Хедин мындай баяндайт: байыркы-байыркы заманда, Чыгыш Памирде, «муз тоолордун атасы» аталган, бийиктиги 7800 кадам, Музтоо-Ата ыйык тоонун башында кыргыздар Жанайдар деп сыймыктанган шаар-мамлекет гүлдөп өскөн. Өлүм, суук, караңгылык ал жерден биротоло куулган. Жанайдар адамдар жыргал өмүр сүргөн доордо курулган. Ал жерде эч качан солубаган гүлдөр, жыл бою мөмөлөгөн шумдуктай бак-дарактар өсөт, калкы жамандыкты билбейт, бейпил жашайт... Торукашка тулпарларды алкынтып минген, жеңилбес кырк баатыр кайтарып турат Жанайдарды... (25.73,75). Мүмкүн, бейиштей бул шаар-мамлекет памирдик кыргыздардын учкул ою, чексиз фантазиясынан жаралгандыр?.. Мүмкүн чындык. Ким билсин... «Манас» эпопеясында «кырк чилтен» дегендер, Манастын атактуу кырк чоросу менен Жанайдарды калкалаган кырк баатыр кыргыздын эпикалык аңсезиминде, баатырдык баянында айтылганы өзгөчө мааниде. Баса, жанайдардык кырк баатыр кытайлыктар менен салгылашууда тарыхый Кан Кожого жардамга келип, жеңишке жетет.

3. Гений, улуу, таланттуу адамда:

Табияттан берилген кереметтүү касиет. Ал касиет адамдын мэсиндеги өзгөчө касиеттүү нейрондорго салынган;

«Генийдин токсон тогуз пайызы эмгектен» дегендин чындыгы бар – генийлик сапат тынымсыз эмгектенүүдөн өсөт;

Генийлик, улуулук, таланттык көп учурда «устат-шакирт» формасына байланыштуу. Кыргыздын манасчылары, төкмө акындары, комузчулары; Батыштагы Бах, Моцарт жана башкалар устаттан улуу таалим алган;

Табияты адамга өзгөчө жагымдуу өлкөлөрдөн генийлер, улуулар, таланттар көп чыккан. Алтай, Ала-Тоо, Индия, Кытай, Италия, Испания, Англия, Германия жана башка өлкөлөрдүн табигый керемет шарттары адамдын жандүйнөсүн байыткан, сезимдерин курчуткан. Гениалдуу адамдардын пайда болушуна жандүйнөнү жыргаткан табияттын кооздугу, аба ырайынын жагымдуулугу чоң таасир берет (5.678).

Элди, адам баласын зар какшаткан бул дүйнөнүн азап-тозогун миңдеген жылдар бою көргөн, чыдаган, сабырдуулук мамиле кылып жеңген, аны акылмандыкка айландырган, эчен согушта кырылып, бирок, түгөнгөн сайын түтөп, жаңы дем, кажыбас кайрат менен ого бетер өскөн элдер гениалдуу, улуу руханий мурастарды жараткан. Акылмандыктын ай-ааламына жеткен ушундай элдердин алдыңкы катмарынан атырылып генийлер, улуулар, таланттар улуттук рухтун бийик тепкичтерине чыгат, мурастарын бүт дүйнөгө тартуулайт. Булардын жүрөгү акыйкаттык менен тазаланат, «акылы турмуштун терең сырын өздөштүрүү менен тазаланат» (26.68 (III -109)).

Адабияттар

1. Макиавелли, Николо. Государь. Искусство войны. – М.: Астрель, 2011. – 488 с.
2. Гончаренко Н.В. Гений в искусстве и науке. – М.: «Искусство», 1991. – 432 с.
3. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философии герменевтики. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.

4. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. – В кн.: Преступный человек. – М.: Эксмо; СПб.: Мирград, 2005. – 880 с.
5. Ломброзо Ч. Преступный человек. – М.: Эксмо; СПб.: Мирград, 2005. – 880 с.
6. Фрейд З. Я и Оно: Сочинения. – М.: Эксмо-пресс; Харьков: «Фолио», 2004. – 864 с.
7. Эрих фон Дэникен. Одиссея богов. – СПб.: Питер, 2012. – 256 с.
8. Хокинс Д. Путь просветления: 365 ежедневных размышлений. – М.: Эксмо, 2012. – 240 с.
9. Каралаев Саякбай. Эстен кетпейт: Чыгармалар жыйнагы. – Б.: «Принт-Экспресс», 2014. – 848 б.
10. Шпенглер О. Закат Европы. – Мн.: Харвис, М.: АСТ, 2000. – 1376 с.
11. Плеханов Г.В. Избранные философские произведения. В пяти томах. Том II. – М.: Госиздат, 1956. – 814 с.
12. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. – М.: Изд-во Восточной лит-ры, 1963. – 462 с.
13. Тойнби А.Дж. Постижение истории. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
14. Төштүк. – Кара: Кыргыз эл жомоктору. – Б.: Бийиктик, 2007. – 368 б.
15. Эр Төштүк: Кенже эпос. 2 том. – Б.: Аврасия Пресс, 2015. – 568 б.
16. Льюис Г.Морган. Древнее общество. – Л.: Изд-во Инст-та народов Севера ЦИК СССР, 1935. – 350 с.
17. Рассел Б. История западной философии... В трех кн. Изд. 7-е, стереотипное. – М.: Акад-й Проспект, 2009. – 1008 с.
18. Блаватская Е.П. Тайная доктрина. Том 3. – М.: Эксмо, 2012. – 752 с.
19. Радхакришнан С. Индийская философия. Том I. – М.: Изд-во иностр-й лит., 1956. – 624 с.
20. Уэллс Г. История цивилизаций. – М.: АСТ: Астрель, 2011. – 473 (7) с.
21. Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. – Кара: «Манас». Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Ф.: «Кыргызстан», 1978. – 1 кит. 296 б.
22. Айтматов Ч. Асман жана сөз. (Алардын кош жаңырык үндөштүгү) – Кара: «Манас». С.Каралаевдин варианты б-ча. – Б.: «Турар», 2010. – 1008 б.
23. Жайнакова А. Кириш сөз. – Кара: «Семетей»: Баатырдык эпос. «Манас» эпосунун экинчи бөлүгү: 1-китеп. С.Каралаевдин варианты б-ча. – Б.: Турар, 2013. – 1432 б.
24. Барпы Алыкулов. Дүйнө сен. III. – Б.: «Принт-Экспресс», 2016. – 540 б.
25. Хедин С. В сердце Азии. Памир – Тибет – Восточный Туркестан. Путешествия в 1893–1897 годах. – М.: Ломоносов, 210. – 528 с.
26. Законы Ману. – СПб, 1913. – 340 с. (III часть).

**С. БАЙГАЗИЕВ – филология илимдеринин доктору,
профессор**

**Б. МЫРЗАТАЕВА – И.Арабаев атындагы КМУ,
доценттин милдетин аткаруучу,
филология илимдеринин кандидаты**

САЯКБАЙ КАРАЛАЕВДИН ФЕНОМЕНИ

Кыска мазмун

Макалада С.Каралаевдин кыргыз элиндеги манасчылык өнөрүндөгү ээлеген орду такталып, эпос айтуу өнөрүнө баа берилет. Манасчынын актердук чеберчилиги, жекече стили, анын башка манасчылардан айырмачылыгы, инсандык феномени талданат. Улуу манасчынын Манас айтуу искусствосуна кошкон салымы тастыкталып, Саякбайдай манасчынын улуттук маданиятка келишинин жана жашашынын маданий–социологиялык шарттары, себептери жөнүндө сөз жүрөт. Анын вариантынын башка варианттардан өзгөчөлүгү тууралуу илимий мүнөздө ойлор айтылат. СССР мезгилиндеги идеологиялык кысымдын кесепетинен манасчынын тагдырындагы кыйынчылыктар талдоого алынат.

***Ачкыч сөздөр:** «Манас» эпосу, манасчы, идеология, стиль, чеберчилик, талант, актердук искусство, обон, феномен, төкмөлүк, акын, салт, цивилизация, рапсод, аэд, культурология, илим, вариант, саясат, фольклор, кыргыз тили ж.б.*

Аннотация

Статья посвящена к оценке эпическому искусству сказителя, его индивидуальному творческому стилю и бесценному вкладу в развитие сказительских традиций большого эпоса. С.Каралаев преподносил эпос как подлинную драму, мастерски передавал психологию эпических героев, новаторски развивал классическую школу сказителей-манасчи. В варианте Каралаева эпос пронизан идеями гуманизма, его образная система воплощается с реалистических позиций. В статье также говорится о трудностях, с которыми столкнулся манасчи в советский период, во время идеологических притеснений.

***Ключевые слова:** Манас, эпос, манасчы, идеология, стиль, творчество, талант, актёр, искусство, мелодия, феномен, импровизация, акын, традиция, цивилизация, рапсодия, аэд, культурология, наука, вариант, политика, фольклор, кыргызский язык и др.*

Annotation

This article is dedicated to the 125th anniversary of the great narrator-manaschi Sаякбай Каралаев. The study assesses the narrator's epic art, his individual creative style and his invaluable contribution to the development of the narrative traditions of the great epic. S. Karalaev presented the epos as a genuine drama, masterfully conveyed the psychology of epic heroes, innovatively developed the classical school of Manaschi storytellers. In the version of Karalaev, the epic is permeated with the ideas of humanism, its figurative system is embodied from realistic positions. The article also talks about the difficulties that manaschi faced during the Soviet period, during ideological oppression.

Keywords: *Manas, epic, manaschi, ideology, style, creativity, talent, actor, art, melody, phenomenon, improvisation, akyn, tradition, civilization, rhapsody, aerodrome, cultural studies, science, variant, politics, folklore, Kyrgyz language and other.*

Азиянын тоо кыркаларынан турган аймактарына көз чаптырганда, жалпы фондон төрт бийик чоку асманга боюн созуп, бөлүнүп турат. Булар Памирдеги айтылуу Коммунизм чокусу, анан Хан Теңирдин Жеңиш чокусу, Куэнь-Лунь тоосу жана Гималайдагы 8848 метр бийиктиктеги Эверест. Булар Азиядагы эң бийик чокулар. Образдуу айтканда, кыргыз кыйырындагы чоң манасчылар өз-өзүнчө эле бир опол тоолор. Ошол «опол тоолордун» жалпы рельефинен жогорудагы географиялык чокулар сыяктанып улуу манасчылардын карааны алыстан калдайып көрүнүп турат. Караганда эле атактуу легендарлуу Келдибек манасчы, улуу Сагынбай Орозбаков, Кыргыз Республикасынын Баатыры Жусуп Мамай жана дүйнөдө теңдеши жок Саякбай Каралаев көзгө чалдыгат. Саякбай Каралаев манасчылар «опол тоолорунун» Эверести сыяктуу көрүнөт.

1. Ар түркүн касиеттердин жана керемет жөндөмдүүлүктөрдүн бир адамдагы ажайып айкалышы

С.Каралаев ырды кара жамгырдай төгүп, кумдай куюлтуп ырдаган ченде жок төкмөлүк касиетти, обондотуп, үн кубултуп ырдаган орошон музыкалык жөндөмдү, адамды айран калтырган актердук талантты, тилдик күчтүү туюмду, көркөм сөзгө, образдуу ойлоого болгон кудуреттүүлүктү, ааламда жок ажайып эс тутумду, даанышман акыл-эсти, жомокчулук керемет өнөрдү, элдик рухка сугарылган күчтүү мекенчилдик сезимди өзүндө айкалыштырып алып жүргөн, бу жарык дүйнөдө сейрек кездешкен, төгөрөгү шай келген кайталангыс феноменалдуу инсан. Саякбай манасчы табияттын, теңирдин кыргызга, адамзатка тартуулаган белеги. Ал «Манастын» жарым миллиондон ашык саптарын алмадай башына сактаган. Мухтар Ауэзов «Мындай шумдук адам дүйнөдө жок гой» деп таңгалса[13], Байдылда Сарногоев «Кээде мен таңгаламын өзүнчө, бул адам адамы, башкабы? Канткенде сыйды экен башына, «Манастын» миллион саптары» [17] деп бекеринен айран калып ырдаган эмес. Ичине ааламды батырган улуу «Манас» эпопеясы дал ушул Саякбайдай титанга муктаж болгон жана ушундай титан аркылуу гана улуу эпос өзүнүн көрк келбетин көйкөлтүп, адам балдарына, ааламга ача алмак эле. Саякбай – ыр пайгамбары.

Чынында эле, «Манас» Саякбайды көтөрүп көкөлөтсө, алп Саякбай «Манасты» бүтүндөй дүйнөнүн алдында көкөлөтүп, көркүн ачып берди.

2. Келдибек манасчынын керемети

Акындардын булбулу Арстанбек XIX кылымда атактуу алп манасчы Келдибектин эл алдында «Манасты» «кара тору түспөлү, кыпкызыл болуп чыңалып, арча отундай чок болуп, түндүк бою түйүлүп, кереге бою керилип, коргошундай былкылдап, он эки мүчө шалкылдап, бүт денеси балкылдап, он манчасы калтылдап» аткаргандыгын өз көзү менен көргөндүгүн ыр менен эскерип калтырган. Келдибек мына ушундай актёрлук керемет чеберчилик менен «Мана» айтканда, Арстанбектин күбөлөгөнү боюнча тыштан «ат дүбүртү угулуп, шамал жүрүп, чагылган учуп чартылдап, кереге-уук карчылдап, үзүктөрү желпилдеп, түндүк жабуу салпылдап» [10] өзүнчө бир жомоктогудай атмосфера түзүлүп, чындыктын иллюзиясы жаралып, отурган элдин оозу ачылып, эпостун окуяларына кандайча аралашып, каармандар менен кандайча жуурулушуп кетишкендигин сезбей да калышкан.

3. Манасчынын актерлук чеберчилиги

Саякбай манасчылык өнөрдүн ушундай бийик салтын улантып, өркүндөтүп отурган. С. Каралаев «Манасты» капчыгайдагы таштан ташка урунуп, чамынып агып жаткан тоо суусундай күрпүлдөп, шаркыратмадай шаркырап агып, бирде бороондой боздоп, шамалдай ышкырып, бирде түзгө түшүп аккан суудай жайлап, кайрадан буркан-шаркан түшүп, бүткүл денеси солкулдап, кан-тамырларында «кыян» жүрүп, сыйкырчы немедей каармандардын дал өзүнө айланып, алардын көзү менен ыйлап, жүрөгү менен күлүп, кайрадан бүркөлүп, каарданып Үргөнчтүн суусундай өркөчтөнүп, ташкындап, көбүрүп-жабырып аткаргандыгы жалпы калайыкка белгилүү. Бир чоң жыйында Саякбайдын ушинтип «Манас» айтканын көрүп, орус академиги Козин толкундануу менен мындай деген: «Мен көп элдин жомокчу, ырчылары, артисттеринин эпос аткарганын уккамын. Бирок Каралаев сыяктуу укмуштуудай таланттуу аткаруучуну көргөн эмесмин. Мунун азыркы аткарган «Манасына» тил билбесек да түшүнүп катуу таасирлендик» [11].

Тил билбеген адамдын «Манасты» түшүнүп жаткан себеби, Саякбайдын айтуусунда эпостун мазмуну анын сөзүндө гана эмес, манасчынын обонунда, интонациясында, эмоциясында, көз жашында, миң кубулган үнүндө, миң өзгөрүлгөн өңүндө, кылдат кыймылында, мимикасында, пластикасында жашап атат. «Эки колу өзүнчө эле 50–60 өнөрпоз катышкан оркестр сыяктуу» [11]. Ошон үчүн түшүнүктүү болуп отурат. Саякбай бир эле учурда жанагындай ырды кара жамгырдай төккөн акын да, орошон обончу да, миң кырлуу актер дагы. Ал таасир кылуучу каражат-куралдардын бүтүндөй комплексине ээ. Манасчы кыргыз чөлкөмүндө мына ушул көркөм комплекс аркылуу аудиторияга бир учурда, бир ирмемде күчтүү таасир көрсөтүп, калайык-калкты өзүнө магнит сыяктуу тартып, сыйкырчыдай арбап алып жатат. Эл ичинен чыккан таланты ташкындаган манасчылар улуу эпостун улуу идеяларын, адеп-ахлак таалимин кургак санат-насыят түрүндө эмес, жанагындай сыйкырдуу аткаруучулук искусствосу менен көпчүлүктү толкундатып, ойлонтуп-толгонтуп, кубантып, кайгыртып, өкүндүрүп, күйүндүрүп-сүйүндүрүп отуруп, алардын кан-жанына, аң-сезимине астыртан сиңирип койгон. Манасчылар – булар эпос менен элдин ортосундагы көпүрө, «жүлүнгө жетээр кеп айтып, жүрөгүн өрттөп бек айтып», улуу жомоктун нарктарын улуттун кан-тамырына өткөрүүчүлөр. Жомокчулардын жогорудагыдай керемет өнөрү аркылуу «Манас» жан-дүйнөгө уюп, мындан улам эл ичинде «карылардан калган сөз, каттай жаттап алган сөз, эрендерден калган сөз, энчи кылып алган сөз, как жүрөккө конгон сөз, кайнап ичке толгон сөз» деген кеп айтылып калган.

4. Төкмөлүк – жомокчулук өнөр эмне үчүн бүгүн Европада жок?

Баса, айтмакчы, ушул жерден кыргыздагы «төкмөчүлүк», «ырчы-жомокчулук», «манасчылык» феноменине байланыштуу бир собол коюп, ага кыскача жооп издөөгө белсенүүнүн ылайыгы бар. Дегеле, бул жүздөгөн, миңдеген ыр саптарын кумдай куюлтуп оозеки төккөн төкмө-манасчы ким? Мындай адам кайдан, кантип жаралат? Себеби эмнеде? Кишинин ичинен булактай оргуп чыккан төкмөлүк, акындык-жомокчулук импровизация эмне үчүн башка өнүккөн алдыңкы Азия, Европа өлкөлөрүндө бүгүн жок? Мындай касиет табияттын кыргызга берген белегиби? Кыргыздын биологиялык-психикалык жаратылышында бир сыр барбы? Же бул жергиликтүү аймактын географиялык өзгөчөлүгүнө, абасына, суусуна, чөбүнө, мынабу асман тиреген «ак чач» тоолордун касиетине байланышкан нерсеби? Же бул кубулуштун социалдык, турмуштук-социологиялык себеби барбы?

5. XIX кылымдагы кыргыздар Василий Радловдун көзү менен

Эмнеси болсо да, кандай болгон күндө да, XIX кылымда «Манасты» изилдеген академик Василий Радловдун төмөнкү ою бизди терең ойго салбай койбойт. В.Радлов көчмөн кара кыргыздар XIX кылымда мындан 2-3 миң жылдай мурдагы эзелки грек заманындагыдай эпикалык доордо жашап жатат, ошон үчүн Тянь-Шанда эпикалык поэзия гүлдөп турат деген оюн айтып келип, мындай идеяны ортого салат: «Кыргызга тиешелүү бул адаттан тыш чечендик, сөзмөрлүк, аны курчап турган шарт-чөйрөдөн табигый түрдө келип чыгат. Сөз искусствосуна машыгууга кыргыздын убактысы бар. Тамак менен уйку гана жолтоо кылганы болбосо, ал күнү-түнү менен кызыл тилин сайратып сүйлөй берет» [16].

6. Көчмөн цивилизациянын жаратмандык улуу күчү

Демек, тарыхый-социалдык планда ой толгосок, феодалисттик, буржуазиялык – капиталисттик өнүгүүнүн тепкичине бут койгон журттарда элдин күчкүбүт жөндөмү, таланты илим-билимге, техникага, тарамдалып-тармакталып кеткен татаал өндүрүшкө, профессионалдык адабият менен искусствого жумшалып, бөлүнүп, чачырап ошол жактарга тарап кетсе, көчмөндүк цивилизацияда жашаган кыргыздарда калктын бүткүл күчү, кудурет-мүмкүнчүлүгү, элдин бүткүл энергиясы сөзгө, тилге чыккан, поэтикалык оозеки чыгармачылыкка оогон. М.И. Богданова айткандай, эпоско мобилизацияланган. Мындай жагдай дүйнөдө теңдешсиз эпикалык дастандардын жаралышына жана «ак элечек» Ала-Тообуздун ырдын, ажайып төкмөлөрдүн жана алп манасчылардын мекенине айланышына алып келген десек жаңылышпаспыз. Демек, кара нөшөрдөй «жааган» төкмөлүк – манасчылык өнөр көчмөн цивилизациянын улуу туундусу, сөз падыша болуп, тилден чаң чыгып турган замандагы элдин чыгармачылык энергиясынын таланттуу адам аркылуу концентрацияланып көрүнүшү деп айтуу жөндүү болор деген ойдобуз. Ал эми төкмөлүктүн – манасчылыктын бүгүнкү күндө «агрардуу» Кыргызстанда уланып жатыш фактысын элибиздин өзүнүн кечөөкү менталитетинен жана турмуш укладынан караманча кол үзүп кетпегендиги менен, ошондой эле, аталган өнөрдүн калктын тарыхый-маданий «генетикасында» терең тамыры бар экендиги менен түшүндүрүү оң болоор.

7. Европа жоготкон «аэддер» жана бүгүнкү Ала-Тоодогу «тирүү рапсоддор»

Европанын тарыхында, анын байыркы антикалык дүйнөсүндө биздин акын-жомокчуларыбыздай адамдар жашаган жана алар «аэддер», «рапсоддор» деп аталышкан. Даниялык жазуучу Ханс Шерфигдин өзүнүн «Кыргыздарда мейманда» аттуу китебинде бул өңдүү эпикалык ырчылар жана жомокчулар менен Европанын коштошконуна 3 миң жыл болду деп жазганы эсибизде турат [19]. Ал эми ошол Европа биздин эрага чейин эле жоготуп койгон, азыр «сайда саны, кумда изи калбаган» рапсоддордун, аэддердин өнөрү ХХ, ХХІ кылымда Кыргызстанда активдүү жашап, өмүрүн реалдуу улантып отурат. Бул фактынын өзү дүйнөнүн культурологдорун ойго сала турган, жалпы эле адамзат маданиятынын тарыхындагы сейрек жана өтө кызыктуу кубулуш. Кыргыздар эзелки жоокердик замандан азыркы цивилизацияга тике өтүп, көчмөн цивилизациянын керемет кенчи – «Манас» эпосун чыпчыргасын коротпой, байыркы кебетесинде сактап, өзүнүн табигый абалында «тирүү» бойдон ХХ кылымдын цивилизациясына өткөрүп берип отурат.

«Манас» – кыргыз калкынын дүйнөлүк маданиятка кошкон уникалдуу салымы. Океандай кыргыз эпосу жалпы эле илим үчүн адамзат коомунун, дүйнөнүн бир кездеги абалын (состояниесин) изилдеп үйрөнүү үчүн табылгыс мүлк болоор. Бул жерде океандай «Манастын» баа жеткис маанилүүлүгүн баамдап, аны биринчилерден болуп кагазга түшүрүшкөн Чокон Валиханов менен түркология илиминин атасы деген атка конгон Василий Радловду эстебей өтүүгө мүмкүн эмес. Василий Радлов ХІХ кылымдын 60-жылдарында Ысык-Көл, Чүй өрөөндөрүнөн бардыгы болуп эпопеянын 12454 сабын жазып алып, андан соң 1885-жылы Санкт-Петербургда кыргыз тилинде «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» деген ат менен өзүнчө том түрүндө жарыялаган жана ошол эле жылы «Манасты» Германияда Лейпцигге немис тилинде басып чыгарган. Биринчи жолу улуу эпосту Ала-Тоонун чегинен алып чыгып, алыскы Европага даңазалык кылган Василий Радловдун маданий жана окумуштуулук эрдигине таазим этпей коё албайбыз. В.Радловдун «Элдин бүткүл турмушунун жана калктын бардык умтулуштарынын поэтикалык чагылышы» деп «Манаска» берген жогорку баасы [16] бүгүн дүйнөнү айланып жүрөт.

8. «Манас» эпопеясынын жазылып алыныш тарыхынан жана Ыбырай Абдрахмановдун эрдиги

Ошондой эле, бул жерде Октябрь революциясынан кийин кыргыздардын ичинен биринчилерден болуп гениалдуу жомокчу Сагымбай Орозбаковдун көзү тирүүсүндө 1922–26-жылдары төрт жыл бою манасчыны ээрчип жүрүп, элдик эпопеянын «Манас» бөлүгүн толугу менен кагазга түшүрүп калган фольклорчу Ыбырай Абдрахмановдун кыргыздын гана эмес дүйнөлүк маданияттын алдында өтөгөн каарман эмгегинин баа-баркы чексиз. Ушундай эл ичинен чыккан чыгаан демилгечилердин эмгек-мээнетинин аркасында байыркы эпостун жанып турган оту өчпөй, ХХ кылымдын башындагы жоболондуу көтөрүлүш-төңкөрүштөрдүн капсалаңында жоголуп кетпей эпопеянын кагаз бетине түшүп калганына миң мертебе шүгүрчүлүк. Ошондой эле, Саякбай Каралаевдин вариантынын толук түрдө жазылып алынгандыгы ого бетер сыймыктуу иш болгон.

Эпосту жыйырманчы кылымдын Гомеринен жазып алуу 30-жылдардын башынан 60-жылдардын аягына чейин созулган. 30–40-жылдарда жомокчунун оозунан эпостун бардык бөлүмдөрү: «Манас», «Семетей», «Сейтек», булардын

уландысы катары «Кенен», «Алымсарык», «Кулансарык» жазылып алынган. Бардыгы 500553 сап ырдан турат. Бул вариантты жазып алууга К. Жумабаев, Ж. Рисов, Ж. Бекбаев, К. Кыдырбаевалар катышып, бирок тексттин көпчүлүк бөлүгү кайра эле ошол Ыбырай Абдрахмановдун чаалыкпаган күжүрмөн эмгеги аркылуу кагазга түшүрүлгөн.

«Манас» изилдөөчүлөрдүн бирдиктүү пикири боюнча Саякбайдан 30–40-жылдарда жазылып алынган вариант эпостун эң толук жана идеялык-көркөмдүк келбети келишкен вариант болуп эсептелет. Мына ошентип, Саякбай Каралаевден тарыхта биринчи жолу «Манастын» үч бөлүмү тең ырааттуу түрдө жазылып алынган жана башка манасчылардын эч кимисинен минтип үчилтик толугу менен чыпчыргасы коробой жазмага түшкөн эмес. «Ырас, Шапак, Багыш, Молдобасан, Мамбет, Тоголок Молдо сыяктуу ага замандаш бир катар манасчылардан да трилогиянын үч бөлүмү тең жазылып алынган. Бирок алардын варианттарында эпостун бардык окуялары бир кылка эмес, бир эпизод кенен деталдаштырылып сүрөттөлсө, экинчи бир эпизод кыска айтылат, схема түрүндө берилип же айрым учурда таптакыр эскерилбейт. Саякбайдын варианты «Манас» үчилтигин бардык бөлүмдөрүнүн салттык окуяларын толук камтуу менен бирге анын бардык эпизоддорун жетер чегине жеткире кенен деталдаштырып сүрөттөгөнү менен орошон айырмаланат» [1].

11. Саякбай жана коммунисттик идеология

1952-жылы С. Каралаевден «Манасты» кайра башынан жаздыруу жумушу жүргүзүлгөндүгүн, бул иш окумуштуулар Б. Маленов, Ж. Таштемирова жана К. Исмаилов тарабынан аткарылгандыгын белгилеп кетишибиз керек. Бирок, бул иш 40-жылдардын аягында 50-жылдардын башында өлкөнүн саясий атмосферасында 1937-жылдагы сыяктуу «кара булут» кайрадан пайда болуп, бир катар СССР калктарынын элдик эпосторуна саясий айыптар тагылып, анын ичинде «Манаска» карата да «реакциячыл-буржуазиячыл» деген тескери сөздөр айтылып турган шарттарда жүргүзүлгөн. Өз тагдырынан чочулаган манасчы эпосту мурдагыдай эргибей, күйүп-жанбай маанайы чөгүңкү жүрүп кыскарган түрдө жаздырган. Дал ошол учурда Саякбай Каралаевди иш үстүндө көргөн «Манас» изилдөөчү окумуштуу Самар Мусаев минтип жазат: «Манасты» кайра жаздыруу аракетин эпосту сактап калуунун жолудур деген үмүт менен иштин жүрүшүн көрүү үчүн атайын барып, тексттердин жаздырылышын карап отурдум. Саякбай аксакал менин көзүмө мурдагы көргөнгө караганда жүдөңкү тарткансып, өзүн кармашы, сүйлөгөн сөздөрү басмырт көрүндү. Бир саатка жакын угуп олтуруп, мен чыгып кеттим. Иштелип жаткан иштин маңызы мага жаккан жок. Анткени, ошол кездеги айланада болуп жаткан чуунун түпкү теги эмнеде экендигин ачык түшүнө албаган манасчы эпосту көз көрүнөө эле коммунисттик идеологияга ылайыктап «редакциялап» жатканы даана байкалып турган» [10].

12. Чыныгы «Манас» кайсы? Же Самар Мусаев менен Сапар Бегалиевдин атуулдук азаматтыгы

Идеологиялык-саясий «кара булут» тарагандан кийин, өзгөчө 60-жылдары улуу манасчы өзүн эркин сезип, улгайыңкы тартып калса да жаңы дем, жаңы күч менен бүркүттөй шаңшып радио, магнитофон, кино тасмаларына, пластинкаларга «Манасты» айтып жаздыра баштайт. 1968-жылы Самар Мусаев, Сапар Бегалиев тарабынан С. Каралаевдин айтуусунда «Манас» үчилтиги кайрадан үчүнчү жолу 2750 метрлик магнитофондук тасмага түшүрүлгөн.

Манасчыны биз качан манасчы деп айтабыз? «Манас» айтуу өнөрү өзүнүн жандуу табигый стихиясы менен, өзүнүн бүткүл «жапайы» көркү менен кандай учурда кашкайып даана көрүнөт? Манасчыны «Манас» айтып атканда көр. Манасчы «Манас» айтып жатканда гана нагыз манасчы. Манасчыны табигый чөйрөсүнөн, кыйкырык-сүрөөнгө алып турган аудиториясынан ажыратып, лабораториялык жасалма шартка жалгыз коюп, саптарды бирден терип айттырып жаздырганда манасчыда көбүрүп-жабырган эмоция жоголуп, жамгырдай шатырата төккөн импровизация жанып, чыгармачылык эргүүдөн улам көөдөндүн түпкүрүнөн күтүүсүздөн ыргып чыккан ажайып саптар азайып, текст кыйла эле даражада өңүнөн, боегунан азып, кагазга түшөөрү көрүнөө турган чындык. Кагазга түшкөн текст ал канчалык баракка кооз түшсө да, чын-чынына келгенде чыныгы, нагыз «Манастын» өзү эмес. Кагаздагы текст, ал манасчыдан, анын үнүнөн, мимикасынан, буркан-шаркан түшкөн динамикасынан, артистизминен ажыраган «Манас». А чыныгы «Манас» жогоруда айтылгандай, эл алдында манасчынын күпүлдөгөн аткаруусунда, айтуусунда, жомокчунун толкуп-ташкан эмоциясында жана пластикасында жашаган «Манас» болуп эсептелет.

Самар Мусаев жана Сапар Бегалиев 1968-жылы Саякбайдан «Манас» үчилтигин үчүнчү ирет баштан аяк магнитофондук тасмага түшүрүү ишин башташканда мына ушундай чыныгы, нагыз, табигый «Манасты» жазып, тарыхка калтыруу максатын көздөшкөн. Кыргыз илимдер академиясынын президиуму мындай демилгени колдоп, атайы каражат бөлгөн. С. Мусаев менен С. Бегалиев Саякбай Каралаевди Ысык-Көлдүн күңгөй-тескейинде эл алдында табигый шарттарда «Манас» айттырып, эпостун бардык бөлүмдөрүн тасмага жазып алышкан. Мына ушинтип, окумуштуулар чоң эрдик иш жасашкан. Эки окумуштуунун жүзөгө ашырган бул иштеринин тарых үчүн, эл журтубуз үчүн опол тоодой мааниси бар. Учурунда бул иштин маанисине түшүнүп, манасчы кадимкидей жашып, көзүнө жаш алып туруп: «Кемпиримден ажырап, карылык басып, ооруга чалдыгып калганда жолукпадыңарбы. Мен кадимкидей күүлүү-күчтүү, «Манасты» күпүлдөтүп айтып турганда ушундай кылып жазсаңар армансыз болбойт белем», – деп айтып, ыраазычылыгын билдирген [14]. Саякбайдын магнитофонго айткан үчилтик «Манасынын» тексти кандай айтылса, ошондой түрдө кайра кагазга түшүрүлүп, азыр текст да, тасма да Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталып турат.

Белгилей кете турган нерсе, магнитофонго түшүрүлгөн «Манастын» чоң бөксөлүгү, өксүгү да бар. Магнитофондук тасмага жазылгандардын бардыгын эсептегенде С. Каралаевдин 30–40-жылдарда айтып кагазга жаздыргандарынын 10 проценттейи гана. Себеп дегенде манасчыга кенен мүмкүнчүлүк түзүлгөндүгүнө карабастан улуу жомокчу 74 жашка чыгып, алдан-күчтөн тайып, карып калгандыктан, «Манас» трилогиясын толук айтып берүүгө күч-кубаты жете бербеген. Анын үстүнө, С.Мусаевдин эскергенине караганда ошо кезде Саякбай аксакал бир аз унутчаак да болуп, «Манастын» бир катар эпизоддорун эсинен чыгарып, эпосту мурдагыдай ырааттуу түрдө айтпай, кайран дулдул арып, ташыркап калган кези экен. Ошон үчүн окумуштууларга манасчы күпүлдөп турган чагымда неге ушинтип жазбадыңар деп айтып, өкүнүч кылган экен.

13. Алп манасчынын «Манасына» байланышкан көйгөй

Өйдөдө айтылгандай чыныгы, нагыз «Манасты» жазып алуунун көз карашынан караганда 1968-жылкы магнитофондук жазманын дагы бир жетишпеген жагы, тасмага манасчынын сөзү, үнү, эмоциясы түшүрүлүп, ал эми жомокчунун

актердук кыймыл-аракети, мимикасы, көп маанилүү кайталангыс жестикуляциясы кармалбай тышкары калып калгандыгында. Муну чындыгында магнитофон кармай албайт эмеспи. Бул анын колунан келбейт. Демек, чыныгы, нагыз «Манаска» илим жана эл-журт али ээ болгон эмес десек жаңылбас. Чыныгы «Манасты» турган турушу менен өз өңүндө толук сүрөткө алуу кино өнөрүнүн гана колунан келмек эле. Бирок 1940–1950–1960-жылдарда Саякбайдын «Манас» трилогиясын башынан аягына чейин күпүлдөтүп айттырып, бүткүл эпосту толук чыныгы табигый кебетесинде манасчынын булактай оргуштаган сөзүн, миң кубулган үнүн, дайрадай чамынган кыймыл-аракетин, ооздорун ачып угуп, кыйкырык-сүрөөн менен коштогон аудиториясы менен кошо кинотасмага түшүрүп алууга, өкмөт да, окумуштуулар да, чыгармачыл чөйрө да чыгынбаган, маани бербеген. Саякбайдын чыныгы, нагыз «Манасы» баштан аяк киного тартылып калганда, бул эмгек кыргыз үчүн да, жалпы адамзат үчүн да уникалдуу, баа жеткис эстелик болмок. Ошентсе да, бүгүн биздин алакан куру эмес. Кинорежиссерлор Болот Шамшиевдин, Мелис Убукеевдин күч-аракеттери менен алп Саякбайдын чыныгы «Манасынын» бир катар бөлүктөрүн, айрым фрагменттеринин кинотасмага түшүрүлүп калганына канимет.

14. Кыргыз тилине тургузулган улуу монументалдык эстелик

Ушул жерден улуу эпосубуздун, анын ичинде Саякбайдын вариантынын тилдик булак катары да зор мааниси бар экендигин белгилеп өтөлү. «Манасты» эл тарабынан кыргыз тилине тургузулган улуу монументалдык эстелик десек жаңылышпайбыз. Эпосубуз – эне тилибиздин алтын казынасы, кыргыз тилинин кору, дандын кызылындай сан жеткис сөз байлыгы, лексикалык, фразеологиялык каймагы, түгөнгүс асыл-берметтери ушул жерде. «Манас»-жаш муундарыбыздын, жарандарыбыздын тил мектеби жана ошондой эле, дүйнөнүн түркологдору үчүн табылгыс, кайталангыс изилдөө аймагы.

15. Саякбайдын вариантынын көркөмдүк кооздугу

Саякбайдын «Манасы» өзүнүн көркөмдүүлүгү, образдуу туюнта билүү өнөрү жагынан, «Манастын» бир нечелеген варианттарынын эң бийик өрнөктөрүнүн бири. Саякбайдын «сакадай бою сары алтын», кыска жана нуска, чыныгы зергердин өнөрүнөн бүткөн көркөм буюмдун элесиндей сөз сүрөттөрүн көргөндө, «Манастын» көркөмдүк-образдык кудуретине дагы бир жолу таң калбай коё албайбыз. Мисалы, кырктын башы Кыргыз чалдын Манастын Көзкамандар тарабынан уулангандыгын капыстан угуп, кайгы-күйүттөн, өкүнүчтөн ичи өрттөнүп, кырк чорого кыйкырып турган учурун көрүңүз: «Айкырыгы таш жарып, бакырыгы баш жарып, мурутун булкуп ыргытып, сакалын жулкуп ыргытып». Бул саптар каармандын жан-дүйнөсүндө жүрүп жаткан «буркан-шарканды» анын сырткы кыймыл-аракетин сүрөттөө аркылуу ташка тамга баскандай кандай таасын жеткирип жатат. Кыргызчал ошол ирмемдеги бүткүл психологиясы менен көз алдыбызга келип отурат. Же болбосо, Манастын кылычынын сүрөттөлүшүн көрүп көрөлү: «Түн ичинде суурусса, өрт өңдөнүп кызарган, шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен».

Караңыз, «Шиберге койсо өрт кеткен»... Манастын кылычынын курчтугун угуучуга жеткизиш үчүн манасчы эмне деген кереметтүү образдык туюнтманы тапкан. Бул эмне деген чеберчилик, не деген сөз зергерчилиги. Мындай чеберчиликтин эң бийик чокусуна чыккан кыргыз манасчысы менен дүйнөлүк Шекспирлер жана Пушкиндер атаандашып көрүшсүнчү дээр элек. «Биз дүйнөлүк поэзия

менен жакшы таанышпыз. Бирок анын бири да манасчы жараткан поэзия менен тең келбейт го» [20].

«Манас» эпопеясынын көркөмдүк-кооздугуна байланыштуу «Манас» изилдөөчү маркум Райкул Сарыпбековдун төмөнкү оюн алдыга тартып өтөлү: «Манас» эпосунун башка варианттарындай эле Саякбайдын варианты чылк ырдан туруп, ыр куруунун түрдүү техникасы колдонулгандыктан формасы өтө бай. Анда кыргыз ыр түзүлүшүндөгү уйкаштыктын бардык түрлөрү (кайчы уйкаш, эгиз уйкаш, аттама уйкаш, аксак уйкаш, туташ уйкаш) учурайт. Ырдын техникалык жактан кооздугун, көркөмдүгүн түрмөктүн аягындагы уйкаштыктар менен катар сап башындагы жыш кездешкен уйкаштык аллитерация да арттырып турат. Уйкашты чебер колдонуу «Жырык кара уй берип, Жыртык кара үй берип», – деген сыяктуу укмуштуу уйкаштыктардын пайда болушуна алып келген. Уйкаштыруунун өтө татаал формалары строфанын башындагы уйкаштык (аллитерация) менен строфанын аягындагы уйкаштык бир учурда колдонулушу гана эмес, строфанын ичинде уйкашпай калган бир да сөздүн жоктугу суктандырбай койбойт» [2].

Кыскасы, сөздөн токулган ажайып бейнелер, сөз «саймалары», керемет сүрөттөр, сыпаттамалар, көз жоосун алган көркөм шөкөттөөлөр, куюлушкан ыр курулмалары, ошондой оозду ачырган образдуу туюнтмалар Саякбайдын вариантын башынан аягына чейин ширеп калган. Ч.Айтматовдун төмөнкү сөзү акыйкат: «Манас» эпосу сөз өнөрүнүн эң бийик, эң таза үлгүлөрүнө жатарын айтпай коё албайм» [3].

16. Классикалык манасчылардын акыркы могиканы жана Мухтар Ауэзовдун акылман көрөгөчтүгү

Атактуу даанышман Мухтар Ауэзов «Сакеңдей манасчы мындан ары дүйнөгө келмейди» деп айткан экен. Муну кандай түшүнсөк болот? Дегеле, кеңири жана терең караганда, Саякбай Каралаев көчмөн цивилизациянын өкүлү. Ал 20-кылымда жашаса да, тамыры көчмөн дүйнөдө. Саякбай улуу көчмөн манасчы. Ал өзүнүн жан дүйнөсү, психологиясы жагынан ошол өзү даңазалаган Манаска, Бакайга, Кошойго, Акбалтага, Чыйырдыга түспөлдөш. Өзү да кудум эпикалык баатырдай эле. Ушундай болгону үчүн «Манас» айтканда, ал кырк чоро менен кадимкидей аралашып, Манастын Аккуласы, Тайторусу менен кошо чуркап, Ак шумкары менен кошо учуп, бүткүл жан-жүрөгү, бүткүл дене-бою солкулдап, алка-шалка түшүп, ченемсиз эргүү менен айтып жатат.

Мына эми Саякбайды төрөгөн, «Манас» эпосун жаратып жарыка чыгарган көчмөн-жоокердик доор тарыхый сахнадан кетип отурат. Эми Саякбайдын өзүндөй болгон көчмөн манасчы чынында эле мындан ары болбос. Саякбай Каралаев тарыхый сахнадан кетип отурган, эпикалык поэзияга кыртыш болуп берген бүтүндөй тарыхый доордун өкүлү эле да. Демек, Саякбай классикалык манасчылардын акыркы могикандарынын бири болгон. Көрсө, Мухтар Ауэзов өзүнүн жогорудагы «Сакеңдей манасчы мындан ары дүйнөгө келмейди» деген сөзүн дал ушундай социологиялык-философиялык, тарыхый бийиктиктен туруп айткан экен да. Чынында эле, Саякбай атабыз тарыхта кайра кайталангыс улуу феномен.

17. С. Каралаевдин түбөлүктүүлүгү

Акырында айтарыбыз, илгери Ысык-Көлдө айтылуу даанышман Сарт акеге – ой, бу жалганда эмне өлөт, эмне өлбөйт, эмнеге айла бар, эмнеге айла жок? деп суроо коюшкан экен. Анда Сарт аке: «Өлбөй турган эмне? Кагазга түшкөн кат өлбөйт, жакшынын сөзү менен аты өлбөйт» деп жооп берген экен. Мунун

сыңарындай Саякбай атабыздын «Манасы» аппак кагазга түшүрүлүп, басма бетине мөөр болуп басылып калды. Демек, «Манас» өлбөйт, Саякбайдын аты өчпөйт. Улуу манасчыбыздын ысымы, руху, мурасы түбөлүктүү.

Адабияттар

1. «Манас» энциклопедиясы, 2-том, /[Текст]/ Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 2-т. 432 б.
2. «Манас» энциклопедиясы, 2-том, /[Текст]/ Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 2-т. 432 б.
3. Айтматов Ч. «Манас» — байыркы кыргыз улутунун туу чокусу. — Китепте: «Манас». Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. — Ф.: «Кыргызстан», 1978-ж. 1-китеп. 296 б.
4. Айтматов Ч. Адабияттын жаш граждандарына. — Китепте: Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыратат. — Ф.: «Кыргызстан», 1988. — 400 б.
5. Алп манасчынын албан элеси, /[Текст]/ Бишкек: «Кыргызстан», 1994. — 110 б.
6. Алп манасчынын албан элеси, /[Текст]/ Бишкек: «Кыргызстан» 1994. — 164 б.
7. Ауэзов М. Киргизский героический эпос «Манас». — Китепте: Адамзаттын «Манасы». /[Текст]/ — Бишкек: Кыргызстан, 1995. — 568 б.
8. Байгазиев С. Манастаануу. — Б.: Эл аралык «Мээрим» фондусу, 2000. — 261 б.
9. Бартольд В.В. Кыргыздар. — Китепте: Кыргыздар, II том, Бишкек, 1991. — 453 б.
10. Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. — Бишкек, «Плюс» басмасы, 1996. — 281 бет.
11. Иманалиев К. Саякбай: гений жөнүндө баллада (очерк-эссе). — /[Текст]/ — Б.: Бийиктик, 2010. — 296 б.
12. Кыргыздар. — Бишкек: Кыргызстан. IV том. 230 бет;
13. Мусаев С. Тандалма илимий эмгектеринин эки томдугу (биринчи том). — Бишкек: 2015. — 792 б.
14. Мусаев С. Чоң манасчылардын акыркысы. // Алп манасчынын албан элеси. — Бишкек: «Кыргызстан», 1994. — 110-б.
15. Мысли разных лет. Исследования, статьи на каз. и рус. яз. Алма-Ата: Казгослитиздат, 1959. — 554 с.
16. Радлов В. Кириш сөз. — Китепте: Түндүк-Түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү. /[Текст]/ — Санкт-Петербург, 1885. — 599 бет.
17. Сарногоев Б. Саякбай... // Алп манасчынын албан элеси, /[Текст]/ Бишкек: «Кыргызстан», 1994. — 110 б.
18. Улуу манасчы Сагынбай: Казалдар, эскермелер, иликтөөлөр /Түз. Т.Төлөмүшев, Ш.Дүйшеев. // «Ала-Тоо» журналы, — Б., 1992. -143 б.
19. Шерфиг Ханс. Кыргыздарга саякат: Жол очерктери. — Ф.: Кыргызстан, 1979. — 96 б.
20. Юнусалиев Б. Кириш сөз. — Китепте: «Манас». /[Текст]/ Биринчи бөлүк. I китеп. — Фрунзе: Кыргызмамбас, 1958. — 343 б.

Макелек ӨМҮРБАЙ уулу –
КЭР, филология илимдеринин доктору

«МАНАС» ЖОМОГУНДАГЫ КЫРГЫЗДЫН САРЕСЕПЧИЛИК (КАЛЕНДАРЧЫЛЫК) МАДАНИЯТЫ

Кыскача мазмун

Кыргыз саресепчилиги тууралуу «Манас» эпосунда «күндү күрмөп, айды аркандап, жылды жылоолоп» деген керемет саптар менен айтылганы көп нерсени тунтуп турат. Аны азыркы тилде «календарчылык» деп атап жүрөбүз. Эл ичинде айтылып келген «саресепчилик» сөзү кыргыз саресепчилигинин (календарчылыгынын) кесиптик аталмасы болуп, ал «асманга, табиятка саресеп салуу» деген түшүнүктү калыптандырган экен.

«Кыргыз саресепчилигинин башы «Манаста» болгондуктан анда айтылган саресепчиликтин аалам түшүнүгү, табият жана адам түшүнүгү, (табиятты адамча кароо түшүнүгү, адамды табиятча кароо түшүнүгүн камтыйт), кыргыз саресепчилигине байланыштуу алтын саптар эпостон алынып далилге тартылат.

***Өзөк сөздөр:** «Манас» эпосу, күн санак, ай санак, жыл санак, саресепчилик, аалам түшүнүгү, асман, табият, аба-ырайы.*

Аннотация

В эпосе «Манас» отсчет времени раскрывается символами небесных тел: солнца, луны, созвездий, являющихся объектами почитания древних кыргызов. Мы называем это современным языком как календарность (саресепчилик).

В эпосе раскрываются понятия единства и нерасторжимости человека с природой. Человек выступал как часть природы, чувствовал себя неотделенным от неба, вселенной. Концепция человеческой природы заключена в идее связи человека с космосом, сосуществования с природой, чему служат доказательством прекрасные строки, взятые из эпоса «күндү күрмөп, айды аркандап, жылды жылоолоп».

***Ключевые слова:** эпос «Манас», день, месяц, год, отсчет, обратный отсчет, календарность, концепция Вселенной, небо, природа, погода.*

Annotation

In the epic «Manas» the countdown is revealed by the symbols of celestial bodies: the sun, moon, constellations, which are objects of veneration of the ancient Kyrgyz. We call it the modern language as the calendar (compassionate).

The epos reveals the concepts of unity and indissolubility of man with nature. Man acted as part of nature, felt inseparable from the sky, the universe. The concept of human nature lies in the idea of a person's connection with the cosmos, coexistence with nature,

as evidenced by the beautiful lines taken from the epic «Kyndy kыrmөp, aydy arkandap, zhyldy zhyloolop».

Keywords: *epic «Manas», day, month, year, countdown, calendar, concept of the Universe, sky, nature, weather.*

Кыргыз маданиятынан сөз болгондо, анын башатын «Манас» жомогунан казуу, ошондон издөө изилдөөчүлөрдүн үйрөнгөн үйүтү болууга тийиш. Биз ошол үйүтүбүз боюнча, кыргыз саресепчилик (календарчылык) маданиятынын башын, негизин, түпкү түшүнүгүн «кыргыз рухунун туу чокусу» (Ч. Айтматов) «Манас» жомогунан көрсөтүүнү ылайык көрдүк. Көрсө, кыргыз саресепчилик маданияты кылымдан-кылымга ушул улуу жомокто айтылып жеткен, «Манастын» алтын саптарында саресепчилик маданиятынын негизги мазмундары: күн саресепчилик, ай саресепчилик, жыл саресепчиликтин, аба ырайы кубулуштарынын мазмундары кадыресе ширелип айтылган, сакталган экен.

Саресепчилик маданиятынын «Манаста» сакталып, бизге жеткен эң чоң өзөгү кыргыздын аалам таануу, табият таануу, адам таануу түшүнүгү, кадыресе ушул үчөөн бекем байланышта экенине саресеп салуу түшүнүгү болгон деп айтса болот.

Себеби, кыргыз саресепчилигинин башкы жумушу – ааламды билүү, ааламдагы жылдыздардын – күн, ай, жер сыяктуулардын, мыйзамын өздөштүрүү, алардын аракетине саресеп салуу аркылуу алардын кыймыл-аракетинин эсебин билүү, алардын аракетинин табиятка, адамзатка болгон таасирин саресептөө болгон. Кыргыздын асман заттарын таануу, жылдыздардын (күн, айды өз ичине алган) жер шарынын күндүк, айлык, жылдык аракетин өздөштүрүп, эсептеп, ал эсепчиликти табият менен салыштырып, табияттагы өзгөрүштөргө карай күн саресепчилиги, ай саресепчилиги, жыл саресепчилиги деген чоң эсеп маданиятына жетишкен. Ал маданиятты жашоосуна колдоно билген. Ошол ааламга саресеп салуу түшүнүгүн «Манас» жомогунан: «түн айланып күн болуп, \ күн айланып ай болуп, \ ай айланып жыл толуп...» (Ж. Мамай) деп жыйынтыктап айтып жүргөн. Мында «айланып» деген сөзү аркылуу күн, айдын, жердин күндөлүк, айлык, жылдык «айлануу» аракеттерин өздөштүргөнүн даана билинткен. Мына ошол ааламдагы «айлануу» аракеттерди эсептөө зарылчылыгынан улам саресепчилик маданияты пайда болгонун «Манастан» көрөбүз. «Манаста» дагы адамзаттын эң чоң бактысы ааламда бар нерселер менен сыймыктанып жашоо, аны билүү болгонун көрсөткөн саптар уюган, окуп көрсөк: «Асман да бар, жер да бар, \ Жарык дүйнө кайда бар? \ Жылдыз да бар, күн да бар, \ Жыргалдуу дүйнө кайда бар?» (Ж. Мамай) – дейт. Мындан кыргыз саресепчилиги ааламдагы бар нерселерди таанып гана калбай, анын маңызын, ушул дүйнөнүн кызыкчылыгын билген түшүнүккө жеткен «сересебин» (байкоосун) баамдатып турат. Ушундай асманда жылдыз, күн бар болгону, жерде табият бар болгону үчүн адамзат бактылуу деген түшүнүккө жеткен саресепчилик гана таамай, эл турмушуна, өндүрүшүнө жакын, ишенимдүү (жоруп айтма эмес) саресепчилик болоруна ишенүүгө болот.

Кыргыз саресепчилик маданиятынын «Манастагы» чоң түшүнүгү, адам менен ааламды, табиятты «бир тулку» туташтыкта, ажырагыс биримдикте кароосу болгон деп көрсөтүүгө болот. Мына ушундай ааламдагы асман заттары, табият мүчөлөрү менен адамзатты тең аталык орунга коюп, алардын бар болуп туруусу менен адамзаттын бар болуусун бөлө карабай, саресепчиликти адамдардын жашоосуна гана арналуу чегерип, табият мүчөлөрүн сыртта калтырбаган негизде алып жүрүү чыныгы саресепчилик болгон деп айтууга болот. Кыргыз саресепчилигиндеги мүчөлдүн аталышы, ай аттарында айбандардын аттарын түз колдонуу жана алардын куут маалын эсептөө, айбандардын жашалгасын эсептөө сыяктуу

саресепчилик адамзатка гана таандык болбой, айбандарды өз ичине алган табият мүчөлөрүнө да колдонулганын көрүү кыйын эмес. Ал эми саресепчиликтин түпкү башаты адам менен табиятты «бир тулку» деген түшүнүктө эсептеп жүрүүнүн башы «Манас» жомогунда мындай ыңгайларда сакталган.

1. Күн саресепчилик маданияты. «Манас» жомогундагы саптарда «күн эсеби» деген сөз айкашынын такай айтылышы күндүн эсеби дайыма эл ичинде иштелип тургандыгын, күн эсеби «түн айланып күн болуп, \ күн айланып ай болуп, \ ай айланып жыл толуп, \ санаты үч жыл толуп» деген саптар күн убакыттын эң кичи бирдиги экенин, күндөн ай толоорун алтын саптарда айтып, саресепчиликтин башы күндөн башталарын белгилеп жатат.

Чоң жомок саптарында күндүздүн маалдары: таң, күн чыгаар, түш, түштөн кийин, кеч сыяктуу бөлүктөргө бөлүнгөнү айкын айтылган.

Таң маалдарды: «таң келин каш болуу, таң сүзүлүү, таң сүрүү, таң кулан өөк болуу, таң супа салуу, таң агарып атуу» сыяктуу сөз айкаштары менен туюнтканын, таң аткандын чоң белгиси «тараза жылдыз батканы», атап айтканда, асманда жылдыздар батышты көздөй сүрүлүп, чыгыштан таң атарын баяндаган. Ал эми табият белгилеринен таң атарда биринчи тоок чакырып, «башкы тоок, орто тоок, кечки тоок» деген үч бөлүк убакыт менен таң аппак атарын, «таң агарып атканда, \ тараза жылдыз батканда. \ Тоодо улар чакырып, \ токойдо элик бакырып... молдо торгой сайроо болоорун чоң жомоктун алтын саптарынан окуйбуз.

Сааркы маалдарды: «жер жаруу, жер аппак атуу, күндүн мурду чыгаар, күн жайыла бергенде, күн чачырай, күн жабыкка түшкөндө» деген сөз айкаштары менен туюнткан. Сааркы маал таң атып жер жарыгандан, күн текши жайылган маалга чейинки убакыт бирдигин көрсөткөн. «Манаста» тоо-тоонун башына күн чалганды, көбүнчө «күндүн мурду тийе, күндүн мурду чачырай» деп айтып, күн чубагын «күндүн мурду» деп, ал күндүн алкагын «күндүн көзү» деп атаганы көбүрөөк кезигет.

Түшкү маалдарды: «козу түш, жалган түш, шашке, \ чак түш, күн төбөгө жеткенде, \ түш кынтайганда, түш кыйгаганда, күн төбөдөн кыйшайды, күн төбөдөн өттү, \ күн чекеге жетти, күн бешимде, \ күн уяга кирген чак, күн батканда, \ күн кулпуга жашынганда» деген сөз айкаштары менен баяндап, күн төбөгө жеткенден мурдагы, чак түш, түш кынтайгандан күн батканга чейинки болуп, күн бардагы убакыт маалдарын атаган.

Кечки маалдарды: «бүрүүл, күүгүм, көз байланганда, караңгы түшкөндө» деген аталыштар менен атаган да, күн баткан кезден, караңгы түшкөн мезгилге чейинкиси кечки маал болгон.

Түн маалдарды: «түн кирүү, жылдыз чыкканда, жылдыз такта болгондо, түн ортосу, түн ортосу оогондо, жылдыздар суюла баштаганда» деген сөз айкаштары менен баяндаган. Түн маалы түн киргенден, таң сүргөнгө чейинки убакытты камтыган.

Убакыт өлчөмдү: «Манас» жомогунда саресепчиликтин эң орчундуусу күндү ар кандай жумуштун убакыт бирдиги, убада чени, жол өлчөмү кылып колдонгон күн эсепчилиги даана жүргөн. Мисалы: сапардан нече күндө келе турганын, «ара конуп эки күн, \ үч күн болот дегенде»; басар жол нече күндүк экени, «ары барыш алты айлык, \ бери келиш алты айлык, \ он эки айлык жолу бар»; той, маареке нече күн болгонун күн бирдиги менен: «отуз күнү ойнотуп, \ тогуз күнү тойлотуп, \ бир күнү кызды кыңшытып, \ кырк күнгө толду санаты», – деп эсептеген. Убадалашкан, болжожокон күндөрү нече күн экени, «күрмөшүп келген күнүм бар, \ күүгүм болжор түнүм бар» сыяктуу күн эсепчилик күчтүү колдонгон. Ал тургай, жазма менен кат-чек, үжөт иштеринде күн эсебин түшүрбөй

жазуу адатка айланып: «күндү катка салды эми, күн эсебин алды эми» деген саптар айтылат.

«Манас» жомогундагы саптарда күндүн маалдарынын ичинде убакыт өлчөм сөздөрдү колдонуу да көп кезигет. Алсак: «ачып көздү жумганча, бээ саамга, чай кайнамча, кой эти бышым убак, аш бышымда, аш кайнамда» деген сыяктуу.

Аптаны (сутканы): Күн саресепчилигинин «Манас» жомогунда күндү түнгө улаган күн-түн (сутка) эсепчилиги өтө айкын айтылып жеткен. «Күнү түнгө уланып, түнү күнгө айланып» деген саптардан күн-түн (сутка) саресепчилиги кандай айланышта эсептелгенин билүүгө болот. Мында бир айтып коё турган нерсе, күнү-түн эсебин алууда күндүз менен түндөсүнүнүн ар бирин «бир күндүк» убакыт бирдиги катары эсептеген өзгөчө эсепчилик болгон. Ал «отуз беш күн болгондо, күнү-түнү санаты, алтымыш бешке толгондо», «күнү кырк бир күн болду, түнү кырк бир түн болду, эсеп кылсам экөөнү, сексен эки күн болду» деген сыяктуу саптар өтө көп кезигет.

2. Ай саресепчилик боюнча. Кыргыз саресепчилигиндеги 12 айдын аталышын билүү, жалгыз убакыт эсебин ийгерүү гана эмес, кыргыз маданиятын түшүнүү, кыргыздын философиялык ой жүгүртүүсүн билүү, кыргыздын табият мыйзамын өздөштүрүүсүн жана кыргыз саресепчилигинин башкалардан айырмаланган өзгөчөлүгүн билүүдө өтө мааниси зор. Себеби, дүйнөдөгү ар кандай улут, ар кандай тилде ушул эле 12 айдын эсеби болгонуна ишенгенде, ал кыргыздын ай аттарынын аталышы, эсепчилиги өзгөчө болуп, ай аталыштарынан кыргыздын өндүрүш ыңгайы, философиялык карашы кашкайып чыгып турат. Ал башка тилдеги ай аттарынын аталыштарынан бөлүнүп көрүнгөнү, топ жылдыздын (зодиактын) атына, же күн системасындагы жылдыздардын (планеталардын) атына эликтеп аталган эмес, нукура кыргыз табиятындагы негиздер менен жабдылганын атайын айтууга болот. Аларды кыскача көрсөтсөк:

Философиялык негизи. Кыргыз ай аттарынын аталышынын философиялык негизи бар. Бабаларыбыз айларга ат коюуда, дүйнөдөгү заттардын жаралышы, бирдин экиге кошулуусу, эсептик өзгөрүүдөн элементтердин куралуусу сыяктуу философиялык түшүнүктөрдү негиз тутунган. Бул негиздердин четин Белек Солтоноев кыйытып: «1, 3, 5, 7, 9 деп бүткүл баарысын алым кылып эсептеп, жуп эсептебеген. 2, 4, 6, 8, 10 айга кошпогону, кыргыз так эсепти жолу туюк, алым эсепти жолу ачык, пайдалуу деп билет. Муну тогуз коргоолдун алым (так) коргоолун алып, жуп коргоолун албагандан билим тажрыйба кылууга мүмкүн», – деп айткан. Мындан кыргыздын эсепти колдонуу түшүнүгү көрүнөт.

Дагы бир түшүнүктү алып көрсөк, эсеп менен аталган ай аттарына, мисалы, «тогуздун айы» деген аталышта «тогуз» деген санга «-нын» илик жөндөмөсүнүн кошулуп, «-инчи» ирет сан кошулбай айтылуусу менен, кандайдыр бул сандар бир нерсеге таандык болуп турганы философторду ойго салып, анын сырларын, бабалардын акылын чукулап таап алуу керектей көрүнүп турат.

Белек Солтоноевдин так сандарды «алым кылып» дегенин мындай иштесек: $9 - 7 = 2$; $7 - 5 = 2$; $5 - 3 = 2$; $3 - 1 = 2$ болуп көрүнөт. Мында айга катышкан так сандарды чоңунан кичисин алып олтурсак бардыгы 2 жуп санга өзгөргөнүн, ал беш эки жуп сан кыргыз ай аттарында «жолу ачык» көбөймө санга өзгөргөнүн байкайбыз. Бул көбөймөлөр: «жалган куран, чын куран, бугу, кулжа, теке» беш жаныбардын ургаачысына аталыгы кошулуп эки болуп, төлдөп, төлү дагы так сан үчүнчүсү болуп айланма көбөйүү карашы менен ат коюлганын түшүнүүгө болот.

Бул түшүнүктүн философиялык негизин оодарыштырсак, сан өзгөрүшү дүйнөнүн сырларын ачат деген дүйнө философиясынын сөзүнө аралжы болуп, кытай байыркы философиясынын башаты болгон «сегиз төлгөнү» (八卦) ал-

сак, анда так санды аталык (阳), ал жуп санды энелик (阴) деп карап, так сан көбөйтөт, ал жуп сан көбөйөт деген түшүнүк айтылган. Мындайча айтканда, ар кандай элемент эркек-ургаачылыктан арбыш-көбөйөт деген түшүнүккө жетет. Кытай философиясынан тапкан ачкычыбыз, так санга эркек (аталык), жуп санга ургаачы (энелик) мүнөздөмө бергени, кыргыз ай аттарынын сыр кулпусун ачууга жетиштирип турат. Кыргыз так сандарды ыйыктаганы, көрсө, так сандар «аталык» экен да, ал көбөйтүүнүн негизи болгонунан улам ыйык болгон экен. Ошого кыргыз ай аттары көбөйтүү жана көбөйүү түшүнүгү боюнча, куут айлары (баш оонадан\ август\ башталып, бирдин айына\ февралга \чейин), туут айлары (жалган курандан\ март\ башталып, текеге\ июлга \ чейин) болуп эки чоң топко бөлүнүп аталуу түшүнүгү калыпташкан.

«Манас» жомогунда, ай саресепчилиги боюнча көптөгөн маалыматтар бизге жеткен болуп, төмөнкү жактардагы мазмундар жомоктун алтын саптарында сакталган.

Айдын асмандан көрүнүшү: ай саресепчилигин эсептөөдө, айды бир күн, күнүн (сутка), апта толтуруп, ай жылды толтура турган айланма эсепчилик жүргөнү чоң жомоктун алтын саптарынан көрүнөт. Алсак, «агарып таң кеч кирер,\ апта кетер, ай кетер», «күндү улап түн өтүп,\ тогуз ай тогуз күнүндө...», «ай аркандап, күн санап,\ күн артынан түн санап» деген сыяктуу эсепчилик «Манас» саптарында айкын баяндалган.

Ай саресепчилигинин негизи, тутунганы айдын асмандан көрүнүш турпаттары боюнча күн эсептеп, ай толтуруу болуп, ал «Манас» саптарында: «ай караңгы түндөрдө, айдын он беш кези экен,\ асмандан тийет жарык ай (толгон ай), ай төбөгө келгенде» деген сыяктуу саптардан, айдын жаңысы, толгон ай, айдын караңгы маалы сыяктуу эсепчилик мерчемдери көрүнөт.

Ай аттары боюнча: «Манас» жомогунда кыргыздар колдонуп келген айдын аттары өз мезгилин, өз тартибин бузбай сактаган. Мындан айдын аттарынан кыргыздарда тээ Манас доорунда эле бирдиктүү, калыпташкан түрдө колдонгонун улуу жомок ырастап турат деп айтууга болот. Чоң жомоктон айдын аттары аталган саптарды көрсөк: «жыл келген ноороз айларда; чын курандын айында, \эрте жайдын баш жагы,\ аягы экен кулжанын; баш оона айдын он беши; аяк оона айында,\ болжогон жерге барам; үчтүн айы кез экен» деген сыяктуу баяндар айтылат. Ал тургай, кайсыл айларда аба ырайы кандай болорун да белгилеп кеткен саптар кезигет. Болуп дагы баш оона айын сүрөттөгөн айрым кертим берилген болуп, баш оонадагы табият, жан-жаныбарлар кандай жагдайда экенин сүрөттөгөн кертимден биз айлардын атын гана эмес, төрт мезгилдеги жаз, жай, күз, кыш айлардын эсеби, мүнөзүнө чейин белгилеп кеткен баянга ээ болобуз. Айта кете турган нерсе, азыр кээ бир басма сөздөрдө эра айы менен кыргызча ай аттарын беттештиргенде, «ойлонулбай» (К. Сейдакматовдун пикири) айдын ирет-тартибин жылдырып атай турган абалдар көп болууда. Андай жылдырсак, «Манаста» айтылган «баш оона» айын сүрөттөгөн жагдайга, көрүнүшкө окшобой каларын эске салгыбыз бар.

«Манас» жомогунун саптарында ай ичиндеги маал, мезгилдердин мисалдары да айтылган. Алсак: «мыйзам учуп, кыш түшүп; кыргыек учкан маалда; ат кара тил болгондо; согум айы болгон кез; саратан жайдын тамызда» деген саптарды учураттык.

«Манас» жомогунун саптарында ай толтурар убакыт бирдиги болгон апта (жети күн убакыт бирдик) айтылып: «жети күндүн биринде; узанган күнү дүйшөмбү; бүгүн күнгө шаршемби; бейшемби кечи түн болуп; жуманын кадыр түнүндө; иштин башы ишемби» деген сыяктуу саптарды такай айтылат.

Ай убакыт бирдиги: «Манас» жомогунун саптарында, айды убакыт бирдиги кылып, убакыт болжошуу, сапардын канчалык экенин ай бирдиги менен болжоо, мөөнөт, убаданы ай убакыты менен ченөө эсепчилиги даана айтылган.

Убакыт болжошуу саптарынан: «үч ай сени күтөмүн, \ үч айда кайта келбесең...», «ашпасын алты ай болжолуң» деген сыяктуу айтылат да, көбүнчө «бир ай, үч ай, алты ай, тогуз ай» деген сыяктуу убакыт көбүрөөк айтылган.

Жолдун узундугу, аралыгы ай бирдиги менен өлчөнгөн: «ары барыш алты айлык, \ бери келиш алты айлык, \ он эки айлык жолу бар» деген сыяктуу.

3. Жыл саресепчилик боюнча. «Манас» жомогунда жыл саресепчилиги боюнча көптөгөн мисал саптар айтылган. Алсак, жыл санакта бир жыл он эки ай эсептелери: «жыл он эки ай күн өттү» деген сап менен айтылса, жылдын эсеби: «күндөр өтүп айга аттап, \ жыл айланып баратат, \ жылуу кетип, суук болуп, \ кышка айланып баратат» деген саптар менен жыл эсепчилигинин жүйөсүн баяндаган саптар бар.

«Манас» жомогунда жылды бир убакыт бирдиги кылып колдонгон баяндар да бар болуп, иштин мөөнөтүн, болуп да бээнин кысыр жүрүү убакытын жыл бирдиги менен эсептеген саптар көп. Алсак: «алдыңкысы жети жыл, \ андан калса беш жылдык, \ амалсыз болсо үч жылдык, \ туубай калган ак боздон» деген саптарда кыргыз эт жеш маданиятында туу бээнин этин өтө баалуу караган. Ал туу бээни жыл бирдиги менен эсептеп, эң эле баалуусу «жети жылдык» туу бээнин эти, наркы жогору каралган.

Жыл саресепчилигинде мындан мурда «азар түмөн жыл өттү» деген жыл санактар болгонун, «жүз жылда болот жер жаңы, \ элүү жылда эл жаңы» деген саптан бир кылымдык эсеп жүргөнүн «Манас» саптарынан окуйбуз.

Төрт мезгил: «Манас» жомогунда жыл саресепчилиги боюнча бир жыл төрт мезгилге бөлүнөрү баяндалып: «ай кылайтпай санашып, \ күн айланды күзүнө» (С. Орозбаков), «аларбыз үч ай кышыны, \ саларбыз таптап кушуну» деген саптардан төрт мезгилди анык айырган эсепчилиги болгону, ал тургай, төрт мезгилдин мүнөзүн сүрөттөгөн: «жаздын күнү болгондо, \ жерге эгин салдырбай, \ кыштын күнү болгондо, \ талаадан отун алдырбай. \ Күздүн күнү болгондо, \ куйруктуу токту жедирбей» деген саптар бар. Айтмак, анан дагы кайсы бир мезгилде, эки эле мезгил санагы болгону да мүмкүн экен деген айтым саптар сакталып жеткен. Алсак: «алты ай кыштай жол басып», «алты ай жатып, күн бүтүп, \ күн айланып, түн бүтүп, \ келди кышка айланып, \ жайкы жакшы күн бүтүп» деген саптардан эң эртеде кыргыз эсепчилиги кышты алты ай, жай алты ай деген эки гана мезгилдик саресепчилик да болгонун эске салат.

«Манас» жомогунун саптарында мезгил ичиндеги маалдар да айтылган. Алсак: «жайкы чилде кырк күндүн, \ кышкы чилде кырк күндүн, \ эки кырк күн сексендир, \ көрбөгөн пенде жексендир» деп айтылып, саресепчиликте жылдын ушул эки чилде мезгилин көрө билбеген «пенде жексендир» деп баса көрсөткөн.

Мүчөл боюнча: жыл саресепчиликтин ичиндеги жаш, мүчөл эсептөө маданияты «Манас» жомогунда абдан сакталган. Мүчөл эсепчилиги, мүчөл менен жаш эсептөө, мүчөлү келген жылы ошол кишиге оор жыл болот деген түшүнүк да бүт жомок саптарында баяндалган. Мисалы көрсөк:

«Дарбыдың, жаман күчөдүң,
Бир жылы мурун барбадың,
Же бир жылы кийин калбадың.
Өткөзө кыйын мүшкүл иш,

Мүчөгөн жылы барганың» (Ж. Мамай) деген саптардан мүчөл жылынын оор болуу ырымы бар экени көрүнөт.

Кыргыздар билген жылдыздары: «Манас» жомогунда кыргыздар таанып, ат койгон жылдыздардын да аттары аталган. Алсак: «чолпон жылдыз, үркөр, жети аркар, алтын казык жылдыз, жолоочу деген жылдыз бар, куйруктуу жылдыз» сыяктуу көптөгөн жылдыздардын аты аталып, мындан мурда эл ичинде көп айтылбаган «жолоочу жылдыз» аттуу жылдыз чоң жомоктон чыгып олтурат. Кыргыздын асман таануу элдик билимин да «Манастан» таба алат экенбиз.

4. Аба ырайын алдын болжоо саресепчилиги боюнча. «Манас» жомогунда аба ырайы боюнча, аба ырайы кубулуштары боюнча көптөгөн маалыматтар айтылган. «Асман бузулуу» деген сөз айкашы менен айтылган, асманды ар кандай түрдөгү булуттардын капташ кубулушу, бүт эле шамалга байланыштуу болорун, булутту шамал айдап келип, кайра шамал айдап кете турган саресепчилик мазмундары баяндалган. Алсак:

«Ободогу көп булут,
Оодарылып кетти эле.
Буркурап шамал айдады,
Булуттан неме калбады.
Аркырап шамал айдады,
Асманда неме калбады,
Күн көрүндү жарк этип» (Ж. Мамай)

деген саптардан асмандагы булуттун түрпү-түсү аба ырайын өзгөртсө, булутту шамал ийгерип турган жүйө айтылган.

Чоң жомок саптарында аба ырайы кубулуштардан: «жамгыр жааш, кар жааш, туман түшүү, боз түшүү, мөндүр жааш; шамал, бороон, шыбырган, куюн чыгуу» сыяктуулар баяндалган. Болуп да «алты сай мөндүр куйдуруп» деген сапта мөндүрдүн түрүнөн бери баяндаган маалыматты алабыз.

Аба ырайлык кубулуш саресепчилиги дегенде, «Манас» жомогунда, «жайчылык» деп аталган кишинин жөндөмү менен аба ырайына таасир эте турган кыргыздын аңыздык түшүнүгү да баяндалып, аны уруштун бир өнөрү катары колдонуу даражасына көтөргөн. Арналуу жайы биле турган өнөрлүү адамдар өз жак жана жоо жакта да болору айтылган. Ал өнөрлүү жайчылар «жай таш» деген атайын колдоно турган ташты сууга салып, булут чакыруу өнөрү барлардан болот экен. Аны жомоктун саптарынан окусак: «жай таштарын алышып, \ аякка сууга салышып, \ дүрдүктүрүп булутту, \ шамалга салып айдатып» болуп айтылат. Бирок саресепчиликке керектүүсү дале шамал булутту өзгөртөөрү, жааган кардын калыңдык чени, жамгырдын мөлчөрү, ал канчалык деңгээлде жааса кыян, сел келерине саресеп салуусу болгон.

Майнап: кыргыз саресепчилик маданияты (аалам таануу, табият таануу маданияты) «Манас» чоң жомогунда сакталып бизге жетип гана калбай, саресепчиликтин мазмуну, аталмалары, аны кандай орунда, кайсы туркуда, кайсы сөз айкаштары менен колдонуу ыңгайы ушул чоң жомоктон табылганынын өзү «эл ичи – өнөр кенчи» качан да болсо чоң жомогунан чыгат дегенге дагы бир жолу чын бүтүп алса болгудай. Биз бул макалада тек мисалга тартканыбыз колдо барына таянып, залкар Манасчы Жүсүп Мамайдын айтымы боюнча айтылган «Манастын» үч бөлүгүнүн (Манас, Семетей, Сейитек) ичиндеги кыргыз саресепчилигине байланыштуу алтын саптарды гана терип чыгууга жетиштик, ал кийинки бөлүктөрү (беш бөлүк), чоң жомокчу Сагымбай Орозбаков, Саякбай Каралаев ж. б. манасчылардын айткан «Манасынын» ичиндеги саресепчиликке байланыштуу мазмундарды терип алууну (шартка жараша) мындан кийинкиге коюуга аргасыз болдук. Бирок биз ишенебиз, кайсыл эле манасчы болсун анын айтымындагы «Манаста» кыргыз саресепчилигине байланыштуу алтын саптар тигил-бул деңгээлде сөзсүз айтылат.

Адабияттар

1. Сагымбай Орозбаков. «Манас», Бишкек, – 2015. – 1129-бет.
2. Жүсүп Мамай уулу. «Манас», Шинжаң эл басмасы, 2004-жылдык басылышынын 992-бети.
3. Эшенаалы Арабаев. 1911-жылы Уфа шаарынан басмадан чыккан «Алфба яке тоте оку» (казак окумуштуусу Хафез Сарсикеиф менен түзгөн) 1911-жылдык басылышынын 22-бети.
4. Сейдакматов К. «Кыргыз элинин календарлык түшүнүгү». 1987-жылы «Кыргызстан» басмасы, 51-17-беттери.
5. Соң Чи, Ов Яңшу. «Жаңы таңнаама» кыргыздар баяны, 217-ором.
6. Пың Юлан. «Кытай философия кыска тарыхы», Тианжин коомдук илимдер басмасы, 2005-жыл басылышы, 122–123-беттер.
7. Белек Солтоноев. «Кызыл кыргыз тарыхы» «Шинжаң эл басмасы» 2000-жылы 482-бети. «Кыргыздар» 1-том, 1993-жылы басылышы, «Кыргызда жыл эсеби» аттуу макаласы.
8. Абрамзон С. «Кыргыз этнографиясы», Кызылсуу кыргыз басмасы, 2014-жылкы басылышынын 151-158-беттери.
9. Амантур Акматалиев. «Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү». – Бишкек, 2000, 167-бет.
10. Султаналы Борбодой уулу. 1990-жылы «Кызылсуу кыргыз басмасынан» чыккан «Кыргыз калиндари» китепчесинин 32-бети.

Жанар ӨМҮРАЛИЕВА –
КР УИА Ч.Айтматов ат. Тил жана адабият институту,
«Манас», фольклор жана акындар чыгармачылыгы
бөлүмүнүн илимий кызматкери,
Бишкек шаары
vip.omuralieva@inbox.ru

С. КАРАЛАЕВ ЖАНА М. МУСУЛМАНКУЛОВДУН ВАРИАНТТАРЫНДАГЫ АЙРЫМ ПОЭТИКАЛЫК ТУРУКТУУ ФОРМУЛАЛАРДЫН САКТАЛЫШЫ

Кыска мазмун

Макалада айрым портреттик, атрибутивдик жана согуштук сүрөттөөлөрдө колдонулган туруктуу поэтикалык формулалардын С.Каралаев жана М.Мусулманкуловдун варианттарында канчалык деңгээлде сакталгандыгына көңүл бурулуп, алардын көркөмдүк кызматына талдоо жүргүзүлдү. Мындай туруктуу поэтикалык формулалар улам кийинки жаңы муундагы манасчылардын калыптанышында да чоң таасир этери анык.

***Ачкыч сөздөр:** поэтикалык формула, туруктуу формула, согуштук сүрөттөөлөр, атрибутивдик формула, портреттик сүрөттөөлөр.*

Аннотация

В статье обращается внимание на то, в какой степени сохранились поэтически устойчивые формы в вариантах С.Каралаева и М.Мусулманкулова в использованных в некоторых портретных, атрибутивных и военных изображениях. Проведен анализ на их художественную службу. Очевидно, что такие устойчивые поэтические формы окажут большое влияние при восстановлении следующего, нового поколения манасчи.

***Ключевые слова:** Поэтическая формула, устойчивая формула, военные изображения, атрибутивная формула, портретные изображения.*

Annotation

The article refers to the extent of the degree of poetic fixed forms in the variants of Karalaev S. and Musulmankulov M. in some used portraits attribute and military images. Analysis is done of their artistic use. Obviously, such sustainable poetic forms will influence significantly the next new generation of Manaschy.

***Key words:** Poetic formula, fixed formula, military images, attribute formula, portrait images.*

Манасчы таланты күчтүү айтуучу, куйма кулак болсо да, сюжеттик окуядагы негизги идеялык мазмунду берүүдө автоматтык түрдө өзүнөн мурунку манасчылардын оозунан уккан туруктуу эпикалык формулаларды даяр көркөм каражат катары пайдаланган. М.Пэрринин изилдөөсүндө бул даяр көркөм каражаттар «формула» деп аталып, ооздон-оозго, устаттан шакиртке өткөн эпикалык поэзиянын негизги элементи болуп калган [4.33]. Эпикалык формулалар манасчылардын эпостун сюжеттик окуяларынын иреттүү, логикалык жактан ырааттуу, системалуу айтылышына көмөктөшүп, салттуу сюжеттик окуяларды бузбай айтууга ошондой эле жеке жаратуучулук мүмкүнчүлүгүн жогорулатууга үйрөткөн. Манасчылар Ш.Рысмендеев, А.Рысмендеевдердин варианттарындагы туруктуу эпикалык формулалардын жеке варианттарында сакталышын талдоодо А.Жайнакова «эпостун формулалык көркөм тили сюжетти түзүүнүн, өстүрүүнүн маанилүү каражаттарынын бири, башкача айтканда, көркөм өзөгү» деп белгилеген [2.162]. Мындай формулалар эпостун тексттеринде маанисин өзгөртпөстөн туруктуу сакталып, манасчылардын эсте тутуу жана импровизациялоо жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө негиз болот. Манасчылар тексттин көркөмдүк деңгээлин жогорулатуу үчүн эпикалык формулалардын ичинен сюжеттик формулалардан сырткары поэтикалык формулаларды да кеңири пайдаланган. Изилдөөчү А.Сыдыков «Поэтикалык каражаттардын угуучуну заматта эпос дүйнөсүнө алып кирип кетүүгө мүмкүндүк бере турган» күчтүү эпикалык касиетин белгилеген [7].

Изилдөөчү Г.Жамгырчиева поэтикалык формулаларды бир нече структуралык бөлүктөргө ажыратып, ар бир формуланын жеке өзгөчөлүктөрүнө токтолгон [3.12]. Бул макалада М.Мусулманкуловдун жана С.Каралаевдин варианттарындагы төмөндөгү поэтикалык формулалардын көркөм функциясына талдоо жүргүзүлөт. Алар: 1.Портреттик мүнөздөмөдөгү формулалар; 2.Согуш көрүнүштөрүн сүрөттөгөн формулалар (баяндагыч формула); 3.Атрибутивдик формулалар.

Баатырдык эпостордун эң негизги сюжеттик өзөгү болгон согуш көрүнүштөрүн сүрөттөөчү поэтикалык формулалар Согуш талаасындагы жоокерлердин курал-жарактары мисалы, айбалта, найзалардын башка, төшкө тийип шакылдаган добуш чыгарган аламан урушу, мисалы: М.Мусулманкуловдо:

Найза төшкө така-так,
Айбалта башка шака-шак [6.144].

Ал эми С.Каралаевде:

Айза төшкө такылдап,
Айбалта башка шакылдап [5.431] –

түрүндө айтылат. Бул поэтикалык формуладагы негизги уюштуруучулар – «шак», «так» деген тууранды сөздөр. Бирде айбалтанын бирде найзанын башка, төшкө тийип, шакылдап, такылдаган үндөрү кандуу кармаштын картинасын жаратууда согуш көрүнүштөрүн сүрөттөөчү поэтикалык формуланын эки вариантта тең олуттуу өзгөртүүсүз пайдаланылгандыгы көрүнүп турат. Согуш учурунда болуп жаткан иш процессинин аткарылышын түшүндүргөн көрүнүш М.Мусулманкуловдун вариантында:

Бурут салды бузукту,
Тийип алып жылкыны
Бизге кылды кызыкты [6.636]. –

деп, ал эми С.Каралаевде:

Чиймек болду сызыкты,
Кармалашкан душманга
Кылмак болду кызыкты [5.454]. –

«кызыкты кылуу» деген поэтикалык формуланы уюштурган сөздү пайдаланып, манасчылар согуш пландарынын аткарылышында эпикалык душмандардын башына түшкөн мүшкүл тууралуу баяндашат. Изилдөөчү Г. Жамгырчиева «Согуш көрүнүштөрүн сүрөттөөчү формулалар белгилүү деңгээлде баяндагыч формулалар менен окшош экенин» белгилеген [3.17]. М.Мусулманкуловдун вариантында бул поэтикалык формула согушту баштоонун бир ыкмасы болгон жылкы тийүү менен чогуу айтылып, кыргыздардын кылган иши экинчи тараптын (кытай-калмактардын) сөзү менен баяндалат. С.Каралаевде үчүнчү жак, тактап айтканда, манасчынын сөзү менен душмандашкан эки тараптын бири-бирине көрсөтө турган согуштук иштери айтылат. Мусулманкулов да, Каралаев да бул поэтикалык формуланы каршылашкан эки тараптын бири-бирине күтүүсүздөн кол салган согуштук «сюрприздерин» баяндоодо пайдаланышкан. Согуш көрүнүштөрүн баяндаган «кылкылдап», «былкылдап», «чабышып», «кагышып» ж.б. туруктуу сөздөрдүн негизинде түзүлгөн саптар **С. Каралаевде:**

Кандуу канга батышып,
...Качпай жатып атышып, [5.829]
Айзалары кылкылдап,
Каптап калды былкылдап, [5.838]

М. Мусулманкуловдо:

Желектин баары кылкылдап,
Жер козголуп былкылдап,
Аттардын башы кагышып,
Найзанын баары чабышып [6.513] –

түрүндө кездешет. Ошондой эле, «оюп», «союп» деген негизги сөздөрдү манасчылар кырчылдашкан кандуу согуш картинасын баяндоодо колдонушкан. Мисалы, С. Каралаевде:

Ойрон кылып ар жанды
Оюп Манас турганда,
Оң менен солду кыйратып,
Союп Манас турганда [5.832]

М.Мусулманкуловдо:

Орто жерин шер Манас
Оюп кетип баратат,
Эки четин кыраандар
Союп кетип баратат. [6.237] –

манасчылар согуш талаасын сүрөттөөдө колдонгон поэтикалык формулаларды негизинен башкы каармандын иш-аракеттерине карата пайдаланган.

Көпчүлүк манасчылардын варианттарында учурай турган Манастын мүнөзүндөгү көп күлбөгөн, кээде бир күлсө эч кимдикине окшобогон маңдайкы тиши жөнүндөгү портреттик-мүнөздөмөгө мисал болгон поэтикалык формула **М.Мусулманкуловдо:**

Кашкая күлүп карк этип,
Кашка тиши жарк этип, [6.318]. –

деп берилсе, С.Каралаевде:

Каалгадай кашка тиш,
Калайыктан башка тиш, [5.204] –

деп сүрөттөлөт. Бул поэтикалык формуладагы өзөктүү сөз – тиш. Каралаевдин вариантында бул формула башкалардыкына окшобогон баатырдын тишинин көлөмүнүн чоңдугу жөнүндө айтылса, М.Мусулманкуловдун вариантында тиштин тазалыгы, жаркырактыгына көңүл бурулат.

Манастын образындагы бөрк ал десе баш кескен, баштаган ишинен кайра тартпаган, ачууланса адамдын башын жалмаган баатырдык сапаттарын сүрөттөгөн портреттик образды мүнөздөөчү поэтикалык формула М.Мусулманкуловдун вариантында:

Түгөнөт десе түтөгөн,
Түртүшкөн жоосу жүдөгөн –

же:

Түгөнөт десең түтөгөн,
Түбүнө чейин күчөгөн

С.Каралаевде:

Түгөнгөн сайын түтөгөн
Түптүү Манас шер ошол,
Өлгөн сайын өөрчүгөн
Өткүр Манас эр ошол –

деп сүрөттөлөт [5.365]. Бул поэтикалык формуладагы ачкыч сөздөр карама-каршы маанидеги «түгөнүү x түтөө (өчүп калбай, түтөп от болуп күйүү – Ж.Ө.)», «өлүү x өөрчүү» болуп, эки манасчыда тең мазмундук жактан бирдей берилген. Манасчылар Манастын образындагы баатырдык сапаттарын тереңдетүүдө бул сөздөрдү жардамчы поэтикалык формула катары бирдей мааниде пайдаланышкан. Ал эми негизги каармандын душмандарынын портреттик сүрөттөөлөрүндө колдонулган туруктуу поэтикалык формулага башын казанга, кашын жаткан итке салыштырып сүрөттөө көп пайдаланылган. Мисалы, С.Каралаевде:

Жан казандай башы бар,
Жаткан иттей кашы бар [5.353] –

деп берилет. Ал эми М.Мусулманкуловдо болсо:

Жаткан иттей каштары,
Жан казандай баштары, [6.54] –

деп колдонулган гиперболалык салыштыруу менен айтылган туруктуу поэтикалык формула эки вариантта тең «жан казандай баш», «жаткан иттей каш» деген сөз айкаштарынын жардамында түзүлгөн.

Атрибутивдик поэтикалык формулалардын бир үлгүсүнө Манастын дүрбүсүн сүрөттөөдө көрүнөт. Мисалы, М.Мусулманкуловдо негизги ой дүрбүнүн жасалышына, түзүлүшүнө караганда анын аткарган кызматына бурулат:

Боосун албай мойнунан,
Болжолу жок дүрбүнү
Сууруп алды койнунан. [6.574] –

деп, андан ары дүрбүнүн алты күндүк жолдогу адамдын өңүн ажыратып көрсөткөн, Айдагы адамдарды айырмалап, күн эсебин берүүчү функциялары мифтик түшүнүктүн чегинде сүрөттөлөт. Бул формула С.Каралаевде:

Боосун албай мойнунан,
Болк дедирип дүрбүнү
Сууруп алды койнунан [5.593] –

деп колдонулат да андан ары Бөлөкбай устанын дүрбүнү кантип жасаганы тууралуу айтылат. Каралаевдин вариантында дүрбүнүн кереметтүү көп функционалдуулугу, Талас менен Бээжиндин ортосунда туруп караса эки жактын тең коён жатагына чейин даана көрүнүп, адамдардын сүйлөгөн сөздөрүнө чейин угулганы сүрөттөлөт. Мисалы, Манас Бээжинге аттанган жолдо Таластан кырк күнчөлүк алыс узап, Тал-Чокуда дүрбү салып отуруп Абыке, Көбөштүн арамдык иштерин көрөт. Бул жагынан С.Каралаев менен М.Мусулманкуловдун варианттарындагы дүрбүнүн аткарган кызматы бири-бирине жакын сүрөттөлөт. Эки вариантта тең

Манастын дүрбүсүн сүрөттөөдө «мойнунан», «койнунан» деген сөздөрдүн жардамы менен куралган туруктуу поэтикалык формула башталгыч чекит катары пайдаланылган.

«С.Каралаев Молдобасан манасчынын үйүнө көп келчү. Молдобасан ата Саякбайды «Манас» айттырмайынча кетирчү эмес. «Сагынбайдын сөзү күчтүү, Саякбайдын айтканы күчтүү» – деп, Молдобасан манасчы Сагынбай менен Саякбайды абдан жогору баалачу» [1]. Эскерүүгө караганда бул эки манасчы чыгармачылык тыгыз байланышта болушкан.

Жыйынтыктасак, эки манасчы жеке варианттарында мисалдардагы поэтикалык формулаларды олуттуу айырмачылыксыз бирдей деңгээлде колдонушкан. Манасчылар формуладагы өзөктүү сөздөрдү сөзмө-сөз кайталашкан эмес, ар бири өз алдынча импровизациялык, айтуучулук чеберчиликтерине жараша тексттин көркөмдүгүн арттыруу максатында пайдаланышкан. Убагында мындай туруктуу формулалар С.Каралаев жана М.Мусулманкулов сыяктуу улуу профессионал манасчылардын тилин, стилин, вариантынын көркөм функциясын жатыктырып келген болсо, бүгүн да кыймылда болуп, жандуу жашаган эпостун айтуучу өкүлдөрүнүн өнөрүнүн калыптанышына өз салымын кошору шексиз.

Адабияттар

1. Акималиев Ж. М.Мусулманкуловду эскерүү. Автордун жеке практикалык изденүүсүнүн материалдары (Автор тарабынан аудиодиктофонго жазылып алынган).
2. Жайнакова А. Манасчылар. – Б.: «Улуу тоолор», 2015. – 200 б.
3. Жамгырчиева Г.Т. «Манас» эпосундагы салттуу эпикалык формула. Канд. диссер. автореферат. – Б.: НИЦ КР, 1995. – 24 б.
4. Лорд А.Б. Сказитель. Исследования по фольклору и мифологии востока. – М.: «Восточная литература» РАН, 1994. – 368 с.
5. Манас. Баатырдык эпос. С.Каралаевдин варианты боюнча. – Б.: Дилазык, 2019. – 1024 б.
6. Манас. Баатырдык эпос. М.Мусулманкуловдун варианты боюнча. – Б.: Бийиктик плюс, 2017. – 728 б.
7. Сыдыков А. Традиционные формулы в творчестве киргизских народных сказителей // Советская тюркология, № 4. 1974.

Нуржан НАРЫНБАЕВА –
филология илимдеринин доктору,
КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
улук илимий кызматкери,
osmonova_nurjan@mail.ru

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КӨӨНӨ МОТИВДЕР ЖАНА САЯКБАЙ КАРАЛА УУЛУНУН АЙТУУЧУЛУК ЧЕБЕРЧИЛИГИ

Кыска мазмун

Эпикалык каармандар, аярлар, төлгөчүлөр, жан-жаныбарлардын (жылкы ж.б.) өз келбетин өзгөртүп, буюмга (чүкөгө ж.б.) же башка жаныбарга айланып кетүү бөтөнчөлүктөрү, айрымдарынын энелик ролу, кайыпчылык, жайчылык касиет, жан-жаныбар, бак-дарактардын колдоочулук функциялары «Манас» үчилтигинде сакталып келе жаткан архаикалык катмарды түзөт. Мындай көөнө мотив – адамзат аң-сезиминин өңүзү тарыхынын баштапкы этабына таандык мифологиялык ой жүгүртүүнүн жемиштери. Макаланын максаты — ааламды аңдап-түшүнүүдө абалкы аң-сезимдеги ишеним-ынанымдарда сакралдуу саналган объектилер мифтик формадан поэтикалык туундуларга өтүү учурундагы көркөм образдарга айлануу процессин манасчынын айтуучулук чеберчилигинде талдоо.

Негизги сөздөр: миф, поэтика, мотив, тотемдик образ, магия, анимизм.

Аннотация

Эпические персонажи: аяры, гадатели, животные (конь и др.), обладающие чудесными качествами и способностями, легко меняющие внешний облик в какой-либо предмет (в альчик и др.) или в принимающий облик другого животного или птицы, способность превращаться в кайыпа (в призрак), повелителя погоды, материнская роль некоторых из них, функции покровителей животных или растений – все это составляет архаический пласт трилогии эпоса «Манас». Подобные архаические мотивы – плоды мифологического мышления, относящиеся к раннему этапу развития человеческого сознания. Цель статьи – проанализировать мифологические объекты, которые в древних поверьях считались сакральными, проследить пути их перехода в поэтическую форму через призму сказительского мастерства манасчи.

Ключевые слова: миф, поэтика, мотив, тотемические образы, магия, анимизм.

Annotation

Epic characters: ayars, fortunetellers, animals who able to turn into something, the ability «kayip» (ghost), lord of the weather, maternal role, functions of patrons of animals and plants - all this constitutes the archaic layer of the trilogy «Manas». Similar archaic motifs are the fruits of mythological thinking related to the early stage of development of human consciousness. The purpose of the article is to analyze mythological objects that were considered sacred in ancient beliefs, to trace the ways of their transition to a poetic form through the prism of the narrative mastery of manaschi.

Keywords: *myth, poetics, motive, totemic images, magic, animism.*

Улуттук фольклористикада эпостун сюжетине ширелген көөнө мотивдер миф чыгармачылыгынын контекстинде эле эмес, этнологиянын кеңири алкагында изилдене турган актуалдуу темалардын бири. Фольклордогу көөнө мотивдер илимдин бул тармагында көңүл чордонунда турган маселелерден болууга тийиш. Батыш менен Чыгыштын, славян менен Европа элдеринин жана түрк-монгол элинин эпикалык чыгармаларынын мисалында бул темага өз учурунда А.Н.Веселовский, А.А.Потебня, В.М.Жирмунский, В.Я.Пропп, Е.М.Мелетинский көп кайрылган. Кыргыз маданият таануусунда «Манас» эпосундагы керемет мотивдер Р.З.Кыдырбаеванын, Р.Сарыпбековдун эмгектеринде изилденген. Бүгүнкү күнү манасчылык феноменинин трансценденттүү касиетин өз тажрыйбасынын негизинде иликтөө манасчы жана илимпоз Талантаалы Бакчиевдин, эпостогу онейромотивдер менен визионотопиканы олуттуу иликтөөгө алган манастануучу Неля Бекмухамедованын изилдөөлөрүндө жаңы багытта талдана баштады [1; 2; 3]. Изилдөөчүлөрдүн көз караш-пикирлери эл таануу (антропология) илиминин лектөрү Э.Тайлордун, Дж.Фрэзердин, Л.Я.Штернбергдин тыянактарына тереңден кайрылууга үндөйт.

Макалада кыскача сөзгө ала турган маселенин эң орчундуу мисалдары, изилдөөчүлөр белгилеп жүргөндөй, «Манас» үчилтигинин «Семетей» бөлүмүнөн арбын учурайт. Анын ичинен «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүндө Айчүрөктүн ак кууга айлануусу жыш сүрөттөлөт:

Таң кашкайып атканда,
Тараза жылдыз батканда,
Канатын жайып калкылдап,
Куйругун жайып жаркылдап,
Асман менен зыпылдап,
Айчүрөк учту шыпылдап.
Ай канаты жаркылдап,

Асман менен сызганда
Айдын жүзү тутулуп,
Күндүн көзү бузулуп,
Ай жарыгы түн болуп,
Ачылбаган күн болуп.
Канатынын дуусунан
Тоо-токойлор үн болуп («М» 3-264)¹.

Айчүрөк Семетейдин жолуна ак була болуп булайып, сууда күмүш балык болуп туйлап, акыры Акшумкарын илип кеткен ак куу болуп кубулат эмеспи. Байыркы мифтик түшүнүктөрдө ак куу тотемдик канаттуу. Маселен, алтайлыктардын санжырасындагы «куу-кижи» уруусу – ак куу кишиден тараган деген ынанымдын тотемдик саркындысы. Түрк урууларынын келип чыгышы тууралуу сакталып калган уламыштарда мындай маалымат бар: «Во втором варианте мифа упомянуты другие потомки волчицы и среди них племя «белого лебедя – ку кижы» и племя кыргыз» [4:26-27]. Түрк монгол элдеринин эпосторунда ак куу

¹ Мисал «Манас» үчилтигинин «кыскартылып бириктирилген вариант» аталган 4 томдугунан алынды: «Манас». Кыскартылып бириктирилген вариант. Кырг. ССР Илимдер академиясы. 1, 2, 3, 4-китеп. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1958-60.

болуп учуп келип болочок жубайын жоодон сактап калган кыздар жөнүндөгү сюжеттер көп. «Ак кууну көрсөң атпагын» деген эл макалы дагы ушул ажайып кушту алмустактагы ата-бабаларыбыз касиеттүү эне катары тотем санашкандыгынын бир жаңырыгыдыр.

Ч.Валиханов «Тенкри (Бог)» макаласында мындай деп жазат: «Не стреляют в лебедей, боясь кие, и называют его царем птиц. Не бьют сову, филина, дятла, кокарга и кукушку» [5:114]. Куштарды тотем санаган ынанымдар дүйнөлүк маданияттын тарыхында байма-бай кездешет. Штернбергдин «Культ орла у сибирских народов» макаласында якут элинде бүркүттүн культу шамандык, тотемдик функциясын жер жүзүндөгү башка элдердин байыркы ынанымдарына кош жарыш карап, бүркүт дүйнөлүк дарак Байтеректин тургуну, Күндү кудай туткан көөнө мифтик ишенимге такалат: «Орел — солнечное божество, оплодотворитель, мировое древо, магия и врачевания. Древнейшее божество Ассири-Вавилона, Нигирсу, божество Солнца и Грозы. Он же владыка предзнаменований» [6:729].

Маселен, грек мифологиясында булут кызы Нефела (богиня облаков) Прометейдин небереси болгон Эллиндин (гректердин түпкү атасы) небереси падыша Афоманттын ак сарайына өзү келип конуп, падышага эгиз (уул жана кыз) төрөп, кайрадан көккө кайтып кетет. Мисалга келтирилген сюжеттердеги мифтик мотивдер дүйнөтааным моделинин үч сферасынын биринчиси болгон көк асманынын, түрк элинин Теңир пантеонундагы жаратуучу жана колдоочу функцияны аткарган перилер менен духтардын образдарынан келип чыккан. Өнүккөн маданиятта маалым болгон грек же түрк насилдиндеги элдин мифологиясындагы эле көрүнүш эмес, бүтүндөй адамзаттын мифтик ойломунун ырааттуу системасынын бир компоненти, бир бутагы. Ал эми куш балдары: ак куу, карга, бүркүт Жер менен Көктүн гармониясына көмөктөш данакер, медиатр, Теңирдин элчиси. Алар Теңирдин кудурети менен адамзаттын касиеттүү пенделери шамандар, кудайлардын урпактары болгон падышалар менен никелешип, уруулардын тукумун улоого катышат. Уруулар өз кезегинде алардын ыйыктыгына сыйынып, урпактарына уламыш сөз калтырышат.

Кытайдын тарых жазмаларындагы түрк уламышында эне бөрү баланы эмизип жаткан маалда бир кесим этти тумшугуна тиштеген карга дагы каалгып айланып жүргөнү айтылат [7:279]. Байыркы дүйнөтааным системасында карганын образы азыркыдай терс ипостасында эмес, көк менен жердин элчиси, эркек менен аялдын данакери, жакшылык менен жамандыктын кабарчысы, бөтөнчө шаманчылыкта даанышмандыгы менен сый-урматка татыган мифтик каарман. В.М.Жирмунский «Тюркский героический эпос» деген эмгегинде мындай параллелдердин бир нечесин мисалга алып, андан ары минтип улантат: «Сказание о деве-лебеди, которая становится возлюбленной человека, похитившего во время купания её лебединую одежду, имеет широкое распространение в фольклоре многих народов Запада и Востока» [8:381]. Окумуштуу Андро Лэнг менен Кёлердин багытын жолдогон А.Н.Веселовскийдин оюна кошулуп, бул мотив абалкы бабалардын тотемдик ынанымдарында жан-жаныбарларды ыйык санап сыйынуудан улам өөрчүгөн деген идеяга кошулат.

Мындай тотемдик ынанымдын, ага байланыштуу фольклор булактарында көркөмдөлүп айтылып сакталып келген сюжеттердин башаты акыры жүрүп абалкы мифтик ойломдун анимисттик булактарынан сызылып чыгат. Эпикалык туундулардагы көркөм образдар, чыгарманын композициясына ширелген татаал сюжеттер канчалык татаалданбасын, кийинки диндик түшүнүктөргө чулганып идеялык мааниси өзгөрүүгө учурабасын, ар бир поэтикалык образдын, көркөм мотивдин түпкүлүгүндө анимисттик ой сүрүү жатат. Жогоруда саналып өткөн чыгар-

мачыл элементтерди бариктери барпыраган, сан бутактуу байтерек деп элестетсек, аны байтерек түрүнө келтирген, азыктандырып турган тамыры деп абалкы аң-сезимдеги анимизмди, андан бутактанган тотемдик ынаным, фетиштик элементтер, сыйынып-тайынуу жөрөлгөлөрүн культтук көз караштарды санап өтүү керек.

Анимисттик теориясында Тэйлор абалкы ынанымдардын бири бирине айкалышуусун салыштырма этнографиялык жана тарыхый материалдар менен бекемдеген. Этнологдун изилдөөлөрүндө мындай ойлор бар: «Поэзия полна мифов. ...Важнее тот общественный факт, что на верхних ступенях лестницы цивилизации сказания, представляющие священную историю для одних религий, могут казаться другим мифическими легендами [9:383-б.]». Эгерде Тайлор же Штернберг өңдүү илимпоздор «Манас» эпосунан кабардар болгондо, ал абалкы аңыздардын гана жыйындысы болбостон, улуттун ыйык өтмүшү экендигин далилдешмектир...

Эпостогу эң негизги каармандардын бири болгон бул кейипкер өз түрүн өзгөртүүчү касиетинен сырткары башка жан-жаныбарларга дагы кереметин тийгизе алган. Кыяз кыянаттык кылып, артынан куугун салганда, Айчүрөк өзүн кууган күлүк Тору атты чобурга айлантып салат:

Берен катын Айчүрөк	Койго жеткис кылды эми.
Касиеттүү жан эле.	Ушундай тулпар Тору атты
.....	Уйга жеткис кылды эми.
Кыйын тулпар Тору атка	Согончогу бир тутам,
Суук дуба урду эле.	Чочкодон төмөн ат болду.
Кошолоңдуу Тору атты	(«М» 3-110)

Магия жана магиялык ырым-жөрөлгөнүн пайда болушу адамзаттын жаралыш тарыхы менен учукташ. Магия жөрөлгөлөрүнүн түпкү мүдөөсү – жаратылыш кубулуштарын, жан-жаныбарларды башкара билүү жана урууга катылган душмандарды жеңүүгө багытталган. Этнограф илимпоздордун көз карашы боюнча магия ырымдарынын эң көөнөсү – аба аркылуу дубалоо болгон:

Сыйкыр окуп, дубалап,	Адам эмес, дөө болду.
Жайыттагы малдарын	Мылтык, кылыч, бир жарак
Алда кайра кубалап,	Бутагынан бөлүндү.
.....	Найза, кылыч көтөргөн
Арып дуба салыптыр.	Айбаттары көрүндү. («М» 1 – 92)
Мейли терек, мейли тал,
Адам болуп калыптыр.	Дүрбөй түшүп от берди,
.....	Дүйнө жүзү солк деди.
Мейли куурай, мейли чөп,	Аябай күндү жайлады,
Кошуун болду сансыз көп.	Кара шамал дубасын
.....	Кара сууга байлады.
Ар бир чынар тереги	(«М» 1 – 95)

«Аябай күндү жайлады, Кара шамал дубасын кара сууга байлады» деген сапта магиянын бир танабы саналган «жай таш» дубасы тууралуу сөз жүрүүдө. Эгерде аба ырайына таасир этип, «күндү жайлоо» симилдик магиянын жаратылышты багындыруучу шамандык түрү болсо, каршылаштарды жан-жаныбарларга айлантып коюу мифтик ынанымдардын эң байыркысы - асман духтарынын керемет күчтөрүн элдик баатырлар менен бирге жүргөн аярлардын укмуштуу касиетин көркөм сүрөттөгөн эпикалык доорго тиешелүү:

Аярды кудай уруптур,
Апсун окуп алыптыр,
Манас кандын кошууну
Айбанат болуп калыптыр.
Бири жылкы, бири төө,
Кеселик болгон бу бир дөө.
Бири уй да, бири кой, – ...

Кытай, каңгай кошууну
Уй да болду, төө болду;
Кыргыз, казак кошууну
Болду жолборс кабылан.
Калмактардын кошууну
Жылкы болду, кой болду, –
Азуулууга той болду.

(«М» 1 – 129)

Аярда мындай жан болду:
Адам болбой дөө болуп,
Эсеби нечен сан болуп,
Берки турган беш аяр
Пери болуп, дөө болуп,

Бет алышып турушуп,
Беш миң, төрт миң кол болуп,
Бел байлашып урушуп,
Кабылан болуп, шер болуп.

(«М» 1 – 159)

Кошуунунда Манастын
Чоң аярдан жети экен,
Кичи аярдан эки экен.

Колго түшүп Күйөнүш
Кор болуучу кези экен

(«М» 1 – 160)

«Манас» эпосундагы чабуулга кирүү, душманды жеңүү ыкмаларында аярдардын тоо-токойду калың колго айлантуу кереметтери, жайчылардын күндү жайлап, борошо чакырып жоонун колун буюктурган эпизоддор керемет кубулуу мотивдеринин абалкы стадиясын көрсөтөт. Байыркы маданияттын укмуштуу көрүнүшү катары адабияттарда сакталган жайчылык магия же жайчылык: «жай таш» – камень «Яда» деген ат менен бир далай изилдөөлөрдүн бутасы болуп келген. Жаратылыш кубулуштарын башкара билүү жөнүндөгү байыркы магиялык түшүнүк мифтик тексттердин орчундуу бөлүгүн ээлейт. «Манас» эпосунан Алмамбеттин жайчылык өнөрү кеңири белгилүү.

Сандыргалуу Алмамбет
Жай ташты сууга салганы.
Ачып көздү жумгуча
Алда кандай бир булут
Пайда болуп калганы.

Үзүктөй кара бир туман
Үстүнө элдин жазылды,
Кара жамгыр, ак мөндүр,
Төгүп өтүп басылды.

(«М» 2 – 89)

Алмамбеттин жайчылык касиети көп эпизоддордо айтылат. Анын жайчылык өнөрү Манастын кошуунун каршылаштардын чабуулунан сактайт, айрым учурда душмандарга чабуулга өтүүгө ылайыктап аба ырайына таасир берип турат:

Дуба менен булутту
Күн жаадырып жайлады.
Кыбыладай кыркырап,
Кызыл бороон зыркырап,
Күн чыгыш жактан ыркырап,

Борошо учту зыркырап;
Уйгу-туйгу булгалап,
Улам бетке ургулап,
Алмамбеттин шамалы

(«М» 2 – 149)

Калмагынча калдырап,
Кытайынча балдырап,
Уй куймулчак Сарала
Уюлгутуп Алмамбет,
Ойноп-ойноп алды эми,

Асманда булут сабылып,
Жер жүзүнө жабылып,
Көктөн булут күрүлдөп,
Жер айланып дүрүлдөп,
Жайкы күндү кыш кылды.

Күн жаадырып салды эми.
.....
Токуп жүрөт Алакең.
Уйва деген дубаны

(«М» 2 – 255)

Уйгу-туйгу түшүрүп,
Окуп жүрөт Алакең.

(«М» 2 – 264)

Эпосто Алмамбеттен башка душман тарабындагы магиялык күчү бар кейип-керлердин керемет иштери сүрөттөлөт:

Өзү жайчы кан Жолой
Токойго кирип барганы
Күн жаадырчу жай ташты
Көтөрүп сууга салганы.
Астынан булут табылды,
Жер жүзүнө көгөрүп,
Жөө туман түшүп жабылды.
.....
Булут учуп бурулуп,
Асмандан алты сай мөндүр
куюлуп,

Тоо-тоонун башы жабылды.
Бөксөнүн баары мөндүрлөп,
Жаканын баары жамгырлап,
Аңгектин баары тыгындап,
Арыктын баары жыгындап.
Баскан жериң былкылдап,
Жердин үстү бузулуп,
Кыян жүрдү кылкылдап.
Кызык кылып күн жайлап,
Кызталак Жолой кутулду. («М» 1-52)

Жаан чакыруу ырымы байыркы диндердин бардыгынан кездешет. Австралия калктарында кыргыздар сыяктуу эле магиянын аракеттүү (имитациялуу) түрү бар. Мындай ырым-жөрөлгө адатта атайын дуба сөздөрдү айтуу жана буюмдарды колдонуу аркылуу ишке ашырылат. Байыркы түрк эли «жай таш» короодогу төрт түлүк малдын ичеги-кардынан (уйдун же койдун) табылып, ал көк, сары, кызгылт же ала болот дешкен. Аны оозго салып турса асманга булут чогулуп жамгыр жаайт деген ишеним болгон [10:672]. Ал эми «Манас» үчилтигинде Алмамбет өңдүү аярлар бул көөнө ынанымдын жамгыр чакыруудан башка туман түшүрүү, бороон-чапкын келтирүү, мөндүр жаадыруу кубулуштарын дагы башкара алышкан:

Ал сөздү айтып ийгени –
Алмамбет жайга киргени.
Калмакча дуба жат окуп,
Тегерете терс окуп,
Кытайча дуба нече окуп,
Сурданып Алмаң калганы,
Сууга жай таш салганы.
Ачып көздү жумганча,
Аттарды суутуп тынганча,
Жаканын баары жамгырлап,
Мөндүр түштү дабырлап,
Бөксөнүн баары мөндүрлөп,
Туурадан туман дүркүрөп,

Кыбыладан түнөрүп,
Кызыл мунар күркүрөп,
Ат менен адам зиркиреп,
Аң-коктулар тыгындап,
Асмандан мөндүр, шыбыргак,
Борошосу бургулап,
Каршы-терши ургулап,
Асмандан түшүп жамгыры
Адам, аттын баарысын
Суусу басып жам кылды.
Артынан түшүп мөндүрү,
Арык-торук малдарды
Аяз менен өлтүрдү.

(«М» 2 – 65)

Жайчылык касиет-өнөрдүн феномени илимде акырына чейин изилденип бүтпөгөн маселелерден. Дж.Фрэзердин айтылуу эмгегинде бул көрүнүштүн мисалы дүйнө калктарынын көпчүлүгүнүн турмуштук мисалынан алынып сүрөттөлөт [11:74-99].

Эпикалык каармандардын кайып болуусу аз иликтенген темалардын бири. Биз анын «Манас» үчилтигиндеги Семетейдин эпикалык тагдырын мисалга алуу менен гана чектелебиз:

Ошол кезде Семетей,
Эрип кеткен эмедей,
Кыймылдабай, унчукпай,

Көзгө түшпөй жок болду.
Кайсалактап калың жоо
Сөөгүн таппай токтолду. («М» 3–312)

Эгерде Семетей ошол бойдон дайынсыз жок болуп кетсе, анын кайып болушу күмөн болор эле. Анын кайып дүйнөгө кетишинин далили – тирүүлөрдүн көзүнө көрүнүшүндө. Карадөөнүн Семетейди көрүшү:

Азуулуудан Актайган
Кожондотуп бош коштоп.
Семетейди көргөндө,
Ал Карадөө байкуштун
Көзүнөн жашы төгүлүп.
.....
Кайда экени билинбей,
Кайып болду деди эле.
Өлгөнүн бир жан көрө албай,
Калк чуркурап көмө албай...

Как Семетей өзү экен.
Перинин кызы Көкмончок
Алып кеткен кези экен.
А Семетей баатырың
Адам менен иши жок,
Адам түрүн коюптур,
Кайып түрлүү болуптур. («М» 4–193)
.....
Өлдү десе тирүү экен,
Өлбөгөндүн бири экен. («М» 4–201)

Семетей жеңилгенден кийин артынан кайып болгон дагы бир каарман:

Жалгыз калып ордодо,
Согушуп турган Акжолтой
Кайыпчынын белине,
Канжайлактын сеңирге,
Чымындай жанга күч келип,
Чын дүйнөсүн чачыптыр.
.....
Канчоро кармап аларда,
Койбой кордук саларда,

Коондой ичин жарарда,
Койдой башын кесерде
Түбүнө түптүз жетерде:
Жакага жамгыр жаадырып,
Бөксөнү туман алдырып,
Кайыпчынын Кара-Тоо
Чыга качкан сеңирге,
Канчоронун каарынан.
Кайып болду Акжолтой. («М» 4–32)

Саякбай манасчынын айтуусундагы «Семетейде» кыз Сайкалдын Алгара аты:

Туудурдум деген ата жок,
Туудум деген эне жок —
Чын кайыптын баласы [14:167].

Ушул эле вариантта Семетейдин келишин он эки жыл бою күтүп жүргөн Манастын желмаян төөсү Семетей келип өзүн Манаска курмандыкка чалган соң кайып болуп кетет:

Ноктону жулуп алган соң,
Канжыгага чалган соң,
Айып болду Желмаян,
Башынан нокто кеткен соң,
Кайып болду Желмаян.
Качып кеткен түрү жок,
Басып кеткен изи жок...
Көздөн кайым бир болуп,
Азуулуудан Актайган,
Айып болгон кези экен.
Он эки жылга толгуча

Кетип калды Желмаян...
Эки өркөчтүн түбүнө
Жылаңач бала минет дейт,
Жалпак өркөч кара нар
Бүгүн да тирүү жүрөт дейт.
Кан Манастын күмбөзгө
Жумасына келет дейт.
[14:224].
Бир адамга көрүнбөй,
Бир кишиге билинбей,
Кайып болгон кези экен [15:165].

Кайып болуу – өлбөстүк мотивинин негизги белгиси. Бул мотив «Өлүм жок – кайра жаралуу бар» деген мифтик көз карашка негизделген. Мифологияда кайыптык – өлбөстүктүн айлампасындагы керемет «жан, жан дүйнө, ден» аталган биримдиктүү үчилтиктин «жан» деген өлбөс бөлүгү.

Сапарыбыз карыбас –	Күлчоро менен Семетей,
Кезип жүрөр кез келди	Айдай катын Айчүрөк
Дешип Бакай, Каныкей,	Бешөө кайып болушуп... [14:257].

Ушул абалкы ынанымдын идеялары «Манас» үчилтигинин бардык бөлүмдөрүндө көркөм шөкөттөлүп, бардык манасчылардын варианттарында айтылып келет. Саякбай манасчынын айтуусунда Манастын көзү өткөн соң анын жанында жүргөн эң жакын чоролору Алмамбет, Сыргак, Чубак, Бакай баарысы кайып дүйнөгө кетип, кыйын учурда, мисалы, Семетей он эки жашка толуп, Букардан Таласка кайтып келе жатканда кечүүнү кечирип өтүүгө көмөктөшөт. Анын ичинен Бакай көзү тирүү эле баланы тосуп алгандыгына карабастан, кеч-меликтен анын дагы кайып элеси кошо жүргөнүн айтат Саякбай манасчы.

«Манас» үчилтигинин 4-китеби болгон «Сейтек» бөлүмүндө Кыяздын Айчүрөккө мингизген аты – бышты кезинде ээн талаа, эрме чөлдө табылган Тооторунун кишиче сүйлөгөн керемет касиети дээрлик бардык эпикалык чыгармаларда кезигет. Бул сыяктуу касиет эпикалык куштарга дагы тиешелүү.

Кыргыздын эпикалык мурастарында керемет кубулуу мотивдери «Манас» үчилтигинен башка «Эр Төштүк», «Кожожаш» эпосторунда дагы кездешет. «Эр Төштүктө» Төштүктүн минген аты Чалкуйрук керек учурда сака болуп кубула алат. «Кожожаштагы» баш каармандардын бири Сур эчкинин кубулуусу – мифопоэтикадагы өзгөчө темалардын бири жана эпикалык контексттеги кайберен-кайыптын образынын классикалык үлгүсү. «Кожожаш» эпосу өз алдынча чыгарма катары үч айтуучунун варианты боюнча сакталган. Ал эми «Манас» эпосундагы Саякбай Каралаевдин жана Шапак Ырысмендеевдин варианттарында Кожожаш мерген аярлык кереметинин күчүн колдонуп кыргыз душмандарына жардам берген терс образ болуп айтылат да, ал мисалы Саякбай манасчыда «Кожожаштын келиши, кыргыздын жеңилиши» деген теманын алдында берилет:

Сүйүнө турган кытайдын
Күнү тууп калыптыр,
Аркалуу мерген Кожожаш
Анык келип калыптыр.

.....

Манас изилдөөчү окумуштуу Райкул Сарыпбековдун көз карашында Кожожаштын түпкү кейипкери теңирлер пантеонуна тиешелүү Хухедей мерген экендигин «Манастагы» Шыпшайдар аттуу аярдын касиеттерине төп келиши менен далилдейт:

Шыпшайдар деген аяр бар,
Булут минип буркурап
Жылаан өңдүү куйругу,
Куштай учкан канаты,
Илгертен кылып жүргөн адаты.

Манасчы Шапак Ырысмендеевдин айтуусунда Кожожаш Шыпшайдар деген ат менен ырдалат. Ары аяр, ары көзгө атар мерген Кожожаштын огуна Алмамбет каза тапканда, Бакай Манаска минтет:

Карайын десем көз жетпейт,
Каргайын десем сөз жетпейт
Асманда жүрөт Шыпшайдар
Айланып көктөн бул кетпейт [15:198].

Шыпшайдар мергендин абалкы ипостасы Хухедей мерген мерген эмес, чагылган ээси, Көкө теңири сыяктуу эле көктөгү улуу күч болсо, кийинчерээк чагылгандын түшүшү тоо-токойдун өрткө кабылышына себепкер болуп, адам баласы азык кылган жандыктардын чагылган-өрттүн жалмап кетиши аң-сезимде Хухе теңиринин таш боор образын жаратып, чыгармачыл ой-чабыт аны ырайымсыз мергенге айланткан. Ушул эле Хухедей мерген алтай мифтеринде Коголь-Майман алтайлыктардын түпкү атасы деп айтылат. Анын кадыресе киши кейпиндеги образы шамандык культтардын, ишеним-түшүнүктөрдүн жоголуп өлүп баратышына басым коёт. «Баштагы теңирлер, культтар, – дейт Сарыпбеков, – элдик түшүнүктөгү өз күчүнөн, касиеттеринен ажырашы алардын элдик оозеки чыгармачылыктагы образын жөнөкөйлөштүрүп, адамдардан анча айырмалабоого алып келди» [12:100]. Ал тургай бир кезде теңир саналган асман күчтөрүнүн ээси ыйык күч – асман (теңир), жер менен тиги дүйнөнүн данакери болгон кайберенге каршылашкан терс кейипкердин образына айланган.

Дүйнөлүк этнологияда абалкы маданиятта бак-дарактардын ыйыктыгына ынанып, сыйынуу ырым-жөрөлгөсү тууралуу Э.Тайлордун жолун жолдоочу Дж.Фрэзердин айтылуу «Алтын бутак» («Золотая ветвь») эмгегинде сүрөттөлөт [глава IX с.129–141; глава X 142–163]. Америка менен Африканын токойлорун мекендеген жергиликтүү калкы гана эмес, Европанын Австрия, Германия сыяктуу цивилизацияга жетишкен калктарынын арасында деле дарактын жандуу экендигине ишенип, тирүү жан өңдүү ооруган жерин сезет дешкен: «лесные деревья одарены духом, они чувствуют надрез не меньше, чем человек рану».

Саякбай манасчынын айтуусунда байтерек минтип сүрөттөлөт:

Байкуш энең сабылып,
Байтерекке жалынып...
Жалбырагы жазылып,
Бата болду Байтерек.
Тентиген жетим, жесирге
Ата болду Байтерек.
Байтерек ата күүлөнүп,

Шамал болгон эмедей
Өзүнөн өзү ыргалып.
Коё берди сүйлөнүп,
Күкүк болуп күүлөнөт,
Түбү менен башынан
Бирдемеси күңгүрөнүп сүйлөнөт.

Сибирь калктарынын көөнө маданиятына өз көзү менен күбө болгон Штернберг төмөнкүдөй картинаны алдыга тартат: «По мировоззрению своему гиляк, как и всякий первобытный человек, анимист. Для него не существует мертвой неразумной природы; напротив, вся природа одарена жизнью и разумом. Что они имеют душу, это несколько не повышает их достоинства: ведь все имеет душу — и камень, и дерево, и котел, и старый черепок. Это не мешает гилякам, как и айну, относиться и к дереву с поклонением. С какой наивной верой айну относится к живой природе дерева, хорошо иллюстрирует тот сообщенный нами выше факт, что, срубив дерево, он благоговейно втыкает душутворящее *inau*, благодаря которому душа дерева снова должна возродиться. Насколько он антропоморфирует дерево, достаточно помнить, что самое свое происхождение он производит от дерева (елки). Для айну всякое дерево есть настоящий человек: видимое дерево — только оболочка, жилище этого таинственного человека. Как и люди, деревья живут родами и имеют хозяина — *nuburi kamui* (горный хозяин). К отдельным

деревьям, почему-либо особенно импонирующим ему, либо необыкновенным видом своим, либо возрастом, либо размерами, айну относится даже как к божеству, одаривая их жертвами (лоскутками материи, стрелами и т.д.). При таком отношении к дереву психология, создавшая «деревянного человека» для поручений к богам, представляется как нельзя более естественной» [13:29].

Изилдөөлөрдөн белгилүү болгондой, «Манас» эпосунун бизге жеткен варианттары бир нече тарыхый катмарлардан турат. Алардын ичинен эпостун алгачкы көрөңгөсүн түзгөн көөнө катмар манасчылардын ар биринде өз алдынча иштелип чыккандыктан, көркөм наркы ар башка. Архаикалык түшүнүктөрдүн көркөм шөкөттөлүшү айтуучунун жеке чеберчилигине жараша калыптанган эпикалык формулалардын үлгүсү менен ишке ашат. Көөнө катмар абалкы аң-сезимдин эпостун сюжетине ширелген, айрым учурда кайсы бир эпизоддун мазмунун түзгөн мерчемдүү элементтерден турат. Эпосто ал кийинки доорлордо кошулган ынаным-түшүнүктөр, диний догмаларга жуурулушуп кеткен учурлар да дагы кездешет. Демек, эпикалык чыгармаларда чагылган көөнө мотивдер - бул адамзат жашоосунун абалкы мифтик стадиясында жапан жаратылышка жуурулушуп өмүр өткөргөн турмуштук тажрыйбасы аркылуу калыптанган архетиптик аң-сезим көрөңгөсү. Бул – магиялык ырым-жөрөлгөлөрдөн топтолгон, шамандык ритуалдардын али күнчө жандырмагы чечилбей, кылым карытып келе жаткан табышмагы.

Адабияттар

1. Бакчиев Т.А. СВЯЩЕННЫЙ ЗОВ. Мнемоническое творчество джомокчу. – Б.: 2005.
2. Бекмухамедова Н.Х. Эпос «Манас»: проблемы онейротопики и визионотопики (структура, функции, символика). – Бишкек, 2018. – 364 с.
3. Интернет булак: <http://tengrifund.ru/osobennosti-zhivogo-ispolneniya-eposa-manas.html>
4. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: АСТ, 2004. – 575 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в 5-томах, т. I. – Алма-Ата: АН Каз. ССР, 1961. – С. 114
6. Штернберг Л.Я. Культ орла у сибирских народов // Отдельный оттиск из Сборника Музея Антропологии и Этнографии. Том 5, выпуск 2. – С. 717–746.
7. Кыргыздар. 3-китеп. – Б.: Кыргызстан–Сорос, 1995.
8. Жирмунский В.М. Фольклор Запада и Востока. – М.:ОГИ,2004. – 464 с.
9. Тайлор Э. Первобытная культура. –М.: Политиздат, 1989.
10. Малов С.Е. Шаманский камень «яда» у тюрков западного Китая // Советская этнография. – 1947. – № 1. – С.151–160.
11. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. Глава V. Магический контроль над природой. – М.: Изд-во политической литературы, 1980.
12. Сарыпбеков Р. Алманбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү. – Ф.: Илим, 1977. – 100 б.
13. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Л.:Ин-т нар-в Севера, 1936.

Мисалдар алынган тексттер

14. Манас. Саякбай Каралаевдин варианты б-ча 2-китеп. – Ф.: Кыргызстан,1986. – 185 б.
15. Семетей. Эпос. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 1-китеп. – Ф.: Кыргызстан,1987. – 376 б.
16. Манас. Кыскартылып бириктирилген вариант. Кырг. ССР Илимдер академиясы. 1, 2, 3, 4-китеп. – Ф.: Кыргызмамбас, 1958. – 59-60.
17. Манас. Ш.Ырысмендеев б-ча ТАИ КФ Инв.№ 1085. 198 б.

Н. МЫРЗАБАЕВА –
тарых илимдеринин кандидаты,
К.Ш.Токтомаматов атындагы
Эл аралык Университети,
Жалал-Абад шаары
nurka_74@rambler.ru

«МАНАС» ЭПОСУНДА АЯЛДАРДЫН ЖООКЕРДИК ОЮНДАРГА КАТЫШУУСУ

Кыска мазмун

Макалада улуттук, анын ичинде жоокердик оюндарга аялдардын катышуусу каралат. Көчмөндөрдүн күндөлүк турмушунда улуттук оюндар реалдуу мааниге ээ болгон. Байыркы көчмөндөрдүн улуттук оюндарынын алгачкы формаларын Манас эпосунан байкайбыз. Элдик оюндар аялдар арасында кеңири таркалгандыгы жана аткарылгандыгы менен белгилүү.

Ачкыч сөздөр: Руханий маданият, каада-салт, улуттук оюн, аялдар.

Аннотация

В статье описывается участие женщин в национальных и воинских играх. В повседневной жизни кочевников национальные игры имели реальные значения. Начальные формы игр древних кочевников мы можем наблюдать в эпосе «Манас». Народные игры известны тем, что они были распространены и среди женщин и всегда были выполнимы.

Ключевые слова: Духовная культура, традиция, национальные игры, женщины.

Annotation

To consider some of the signs of combining nomads and semi-nomads in tribal unions, we will turn to the characteristics of folk games. In the everyday life of nomads, national games had real meanings. Many games are characterized by living conditions, military spirit, and also hikes. The initial forms of the games of the ancient nomads can be seen in the Manas epic. Folk games are known for being popular among women and have always been doable. This article describes the participation of women in national and military games.

Key words: Spiritual culture, tradition, national games, women.

Көчмөндөрдүн тагдырына көмөктөш оюндар адам коомунун бардык мезгилдеринде өмүр сүрүп, доордун өнүгүшүнө, өзгөрүшүнө, талабына жараша жаңыланып, кошумчаланып, ар кандай түрлөргө өтүп түбөлүктүү жашоосун улантып келген. Рухий маданияттын, дөөлөттүн мурасына айланган. Изилдөөчүлөрдүн эмгектерине таянып, улуу «Манас» эпосу бузда улуттук оюндардын сүрөттөлүшү менен катар ар кандай колдонулуп келгенин билебиз. Байыртан бери элибизде аялзатынан нечендеген касиеттүү, ай чырайлуу сулуулар, чебер уздар, баатырлар жана таланттуулар көп чыккан. Алар жөнүндө уламыштар, макал-лакаптар, сындар, ырлар, санаттар, казалдар, дастандар айтылат. Алсак, байыркы Энесай доорунда элибизден Муңайбас, Айнуру, Кызалма деген эркектер менен жоого бирге аттанган баатыр, акылман аялдар да чыккан.

Кыргыз тарыхында Каныкейдей акылгөй, аялзаттын нурдуусу, колуна ай балта алган ургаачынын мыктысы, Айчүрөктөй айдай сулуу, сыйкырчылык өнөрү бар, Кыз Сайкалдай башына туулга кийген айбаттуу эр сайышка чыккан баатыры, Жаңыл Мырзадай жааны көзгө мээлеп аткан мергени, Курманжан даткадай даанышман эл башкаргандары болгон. Аялдардын орду ата-журтка кызмат кылууда, турмуштун ар кандай катаалчылыктарын жеңе билүүдө үлгү боло алат.

Орто Азия элдеринин аялдары менен салыштырганда кыргыз жана казак аялдарынын коомдогу орду чоң. Алар бекинбей, жүздөрүн чүмбөттөбөй, эркектердин арасында ачык жүрүүгө укуктуу эле. Мындай көрүнүштөр патриархалдык-феодалдык коомдо, эпикалык чыгармаларда ачык чагылдырылган жана көчмөндөр арасында оюн-зооктор өткөрүлүп, кыз-келиндер да катышкан. Кээде жеке кадырбаркын чыңдоо максатында чоң майрамдарда оюндар уюштурулган.

Маселен, «Манас» эпосундагы «Көкөтайдын ашы» эпизодунда ар түрдүү мелдештер өткөрүлөт. Биринчи болуп «жамбыны» атып түшүрүү, жөө күрөш, тастардын күрөшү, төө чечмей, найза сайыш, ат оодарыш, ат чабыш менен бүтөт. Эпостогу эпизоддун кызыктуу оюндары өзүнчө изилдөө үчүн этнографиялык баалуу булак болуп эсептелет. Негизинен эпосто социалдык – турмуш тиричилик материалдары чоң орунду ээлейт: үйлөнүү тою, аштар, элдик оюн-тамашалар өтө чеберчилик менен сүрөттөлүп айтылат. Демек, ата-бабаларыбыз байыртадан эле маданияттуу эс алууга чоң маани беришкен. Фольклордун жана этнографиянын маалыматтары боюнча кыргыздар элдик оюндарга өзгөчө көңүл бурушкан. Мындан улам кыргыздардын кыз-келиндердин даражасына анчалык жогору болбогондугуна карабастан оюндардын түрлөрү кандайдыр бир өлчөмдө аткарылган.

Көчмөндөрдө эң байыркы оюн болуп «сайыш» саналат. Бул сайыш оюну Манас эпосунда да көп кезигет. Сайышка аялдар да кирген. Мында көп учурда оюндун шарты боюнча өлүмгө алып келген. XX кылымда бул оюн сейрек өткөрүлүп, алгач Октябрь революциясынан кийин тыюу салынган. Аялдардын дагы кадимкидей сайышка түшкөн баатырларча оозуна кыл чайнап, өңү сурданып, өтө кайрат менен элдин намысын кетирбеске бек ойлонуп, жанын аябай сайгандары да болгон. Эркектердин сайышынан эч айырмасы жок. Оодарышта да ошондой чымырканып оодарышат. Бирок, оодарышка түшкөн аялдар жылаңач болуп чечинбейт. Жука чапан же желекчен гана жаргак шым кийип, башын жоолук менен бек таңып, билектен, колдон алып тартыша берет. Күчүнө жараша жүрөгү бар аялдар чыгып, байгени алып кеткен учурлар болгон. Маселен, эркектердин балбан күрөшүнүн байгеси бир ат, бир чапан болсо, аялдардыкы да бир тайлак, бир чапан болуу керек. Эркектердин эр сайышы төө баштаган тогуз жылкы болсо, аялдардын эр сайышы ат баштаган жети мал же үч мал болот. Анткени булар өтө катуу сайышынуу каалабайт жана аз гана беттешип калышы мүмкүн. Күрөштө, оодарышта эркектер катары эле кармашат. Ырчылардын көбү аялдар жакта бо-

лот. Биринчиден, мырза кыз-келиндерди мактасак олжону көп алабыз деп, бала-чака, ырчылар алар тарап болот. Экинчиден, оюнду кызыктыруу шартында колдошот.

Аялдар күрөшкөндө да жылаңачтанып чечинишпейт. Жаргак шымдын багалегин өтүктүн кончуна салып кийип гана күрөшө берет. Чалманы көп аялдар билбейт булкуп, силкип гана күрөшөт. Жини келсе ийинин тиштеп алып же чачтан алып гана булкулдатып жулуп жыгып алат. Мисалы, «Манас» эпосундагы Нойгуттун ханы Карачанын кызы Сайкал Манас менен жекеме-жеке сайышка түшөт. Манас менен Сайкал күч сынашкан соң, жеңилген Сайкал акыреттик жар болууга ант бергени айтылат. С.Каралаевдин айтуусунда Манас өлүм алдында жатканда убадасы боюнча Кыз Сайкал келип тулга олтурган. [1.174-бет] Манасчы С.Орозбаков Кыз Сайкалды мындайча сыпаттайт:

Тал чыбыктай ийилген,
Эркекче кийим кийинген.
Акак тиштүү, кыйгач каш,
Жазы маңдай, түймө чач.
Он жетиде жашы бар,
Башында түйүм чачы бар.
Сарыбуруул аты бар.

Мында Кыз Сайкалдын сулуулугуна суктанган эр Манас аны аяп, өзүнө колуктуга ылайык деп болжойт. Бирок Сайкал макулдугун бербейт, каргышы ката кетпеген Каныкейден коркорун айтат. Ошентип тигил дүйнөдө жар болууга убада берет. Ошондой эле «Манас» эпосунда «төө чечмей» оюну «Көкөтайдын ашында» кеңири сүрөттөлөт. Анда кытай аялы (кээде калмак деп берилет) Ороңгу чыгып байгени алат. Ороңгу Каңгай канышасы, баатыр аял болгон. Анын өзүнө тийиштүү Кула бээ деген тулпары айтылат.

Эпосто:

Ороңгу деген катындыр
Орою суук каапырдыр.
Он эки таман бети бар,
Карт кокодой эти бар –

деп элеси, ырайы суук элестетилип сатиралуулук менен тереңдетилет. [2.292-бет.]

Оюндун тартиби боюнча төөнү чечип алууга дырдай жылаңач аял, чачы менен денесин жаап, чыгууга тийиш. Ал төөнүн ороодогу буйласын эңкейип чечип алам деп аракеттенгенде, төөнүн жанындагы чечип алмакка келгенде дырдай жылаңач киши (көбүнчө таз) аны чечтирбей тоскоолдук кылат. Болгон тоскоолдукка карабай, шамдагайлык менен төөнү чечип алса, олжо ошонуку болот. Белгилей кетчү жери аялдын чачы анын көркү болгон. Ал чачы менен уяттуу жерин жаап-жашыра алган. Ороңгу оюнга чыкканда бир капталдап, чачын экиге бөлүп, алдына-артына таштап денесин жашырып чыгып, эпчилдик менен байгени утуп алат. Бул оюндун эң акыры Ормон хандын убагына чейин келип, Ормон хан аны уяттуу оюн катары тыйдырган. Кийин дагы эл кайрадан төө чечмей кызык оюн деп баштамак болгондо Шабдан, Чыныбай, Байтик, Курманжан даткалар аны токтоттурган деп айтылат.

Эл достугун бекемдеген дагы бир факторго токтолсок. «Манас» эпосунда кудалашуу, куда-сөөк болуу салттарында оюн-зооктор абдан көп берилет. Кудасөөк болуу элдин тынчтыкта жашоосунун бирден бир каражаты катары каралат. Ми-

сал катары, Жакыптын кичүү аялы Шақан казак кызы, экинчи аялы Бакдөөлөт калмак кызы, ойрот калмак уругунан бир аял болсо, Манастын аялдары Карабөрк менен Акылай калмак кыздары, Санирабига тажик кызы болгон. Ал эми Семетейдин аялы Айчүрөк Ооган каны Акундун кызы экендиги белгилүү. Мындай тажрыйбадан улуу дастанда элдин үрп-адат, каада-салт, ар түрдүү ишенимдери оюн зооктору чагылдырылган. «Манас» эпосу кыргыз жаштарына тарбия берүүдө өтө баалуу булак экендигинде шек жок.

Көчмөнчүлүк менен тиричилик кылган кыргыз, түрк, моңгол, саян-алтай элдеринин жашоо турмушунда жылкы өтө маанилүү роль ойногон. «Манас» эпосунда болжол менен С.Орозбаковдун варианты боюнча 200 жакын тулпардын атын жолуктурабыз. Элибиздин өткөн турмушунда тулпар аттардын ойногон ролдору чоң болгондугун танууга болбойт. Байыркы эпостордогу баатырлардын өмүрү алардын минген тулпарлары менен тыгыз байланыштуу болгону белгилүү. [3.9-бет]

Ата-бабаларыбыздан мурас болуп келе жаткан оюндарында ат оюндары көп ойнолот. Анткени, көчмөндөрдө байыркы сак урууларынан белгилүү кыз-улан дебей жаш чагынан эле ат мингенге үйрөтүлгөн.

Айталы, Семетей эпосундагы Каныкейдин Тайторуну чабышы төмөнкүчө сүрөттөлөт. Атымды коргоюн деп, Каныкей олоңдой болгон чачын төбөсүнө кынап түйүп, үстүнөн Семетейге арнап өзү жасаган суусар бөрктү басып, үстүнө кең күрмө, келишимдүү суп чепкенди кийип, сыртынан Манастан калган боз кисени курчанды. Алманбеттен калган Сырбаранды айдалыга асынды, алтын жаак Айбалтаны билегине илди, кыпкызыл болот Сырнаизаны колуна алды, Манастан калган Зулпукорду жанына байлады, шири курчунган толтуралык дарыны ак борчукка артты. Кетмен туяк, кең соору, кенен жердин тулпары, чаба турган Тайторунун көкүлүн көк жибек менен түйдү, куйругун куу шайы менен түйдү. Жолго чыгарда ак байбиче энеси Чыйырдынын батасын алат. Каныкей Тайторуну жетелеп, Букарга кирип барганда тойго келген сегиз хан анын аял экенин билбестен эки колдорун боорлоруна алышып, чуркурап салам айтышты: «Кең көкүрөк, жайык төш, келберсиген шер экен, он эки мүчө тең экен, сөлөкөтү сөөлөттүү, атка минген келбети, Манас өңдүү көрүнөт же Манастын жээниби», – деп кайрылышат. Каныкейдин Тайторуну чабуу максаты байге алуу эмес, алгач Манас баатырдын арбагын сыйлоо, ата журтуна, өз элине, жерине Семетейди алып баруу, Бээжиндеги душмандардан өч алуу. Бир жагынан алып караганда Каныкейдин Тайторуну атайын ат чабышка салып төлгө кылышынын да бир өзүнчө сыры бардай туюлат, аны «Катагандын кан Кошой асалап берген мал эле» деген саптарынан байкоого болот.

Элдик эпостордо кээде тулпарлардын аты баатырдын аталышынан да алыс кеткени бекер эмес, өзгөчө чоң аш тойлордо ат чабыш, эр сайыш, көк бөрү оюн-зоок тамашалар болгон жерлерде күлүк ат бүтүндөй уруунун намысын коргогон. Археологиялык, этнографиялык, фольклордук изилдөөлөрдөн Борбордук Азиядагы түрк урууларынын орто кылымдардагы тарыхы байыркы руникалык жазууларынан, араб, кытай жазма булактарынан байыркы кыргыз, түрк урууларынын көчмөн жашоо турмушунан кабардар болобуз. [4.95-бет] Буга далил катары байыркы хуннулар, түрктөр, монголдор ж.б көчмөн уруулар тарыхый жазма булактарда, илимий адабияттарда кенен берилген. Ошондой эле кыргыз улуттук оюндары тууралуу А.Тыныбеков жазып калтырганы маалым. [5.467-бет] Ал оюндардын 44 түрүн жазып, анын ичинен 11 – ат оюну, 29 – турмуш-тиричиликке байланышкан, 6 – чүкө оюну деп бөлүштүрөт.

С.М.Абрамзон оюндун 22 түрүн, 6 – ат оюну, 15 – турмуш-тиричиликке байланышкан, бир гана чүкөгө байланышкан ордо оюндарды жазып калтырган.

И.Б.Молдобаев «Манас» жана «Семетей» эпосунда эскерилген 19 оюндун түрүн берет. 5 – ат оюндары, 12 – турмуштук, 2 – чүкө оюнун сүрөттөйт. Бир гана С.Токторбаев кыргыз элдик оюндардын 222 түрүн белгилейт. Анын ичинен 9 – ат оюндары, 202 – турмуштук, 11 – чүкө оюндарын чечмелеген. Азыркы учурда кыргыз оюндарынын он бир гана түрү улуттук оюн катары статус алган.

Кыргыз элинин оюн-зоокторунун көпчүлүгүндө ошол кездеги байыркы көчмөн турмушун көрө алабыз. Кыргыз эли эки миң жылдан ашуун тарыхынын ичинде өзүнүн эркиндигин жана көз каранды эместигин бир канча жолу жоготуп, аны калыбына келтирүүдө каада-салттарын биздин күнгө чейин жеткире алды. Тагыраак айтканда, элдик оюндар турмуштун муктаждыктарына тыгыз байланыштуу. Бүгүнкү кыргыз коомчулугунун көңүлүн өзүнө бура турган көчмөндөр оюнунун тарбиялуулугу бар экенин айтуу зарыл. Ошону менен бирге аялдардын үй-бүлөдөгү орду да өзгөчө бааланган. Салтка негизделген үй-бүлө да, коом да, мамлекет да бөлүнгүс бир бүтүмгө айланган. Ата-бабалардын мындай асыл даанышмандыгын, салттык оюндарын урпактарга жеткирүү эң зарыл шарт болуп эсептелет.

Адабияттар

1. Манас. Энциклопедия. 2 том. Бишкек: «Акыл», 1995. – 432 б.
2. Манас. Энциклопедия. 2 том. Бишкек: «Акыл», 1995. – 432 б.
3. Бектенов З., Мусин Ю. Кыргыздын элдик оюндары. -Фрунзе,1978.
4. Орозобекова Ж.К. «Манас» эпосундагы тулпарлардын көркөм образдары. – Бишкек, 1997.
5. Кыргыздар. I-том. – Бишкек, 2004. – 622 б.

*Мээрим КӨЛБАЕВА –
филология илимдеринин доктору,
КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
«Манас» бөлүмүнүн башчысы
mkolbaieva@mail.ru*

САЯКБАЙ КАРАЛАЕВДИН ЖОМОКТОРУ

Кыска мазмун

Аталган макалада гениалдуу манасчы Саякбай Каралаевдин «Манас» эпосунан башка көркөм чыгармалары, өзгөчө эл арасында уламыш, легендалардан топтолгон жомоктору тууралуу сөз болот. Жомокчунун айтуусунда жарык көргөн «Томор мерген», «Делдеш Баатыр», «Бакытай балбан» жомоктору талдоого алынат. Мунун негизинде Саякбай «Манас» эпосун гана эмес, элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн, аңгеме, ыр, поэма жараткан көп кырдуу талант экендиги ырасталат.

***Ачкыч сөздөр:** Саякбай Каралаев, айтуучу, жомок, жомокчу, Томор мерген, Бакытай балбан, Делдеш баатыр, кереметчи жомоктор, көркөм сүрөттөө, персонаж.*

Аннотация

В данной статье говорится о творчестве гениального манасчы Саякбая Каралаева. О легендах, преданиях, сказках, которые занимают одно из ведущих мест в его творчестве. Анализируются сказки великого сказителя «Томор мерген», «Делдеш баатыр», «Бакытай балбан». Проанализировав творчество Саякбая, сделаны выводы о том, что он является многосторонним талантом, который, кроме эпоса «Манас» ещё и создал образцы устного народного творчества, рассказы, песни, поэмы.

***Ключевые слова:** Саякбай Каралаев, сказка, сказитель, охотник Томор, богатырь Бакытай, герой Делдеш, уникальные сказки, художественное описание, персонаж.*

Annotation

This article describes the work of the genius manaschy Sayakbay Karalaev. About legends, fairy tales, which occupy one of the leading places in his work. Analyzes the tale of the great storyteller «Tomor mergen», «Deldesh baatyr», «Bakytai balban». Having analyzed Sayakbay's creativity, conclusions are drawn that he is a versatile talent who, in addition to the epic «Manas» also created samples of oral folk art, stories, songs, poems.

***Keywords:** Sayakbay Karalaev, fairy tale, storyteller, hunter Tomor, hero Bakytay, hero Deldesh, unique fairy tales, artistic description, character.*

Залкар жазуучу Ч.Айтматовдун «Манас» эпосундагы улуу Сөз баатырлыктын эле тарыхын айтпастан, улуттун дүйнө таануусун, тарыхый ордун, ишенимин чагылдырган. «Манас» – Теңирдин бизге берген чоң бактысы. Ал эми Саякбай Каралаев доордун айтуучусу» деген бийик урматына арзып, XX кылымдын Гомери аталган Саякбай Карала уулу көп кырдуу көркөм дөөлөттөрдү жаратып, кыргыз элинин сөз өнөрүн аздек туткан асыл инсандарынын бийик үлгүсү болуп калды. Алгач Саякбай десе «Манас» эпосу, «Манас» десе дароо көңүлгө Саякбай тартылчу өтмө катар бийиктикке көтөрүлдү. Албетте, Саякбайдын көркөм чыгармачылыгына көңүл оодарганда анын улуу сөзгө – «Манас» эпосуна жасаган ченемсиз эмгеги, зор үлүшү көз алдыга тартылат. Бирок, ошол бийиктикке көтөрүлүүдө негизги таяныч, таалим берип, такшалтчу мектеп – эне мектеби, канча кылымдардан бери калыптанган элдик оозеки чыгармачылыктын уюткусу экени талашсыз. Саякбайдын эртелеп элдик чыгармачылыкка кызыгуусу чоң энеси Дакиштин Суранчы сындуу чоң манасчылардан уккан улуу сөздөн эсте калгандарын ырга салып, небересине дайыма айтып бергени, элдик оозеки чыгармачылыктын ашыктык, күйгөн, секетбай өңдүү үлгүлөрүн аткара коюп жүрүшү чоң чыгармачылыкка башат, булак болуп берген. Экинчиден, ички талант, шык жөндөмдүн, башкача айтканда, акындык өнөрдүн бийик болушу менен мүнөздөлгөн. Бул макалада Саякбайдын «Манас» эпосунан башка дагы жарык көргөн элдик жомоктору тууралуу кеп болот.

Бийик көркөмдүгү, элестүүлүгү менен айырмаланган элдик оозеки чыгармачылыктагы негизги жанрлардын бири болгон жомоктор Саякбай Каралаевдин чыгармачылыгында өзгөчө орунда турат. Ал чыгармачылыгында эпикалык чыгармалардын тобуна кирип, көлөмү, көркөмдүгү, окуяларды камтуудагы масштабдуулугу менен айырмаланган «Манас» эпосунан тарта «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Эр Табылды», «Төштүк» ж.б. кенже эпосторду, балдар үчүн айтылган «Томор мерген» (1957), «Делдеш баатыр» (1957), «Бакытай балбан» (1961) жомокторун, ошондой эле бир катар аңгемелерди, ыр, поэмаларды да айткан.

Саякбай Каралаевден жазылып алынган жомоктордо «Манас» баш болгон эпикалык чыгармалардай бирин экинчиси улаган циклдүүлүк мүнөздүү. Кыргыз жомокторундагы илгерки атактуу мергенчи Томордун көзгө атарлык өнөрү, анын эрдиктери, жолдоштукка бектиги тууралуу айтылган «Томор мерген» жомогу 1957-жылы жарык көргөн. Жомоктогу окуялар, эл арасында айтылып жүргөн Тоо мерген, Жайыл мерген тууралуу уламыштар, аңыздар Томор мергендин айланасына топтоштурулган. Жомок Томор мергендин мергенчилик өнөрүн сыпаттаган «Томордун өз өнөрү», «чубалган кара олоң чач төбөгө кынап түйүп, эркектин кийимин кийинген» ойгуттун кызы Бирмыскалга жолугушу, аны менен түбөлүк шерттешип түгөй болушу, жоо колунда жоголгон иниси Карагулду табышы, Жайыл мергенге, Тоо мергенге жолугушу, үчөө бирге ууга чыгышып, бирге өмүр кечирип, жай турмушта жашап калышкан окуялар камтылат.

Бул эки жомок бирин-экинчисин толуктап, улуу баян «Манас» эпосундагыдай баштагы окуя кийинки жомокто уланганын көрүүгө болот. Эки жомокто тең биринде Томор мерген ар кандай кара күчтөрдү, тоскоолдуктарды жеңсе, «Делдеш баатырда» «басарына буту жок жылан чалыш, шыйпанарга куйрук жок кулан чалыш, кементай бар жонунда, чокмору бар колунда адам чалыш түрү бар» Жанузакка жолугушуп, ал кызмат кылган кемпирди өлтүрүшү, Ак Канышты алуу үчүн анын элин жоодон куткарышы, Акча хандын кызын бербес амалынан жасаган бир топ тоскоолдуктарын жеңиши сүрөттөлөт. Бул эки жомокто тең негизги ой элдик жөө жомоктордун бүтүшүнө ылайык жай турмушта, жакшы жашоодо жашап калуу б.а. «жыргап куунап жашап калыптыр» деген аяктоо менен бүтөт.

Биринде, Томор мерген баардык кыйынчылыктарды жеңип, досторун таап, жай турмуш кечирип калса, экинчисинде, Делдеш баатыр баардык кыйынчылыктарды жеңип, жай турмушта жашап калат.

«Томор мерген» жомогундагы башкы идея – досчулук. Чыгармада эл арасындагы мергендер тууралуу үзүл-кесил айтылып жүргөн окуяларды топтоштуруп, Тоо мерген, Жайыл мерген, Томор мергендин досчулук окуялары бириктирилип, бир чыгармага айландырылган. Жомоктогу окуялар өтө кызыктуу, апыртмалуу, фантазиялуу. Жомоктогу:

«Музду жердеп, зоодо өскөн.
Жан жүрбөгөн тоодо өскөн.
Катылганды кайсаган,
Кезиккенди кемирген,
Шимисе канга тойбогон,
Күндүзүндө жок болуп,
Түн ичинде жойлогон.
Киндиктери жез болгон.
Тырмагы болот жырткычка,
Ажалы жеткен кез болгон (1.5)» –

деген өңдүү фантастикалуу сүрөттөөлөр, жалгыз аяк, «тумшугу бар сары жез, тырмактары баары жез, киндиги казык дагы жез» жез тумшук, аркан бойлуу кара мар, «атасыз жүргөн жөө, адамдан башка дөө» кыя тоскон жолборс, айбаты бөлөк, заары күч бука кийик өңдүү персонаждардан улам жомокту кереметтүү-укмуштуу жомоктордун катарына кошууга болот. Жомоктогу жар күтүү да өзгөчө.

«Сүмбөдөй күрөң ат минген,
Жаасын кыя байланып,
Көпкөк гүлдүү тон кийген,
Кыялданган күрөңдүн,
Кыл куйругун чарт түйгөн,
Турпаты сонун көрүнгөн».

Ойгуттун кызы Бирмыскал түшүндө «кең багелек, жайык төш» жигитти көрүп, аны издеп, «өзүмдөй мерген шер болсо» деп, өңүп жүргөн кезинде жолугуп, өмүрлүк жар болууга антташып, шерт кылып, элине сапар алат. Айтуучу эл арасындагы мергендердин окуяларын топтоштуруп бергенин жогортон белгиледик. Мына ошол Тоо мергендин, Жайыл мергендин окуялары үч мергендин бирге ууга чыгышып, жай отуруп өз башынан өткөргөнүн баяндоо, эскерүү иретинде берилет. Мисалы, Жайыл мергендин ууга чыгышында ээсиз ээн талаада «чалгында чаңга тойбогон» алтымыш балбан айлантып келгендеги эрдиктерин, Кыл жээрдеден айрылып, Илгедей баш болгон көзгө атарлардын колуна түшүп, кан алдына барып, «жүргөнүнөн чаң чыккан, добушунан жан чыккан, айбаты бөлөк заары күч» бука кийикти өлтүрүүгө буйрук алат. Жайыл көзгө атарлыгы менен бука кийикти жеңип, атын Айым деп койгон хандын кызы менен түбөлүк болууга шерт коюп, качып бара жатып кол башындай куу күчүктү таап алышат. Мына ушул күчүк таап алуу анын кумайык аталышы С.Каралаевдин вариантындагы «Манас» эпосунда Көк жору тууган көзү ачыла элек кызыл эт күчүктү Манас Медияндын чөлүндө Кум-Булактын боюнан таап алып, сыңар күнөө кылбаган зайып катары Каныкей багат. Ал эми жомокто Кол башындай күчүктү Айым кыз

таап алып, «оозу менен сүт берип, колу менен эт берип», алтындан чачы тактырып, багалы деп, атын Актаман деп коюп, багып алышып, андан Томор мергенге жолукканын мындан ары үч мерген «жоого жүрсө, чаң бирге, адырда чалса, аң бирге» чын жолдош бололу деген шерт кылышып, жомок соңуна келет. Жомокто Лоб дайра, Анжыян, Кашкар жерлери, «суусу жок нагыз чөлдө өскөн» кырк бут, «кууса жанды куруткан» кумурска, кескелдирик, жылан, сал өгөө деген чаян, жүнү кооз тоту, кейпи суук маймыл, «куйгандай темир туягы» кулан деген, учуп жүрөр тайбас деген куш, төө ж.б. бир катар жан-жаныбарларды атап, сүрөттөп берет.

«Делдеш баатыр» жомогу «Манас» эпосундагы салттуу мотив болгон баласыз зарлоо, түш көрүү сындуу окуялар менен башталат. «Кемпири дүйнө салып, эл үркүп, ээн журтта калган» карыган Томор башына түшкөн турмушуна зар айтып, баласыздыгына зарлап, катуу капаланып, түш көрөт. Түшүндөгү кайып Чук-Теректен бала таап аларын, ал бала ага медер болорун, бала менен бирге журтта калган даакылуу сары тайды, кол башындай ак күчүктү таап аларын айтат. Баланы Делдеш, тайды Кызыл ат, күчүктү Кубагыш деп атайт. Уйкудан көзү ачылган Томор кундактагы баланы, тай менен күчүктү таап алып, дүйнөсү түгөл жай турмушта жашап калат. Жомоктогу Кызыл ат менен Кубагыш Делдеш баатырдын баардык жортуулдарында, укмуштуу жоолорду жеңүүгө жардамчы, жан жолдош катары кызмат кылып, жомоктогу негизги компоненттердин бири катары роль ойнойт. Жомоктогу Кызыл атка зарыл учурда тил бүтүп, Делдешти мыкаачы кемпирден куткарууда чоң кеңешчи болот.

Жомокто адаттан тыш, фантастикалуу сүрөттөлгөн жаныбарлар, алп каармандар, сыйкырдуу күчтөр, өзгөчө персонаждар бар. Мисалы, «Басарына буту жок, «Жыланга чалыш эр экен. Шыйпанарга куйрук жок, Куланга чалыш неме экен. Кементай бар жонунда, Чокмору бар колунда, Адам чалыш түрү бар (2.15)» Жанузак, «Арстан тиши өтпөгөн, Алышса алы жетпеген» мыкаачы кемпир, ачылгырдын кара ташы, кырк кулактуу казан, кезиккенди кемирген кара буура, тепсеп кетер кулан, кез болгон тирүү калбаган кара мар ж.б.

С.Каралаевдин жомокторундагы башкы каарман актык адилеттүүлүк, чындык үчүн адаттан тыш кандай жандык, кас-душман, мейли кара мар, мыкаачы кемпир ж.б. менен күрөшпөсүн акырында жеңишке жетишет. Бул айтуучунун көпчүлүк элдеги акыйкат-теңдикке, адилеттүүлүккө, достукту даңазалоого багытталган элдик идеяга багытталганын көрсөтөт.

«Делдеш баатырдагы» дагы бир салттуу болуп калган окуя – Делдештин жар табуусу. Атасы Делдеш күндөрдүн бир күнүндө Томордун тонун кийип тоого чыгып, Акча хандын Ак канышка жолугат. Ал учурда Акча ханды кырсык тооруп, зор кайгыга кабылып турганын Ак Каныш Делдешке айтып, ал азаптан куткарып, «өмүрлүк жар кылып алсаңчы» деген сунушун айтат. Экөө түбөлүк бирге болууга антташып, алты айда келүүгө шерт кылышат. Алты айда Кызыл торууга тил бүтүп абалды айтып, Акча ханды душмандардан куткарат. Анда да ал кызын бербей көп кыйынчылык сыноодон өткөрөт. Анын ар бир тоскоолдук, кыйынчылыктарына моюн сунбай баардыгын өз нугунда жеңип, Делдеш Ак Каныш менен баш кошуп жай турмушта жашап калат. Жомоктогу баласыз зарлоо, курсактагы баланы таап алуу, аны менен бирге кол башындай ак күчүктү, даакылуу тайды таап алышы, алардын ээсине жолдош болушу, бар кыйынчылыктарды бирге тартышы, үйлөнүшүндө кыздын атасынын сыноолору элдик жомоктордогу салттуу окуялардын нугунда өнүккөнүн кабарлап турат.

С.Каралаевдин дагы бир жомогу – «Бакытай балбан». Жомок эл оозунда айтылып жүргөн Бакытай балбандын эрдиктери тууралуу баяндалып, 1961-жылы

жарык көрөт. Жомоктун сюжети төмөнкүчө: Бакытай түпкү атасы Бугу өзү Кылжырдын уулу экенин, болуштун санаасы бузулуп, кедейди кор кылып, Бакытайды кармап келүүгө буюрат. Анда Бакытай «мүйүз экөө болсо да, бири сынса күч кетет. Эмчек төртөө болсо да бирин кессең сүт кетет» деп биримдиктүү болууга чакырат. Кедейлер акылга муяп, айтканын угуп, биргелешип күн өткөрүп калат. Бакытай турмуштун каарын тартып, жардычылык жокчулук экөө бирдей жеке-легенде жан сактоонун айынан да бир бекке барат. Андан да чекеси жылыбайт. Ай бөксөрүп Күн өтүп, казак кыргыз бириккен кайран Калый ашында Эр Торгой менен бирге Бакытай жекеме-жеке сайышта мөрөй алып, байгесин кубанып кыргыз бөлүп алат. Бакытай таятасы Багыштын Бука баатырды жеңип, калмак менен кыргызга баатыр аталышын, тыргооттун эки мергенине жолугуп, ээр олжолоп, ат алып элине барган эрдиктерин, эл ичинде калайыкты дүрбөткөн бир хан жашаганы, ал хандын тушунда бир балбан кыз болгонун, ал кыз Бакытайдын таенеси экенин, Багыштын балдарынын эпсиз баатыр болгонун зулум хан аларды чогуу койбой жез тумшук деп аталган желмогузду өлтүрүп келишин буюрушун, жез тумшукту өлтүрүп келип Багыштын сегиз баласы өз алдынча эл болууга зордукчу хандан качканы тууралуу баянды Бакытай баяндайт. Жай турмушта жашап жаткан Бакытай балбан баш болгон алтымыш беш баатырга падыша зордук кылып, «бири ургаачы, бири эркек» жолборстун эки баласын тирүүлөй кармап келүүгө буюрат. Коңуз, Тоокес, Ак-Ыяз жерин кыдырып, аюу, жолборс, илбирстин төлдөгөн жери ушул деп алоолото от жагып карыя Шакенин, жолборс тууралуу аңгемесин угуп, Бакытай балбан жалгыз жолборско бет келишип, как маңдайга уруп өлтүрүп, бир ургаачы, бир эркек баласын алып келиши, алтымыш беш баатыр менен күч сынашы, баардык баатырларды жеңип, Ак-Өлөңдү жердеген элине келип Бакытай, өз элине медресе болуп жашап калышы сүрөттөлөт.

«Бакытай балбанда», баардык жомоктордогудай эле, Эр Торгой минчи Ак Желке, Бакытай минген арыктан чыккан Азоокер, Букар минген Тор Кашка сындуу тулпарлар тууралуу айтылып, Бакытайдын ашкан шер, балбандыгын баяндоодо таятасы Багыштын, тайенеси Бурулкандын эрдиктерин сүрөттөө аркылуу ачкан. Жомоктогу:

«Азапка салчы жини бар,
Астындагы качыры,
Баскан жери быркырайт.
Ой-тоону өлчөө кылбастан,
Жаадай учуп зыркырайт.
Желип кетсе, жел жетпейт.
Байкаса көзгө илинбейт.
Кандай түрү билинбейт (3.42)»

«Шимирсе канга тойбогон,
Үйүрлүү эчки-текени,
Айдаса аман койбогон.
Үнү ачуу, заары күч.
Кармаганда кан кетип,
Эс эңгиреп ал кетип,
Эбегейсиз кан төгөр,
Эң жырткычтын өзү ошол (3.56)» –

деген сүрөттөөлөрдөн улам жомокто адаттан тыш апыртмалуу, реалдуулуктан сырткары берилген көркөм сүрөттөөлөрдүн да кезиккенин көрөбүз. Мына ушундай сүрөттөөлөр жомоктун кызыктуулугун арттырып, кереметтүү жомоктордун катарына кошууга негиз берет. Жомокто элдик идеал катары Бакытай балбан баардык тоскоолдуктарды, кыйынчылыктарды жеңип, өз эли-журтун таап, жай турмушта жашап калышы менен аяктайт.

Жалпысынан алганда С.Каралаевден жазылып алынган жомоктор эл арасында айтылып жүргөн баатырлар, мергендер тууралуу аңыз уламыштардын негизинде топтоштурулганын көрөбүз. Экинчиден, айтуучунун жомокторуна бирин-экинчиси уланткан бүтүн чыгарма катары кароого болот. Үчүнчүдөн, жомоктор адаттан

тыш, көркөм фантазиялуу сүрөттөөлөргө ээ болгонуна карап, кереметтүү жомоктордун катарына кошо алабыз. Төртүнчүдөн, жомоктордо эпикалык чыгармаларга мүнөздүү салттуулуктар сакталган. Мисалы, баласыз зарлоо, кайыптын түшкө кирип, балалуу болушун, бала менен бирге баатырдын аты, күчүгү кошо туулушу, баатырдын тездик менен чоңоюшу, ар кандай адаттан тыш жаныбарлар, жез тырмак, кара мар, жолборс менен алышуу ж.б. Бешинчиден, С.Каралаевдин жомокторунда, элдик жомоктордун салтын улай атайын башталуу жана аягында баардык кыйынчылыктарды жеңип, жай турмушта жашап калуу сындуу салттуулук сакталган.

Адабияттар

1. Каралаев С. Томор мерген. – Фрунзе: «Кыргызмамбас», 1957. - 75 б.
2. Каралаев С. Делдеш баатыр. – Фрунзе: «Кыргызмамбас», 1957. - 88 б.
3. Каралаев С. Бакытай балбан. – Фрунзе: «Кыргызмамбас», 1957. - 85 б.

Кутбү НАДЫРБАЕВА –
Жалал-Абаддагы Илимий-изилдөө
медициналык-социалдык институтунун окутуучусу,
Билим берүүнүн мыктысы

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЭТНОНИМДЕР

Кыска мазмун

Ааламдашуунун шартында жаңы технологиялар, окутуунун жаңы усулдары киргизилип, ал аркылуу жаш муундарга таалим-тарбия берилип келет. Ошону менен бирге ар бир улуттун өзүнө таандык баалуулуктарын сактап, жаш муундарга үйрөтүү жана тарбиялоо максаты да туура жолго коюлуп келе жатканы баарыбызга маалым. Кыргыз элинин улуттук маданий кенчтеринин бири болгон, улуу мурас катары саналган, уникалдуу «Манас» эпосунан канчалаган кылым өтсө да, биз, педагогдор, кыргыздын урпактарына көптөгөн тарыхый, маданий, адабий мурстарын окутуп, үйрөтүп өткөрүп берүүгө милдеттүүбүз.

Улуу эпосто «Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым», – деп бекеринен айтылган эмес. Ошол чачылган элдин башын бириктирип, керек болсо тектеп, тектеп эмес элдер да баатырды ээрчип, Ала-Тоого баса берген. «Манас» эпосунан бир канча уруу, урук, эл аттарын кезиктирүүгө болот. Айкөл Манас ондогон ар башка уруунун башын бириктирип, бир эл, бир журт кылып, кыргыз элинин элдүүлүгүн жаратып, Ала-Тоо койнунда тынчтыкта жашоого мүмкүнчүлүк түзүп берген улуу инсан болгон. Ошол баалуулуктардын бири болгон, эпосузда кезиккен уруу, урук, эл аттарынын келип чыгыш тарыхына токтолуп, ар бирин анализдөөгө алдык.

***Негизги сөздөр:** «Манас» эпосу, этнопедагогика, салттуу билим берүү, окутуунун жаңы усулдары, бирдиктүү идеология, тарбиялоо, улуттук дөөлөттөр, улуттук баалуулуктар, уруу, урук, эл аттары, этнос, этникалык топ, «Мажму-ат-таварих», топоним, антропоним, процесс, руханий-ыймандык өнүгүү, XVI–XVII кылымдар, оң канат, сол канат, ичкилик ж.б.*

Аннотация

В условиях глобализации технологий развиваются и вводятся новые методы образования и воспитания, благодаря которым молодое поколение становится более продвинутыми и образованными. Нельзя сбрасывать со счетов национальные и культурные ценности каждого народа, поэтому в современной реальности целью воспитания молодого поколения является сохранение самобытной культуры. Национальной культурной ценностью кыргызского народа является уникальный эпос «Манас», который на протяжении многих столетий сохраняет свою педагогическую и воспитательную ценность, благодаря которым молодое поколение воспитывается в духе патриотизма, в соблюдении исторически сложившихся обычаев и традиции кыргызского народа.

В это тяжелое время кыргызский народ был на грани исчезновения, но появился храбрый Манас. Не даром было сказано в народе «Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым». Объединив кыргызский народ Манас вернул его на родную землю, в след за ним переселились и другие народы. В эпосе «Манас» встречаются название многих племён. Великодушный Манас объединил разрозненные племена в единый кыргызский народ. Этот великий человек создал условия для жизни и спокойствия на территории Ала-Тоо. Одной из ценностей эпоса являются-народ и племена. В этом направлении мы проводили свою работу.

Ключевые слова: *эпос «Манас», этнопедагогика, традиционное образование, новые методы обучения, единая идеология, воспитание, народное богатство, народные ценности, племена, название народа, этнос, этнические группы, «Мажму-ат-таварих», топоним, антропоним, процесс, духовно-культурное развитие, XVI–XVII вв, правые крылья, левые крылья.*

Annotation

New technologies in globalized conditions, new methods of education emerged and thanks to them, young generation`s education and training are being done. That is to say that every nation knows that the aim is to preserve its own values and to teach and educate young generation with the right intentions. One of the national cultural wealth of the Kyrgyz people`s unique epic «Manas» protected as our famous inheritance for centuries. Our pedagogues must convey this historical, cultural and literary heritage and richness to the new generation.

Kyrgyz nation had been persecuted before the birth of Manas. Kyrgyz people were expelled from Ala-Too and dispered in the four sides of the Earth. Foretunately, Manas was born when Kyrgyz nation was in a difficult situation and in a fear of extinction. It`s not said for nothing in the famous epic Manas «Kulaaly taptap kush kyldym, kurama zhyiyp jurт kyldym». Manas made these scattered people to be in a harmony and brought other nations to the Ala-Too.

It is possible to see many different public names and nationalities in the epic Manas. Manas gathered more than ten nations to form a people`s unity and willingness offering them freedom to live on their own. Clans such as: kypchak, teit, kytai, kalmak, mogul, kydyrsha, nogoi, zhediger, kazak, bagysh involved to Kyrgyz nation and lived under the same, unique goverment. It means that Manas was the leader of this nation.

Keywords: *«Manas» epic, etnopedagogy, traditional education, new training methods, common ideology, discipline, national values, national wealth, personality, train, public names, ethnos, ethnic group, names of the places, anthroponymy, process, spiritual-moral devolepment, ong kanat, sol kanat, ickilik.*

Кыргыз эли негизинен үч этникалык топтун (ичкилик, оң канат, сол канат) биригүүсүнөн түзүлгөндүгү жалпыбызга маалым. «Манас» эпосунун башкы идеясы мына ушул үч этникалык топтун белгилүү процессинин биригүү мезгилиндеги конкреттүү үч учур менен тикелей шартташкан. Муну белгилүү окумуштуу Э.Абдылдаев да бекемдейт: «Манас» эпосу ошол учурдагы кыргыздардын үч этникалык тобунун, процессинин башка коңшу этникалык чөйрөдөн обочолонгон шартындагы алардын жалпы идеологиясын чагылдыруунун негизинде түзүлгөндүгүн белгилөөгө болот» (1.11).

Эпостун башкы каарманы Манас «Мажму-ат-таварих» боюнча кыргыздын кыпчак уруусунан чыккан баатыр катарында баяндалат. Демек, Манас баатыр ичкиликтердин уруусунан (6.11) деген маалымат бар. Ошону менен бирге эле Манастын чоролорунун уруулары да дээрлик ичкиликтердин тобунун составындагы уруулар экендигин көрөбүз. Маселен, Кошой катагандан, Төштүк аргындан (кесек уруулары мурун аргын урууларынын составында болгон), Чубак нойгут-

тан, Бозуул тейиттен, Баймат таздан, Бакай, Сыргак ж.б. чоролор Манас менен аталаш тууган катары айтылат.

Дагы эпостогу окчу, сары уйсун, думара, кыдырша ж.б. кыргыздардын байыркы урууларынын аттары ичкиликтер бөлүмүндө этноним катарында учура-рын эске салууга болот. «Манас» эпосунда элүүдөн ашуун улут, тайпа, уруулардын аты аталат. Эпосто басымдуу айтылган уруу жана улуттар: кытай (кидан деп да аталат), маңгул, калмак, манжу, жүржүт, ойрот, кыпчак, уйгур, казак, өзбек, шибэ, чин, ханду сыяктуулар.

«Манас» эпосунун башталышында кыргыздардын баяны мындай айтылат: Манас баатыр дүйнөгө көз жаруусунун алдында кыргыздар үч чөлкөмдө – алтай, кытай (кидан), калмак аттуу элдердин багындысы болуп, кыргыздардын мурдагы хандарынын бирөө болгон Орозду аттуу хандын он уулу баскынчылардын кесепетинен сүргүндө жүргөн кыйын кезең баяндалат. Биз эпосто катышкан айрым бир этносторду тарыхый этимологиялык жана санжыра түрүндөгү элдик айтууларга байланыштырып талдоону ылайык таптык. Айрыкча этноним, топоним жана антропонимдердин өз ара байланышына көңүл буруп, алардын карым-катышына карай ой жорутмакчыбыз.

1. Кыпчак уруусу. «Манас» эпосунда кыпчактар кыргыз эли менен тектеш. Мисалы: Кыргыз, кыпчак уругум, Кыз үчүн балам кетем деп (10.153).

А) Кыпчак уруусу тарыхый жактан биринчи жолу XVIII кылымда уйгур башкаруучусу Моюнчурга арналган эстеликте кездешет. Ал учурда кыпчактар Саян, Алтай тоолорунда жашашкан. Азыркы тарыхчылардын көз карашында, айрыкча татар тарыхчысы Шыхаптын «Пайдаланууга тийиштүү кабарлар» деген макаласында кыпчактар батыш жактагы душмандардан коргонуу үчүн Урал дарыясынын чыгыш жагындагы кең талаага отурукташкан. Бул Азиянын кыпчак (кыпчак талаасы) деп аталган жана «Дешти кыпчак хандыгы» деген хандыгы болгон. Булар көп мезгилге чейин бул жерде күчтүү эл болуп турган.

XVI–XVII кылымдар келгенде бийлиги жыгылып, коомдук түзүлүшү бузулуп, байыркы Ата Мекени болгон Орто Азияга качып келишкен. Алар өзбектердин, казактардын арасына отурукташып, бара-бара сиңип, бирок мурунку кыпчак аты сакталып калган. Азыркы убакта кыргыз ичинде, казак ичинде, өзбектер ичинде кыпчак уруусунун келип чыгыш тарыхы мына ушунда (6.25).

Б) Ал эми кыргыз санжырачылары кыргыздан тараган дешет. Булар бүтүн кыргыз улутунун ичинде жана кытайлык кыргыздарынын ичинде көбүрөөк санды ээлейт. Кыргыз жергесиндеги кыпчак уруусу ичкиликтерге кирип, Кыргызстандын түштүгүндө отурукташкан. Эпосто кыпчактардан Сарбан таздын уулу Үрбү баатыр жана айтылуу Эламандын Эр Төштүгү чыккан.

В) Этимологиялык жактан бул сөздүн мааниси сын атооч, бош, боштук, ээн деген түшүнүктү берет. Айрым маалыматтарда кыпчак-байыркы батыш түрк уруусу, мамлекети деп да айтылат.

2. Кыдырша уруусу. Эпосто кыргыздын белгилүү урууларынын бири болуп эсептелет. Мисалы, Алмамбет менен Чубактын жол талашкан чатагында кыдырша Чубактын сөзү боюнча:

А да кыргыз уругу,
Атын уксак кыдырша,
Анжияндын улугу (10.141).

Бул уруу азыр деле Кыргызстандын түштүк аймагында жашайт. Кыдырша уругу кыргыз уруу түзүлүшүнүн ичкилик бөлүгүнө кирип, аваат уруусунан тараган (7.141).

Жер-суу аттары менен да бул уруу аты байланышат. Маселен, Ош областынын Кара-Суу районунда Кыдырша айылы бар. Демек, бир эле учурда кыдырша этно-

ним, анткени уруу атына байланышат, бир эле учурда антропоним, Кыдырша деген адам аты да кезигет. Үчүнчү бир учурда топоним. Анткени, эң алгач этноним болуп, ошонун негизинде ошол уруу жердеген аймак аталып, ал жерде төрөлгөн ымыркай да ошол атты алып калган.

3. Калча уруусу. Биринчиден, эпостогу кейипкер. «Көкөтөйдүн ашындагы» ат чабышта калчанын аты алтынчы келгени айтылат. Ошону менен бирге калча – тажиктин «галча» – тоолук деген сөзүнөн пайда болгон. Анткени Тоолуу Бадахшанда денелерин жүн баскан фарс тилин билбеген, өзүнчө тили бар, башкаларга үйрөтпөгөн, коңкогой мурун, кем ээк, чуңкур көз, узун кирпич адамдар азыр да жашашат. Калчанын мааниси да тоодо жашаган эл деген мааниде. «Манас» эпосунда да тоолук тажиктер деген мааниде колдонулган. Мисалы:

Маймундуктун Шоорук кан,
Калча деген калкы бар.
Калча жайын сурасаң,
Кыргызга жакын каркы бар (10.153).

Монгол тилинде галча сөзү башчы, жетекчи деген мааниге ээ. Ал эми «Манас» эпосунда Коңурбайдын туруктуу эпитети. Калча сөзүнүн өтмө мааниси – түрү суук, коркунучтуу, айбаттуу. Мисалы, Манас, Семетей, Коңурбайларга карата колдонулган. Мисалы:

Кочкор тумшук, кош кирпич,
Көркү калча, көзү тик (10.191).

В.Радлов калчаны маңдай бет түзүлүшкө карап: «Лобковая кость», – деп белгилеген. Калча кыргыз тилинде этиш катары колдонулат. Бир нерсени калчоо, уруу.

Кыргыздардын уруу түзүлүшүндө да калча уруусу кезигет. Тактап айтканда, оң канаттын Жолжакшысынан тараган урук болуп эсептелет. Ошондой эле сол канаттын саруу уруусунда да калча уругу кездешет.

Калча этноними аркылуу биз кыргыз-тажик этникалык байланыш карым-катышын көрсөтө алабыз. Калча деген антропоним да кездешет. Бул да ошол уруулардын атына байланыштуу коюлган болуу керек.

4. Маңгул уруусу. Мисалы:

Маңгулдан Чокон дөө чыкты,
Ат минбеген жөө чыкты (10.79).

Дагы бир мисал: «Барып кел деди маңгулга». «Манас» эпосунда эң басымдуу түрдө муңгул, калмак деген кандыктардын төрөлөрү менен болгон салгылашуу баяндалат. Ошол эпосто айтылган дарекке негиз катары тарыхты издеп көрөлү.

А) 1206-жылы муңгулдардын шервей уруусунан Бүржүгүн, Темүчүн сыяктуу баатыр чыгып, ички урууларынын башын кошуп, маңгул хандыгын курду. Бул хандык өтө чыйрак чыкты да, бүткүл оомат ооп, жортуулу шыдыр болду. Кыргыздарга кол сунуп, аны багынтып, Жочу сыяктуу төрөсүнө кыргыздарды бөлүп берди. Кыргыздар ошондон баштап муңгул урууларынын ойротторго, калмактарга жана ар кайсы улус төрөлөрүнүн басындысы болуп калат да, жан кашайта каршылык көрсөтүлгөн салгылашуулар болуп турат (1.12).

Б) Кыргыз санжырасы боюнча моңголдор тууралуу бир уламыш бар, Көкөнүн баатырдыгы билинип, аты чыгат. Аны сыртынан Наал да жактырып, экөө баш кошот. Наалга Дор деген калмакты күндүккө берет. Наал бир гана эркек бала төрөйт. Көкө эли татар-моңголдордон тараган чоң атасынын аты колдосун деп, уулунун атын Моңгол коёт. Дор Моңголду 5–6 жашына чейин көтөрүп багат. Моңгол таякелеринин арасында чоңоёт. Моңголду көтөрүп Дор келгенде: «Оо, Моңголду көтөрүп Дор келатат», – деп жүрүшүп, кийин Моңгол эс тартканда «Моңголдор» деп жүрүп, ошол атка конот. Мунун аз да болсо чындыгы бардай. Моңголдорду оң канатка кошобуз, элде моңголдорду журттун уюткусу дешет. Санжыра боюнча Наалы эжеден Моңгол тараган, андан Төгөнбай, Адыл, Асан ж.б (4.112).

5. Ногой уруусу. Эпизоддук кейипкер – Манастын чоң атасы.

А) Тарыхый жактан XIII кылымдын экинчи жарымындагы моңгол-түрк урууларынын жамдама аты (8.88).

Кээде ногойлордун аты Чыңгызхандын небереси ногойго барып такалат. Тарыхта жазылгандай, Алтын ордо белгисинин кулашынан кийин курулган хандыктардын арасында болгон ногой аты жаңылыштык менен татарларга да карата колдонулган.

Өткөн доордогу Чыңгызхандын тукумунан тараган ногой эли азыр да өзүнчө чоң эл. Биздин элде ушул убакта ногой уруусу жашайт. Азыр Ставрополь крайында, Дагестанда, Черкас автономиялуу областтарында жашаган, саны 60 миң, тили кыпчак тобуна кирген жана ногой тилинде сүйлөгөн эл. Динге ишенгендери мусулман-сунниттер (10.100).

Күчкө салып кабылан,
Араң чыкты көрдүңбү?
Ногойдон келген он төрт ат,
Аман чыкты, көрдүңбү? (11.106)

Сары ногой-эпосто ногойтор менен катар кара ногой, сары ногой өзүнчө ногой сыяктуу этноним катары берилет. Мисалы: Кара ногой Жамгырчы, Сары ногой Эр Манас (12.59). Албетте, бул ногой элинин жогорудагыдай бөлүнүүсү чындык, бирок түбү бир эле ногой элинен.

6. Ойрот уруусу. Кыргыздын бир бөлүгү Алтай аймагында жашап, ойрот-калмактар менен өтө тыгыз карым-катышта, байланышта. Алар жөнүндөгү реалдуу маалыматтарды туура кабылдап, аны «Манас» эпосунда да чагылдырып, сактап келген фактыларды учуратабыз.

А) «Манас» эпосунда айтылган ойроттор моңгол жортуулунан мурда каруулуу уруу болуп, каңгай тоолорунда кыргыздар менен айыл жашаган экен. Ал ханзу жазмасында ваала, вайла деген аттар менен аталган болуп, дербөт, торгут, кошут, жунгар сыяктуу төрт тайпаны өз ичине алган эл болгон. Ойроттор батыш монголдордун, дербенттердин, баиттердин, захчиндердин ж.б. (мурунку аталышы) XVII кылымда ойроттордун бир бөлүгү Куконор көлүнө чыгышка көчүп кетишкен. Экинчи бөлүгү Россиянын аймагына кетишип, калмак деп аталган. Үчүнчү бөлүгү ойрот (жунгар) хандыгынын негизин түзүшкөн. Азыр ойроттор КНРде монголдор менен аралашып кетишкен (3.266).

Ошондуктан, ойрот деген ат менен аталбайт.

Б) «Ойрот» деген сөз айрым учурда жалпы эл, бардык эл маанисинде да айтылат. Мисалы:

Ойроттун баары каптады,
Ойротту бузуп олжо алдым,
Мындай олжо кайда алдым (10.41).

Ойрот, калмак уруусу XVI кылымда кыргыздарга чабуул жасап, кыргыздарды Индияга сүргөн. Олжо – кыргыз, калмак сөзү, олза болуп да айтылат³.

В.Радловдун сөздүгүндө 1.Ойрот – ойрот хандыгы жомогундагы ойроттор. 2.Бачат төлөнгүтү. 3.Башка эл, иностранец деп берилет (12.202). Демек, ойрот кыргыз элинде азыркы мезгилде өтө эле аз санда учурайт, башка урууларга сиңишип кеткен.

7. Жедигер уруусу. Эпизоддук кейипкер. Багыштын түпкү аталарынын бири катары берилет. Жедигер экинчи бир учурда эпостун бүт дээрлик варианттарында кыргыз урууларынын бири катарында учурайт. Мисалы:

Кыргыз уулу бу дагы,
Улуг багыш жедигер (12.53).
Казак, кыргыз, катаган,
Жедигер, нойгут, думара (12.54).

А) Жедигер уруусу кыргыз уруу тобундагы оң канатка кирген уруу. Ак уулдан тараган үч – Адигине, Тагай, Наалы эженин Тагайынын балдары (5.82). Тектеш элдердин санжыра маалыматтарына караганда жедигер түрк элдеринде алгач пайда болгон ири урууга кирет. «Мажму-ат-таварихте» жедигер отуз уулдун ичиндеги уруу деп айтылат. Ошону менен катар монгол, алтай тилдеринде жедигер–чоодугар деген фарс сөзүнөн алынган деген маалыматты В.Радловдун изилдөөлөрүнөн жолуктурууга болот. Жедигер эпосто кээде адам атына тиешелүү болуп да кездеше берет.

Жедигер уруусу кыргыз эли түптөлүү учурундагы алгачкы пайда болгон уруулардан десек жаңылбайбыз.

8. Казактар. Кыргызга жакын эл катары эпосто кеңири учурайт. «Манас» эпосунда чагылдырылган чоң-кичине согуштарга, аш-тойлорго, ар кандай жыйын, кеңештерге урааны жалпы, максаты бир элдей алардын көп сандаган өкүлдөрү катышат. Мисалы:

Алтайдагы казактар,
Арбын барды бу тойго.
Кыргыздын байы Бактыгул,
Жакын тууган мына бул (11.44).

А) Казактар «Манас» эпосунда кыргыздар менен бери эле дегенде XV кылымдан тартып жамаатташ болгондугунун негизинде кирип калгандыгында күмөн жок. Дагы бир тарыхчыбыздын пикиринде казактар кайсак, же касак деген сөз казак дегендин бурмаланган түрү.

Чыгыштын айрым бир жазуучуларынын ырастаганына карасак, бул сөз христтин төрөлүшүнөн да мурда пайда болгон (1.20).

Бул пикирдин канчалык деңгээлде туура экендигин билүү кыйын. Орто кылымдардагы орус урууларынын көптөгөн тармактарына таралып кеткен казак деген аталыш башынан бери эле кыргыз-кайсак ордолоруна таандык экенин жана азыр да алар өздөрүн казак деп аташарын белгилесек болот.

Кыргыз менен казак эли түпкү чыгыш тегинен бир эл. Кийинчерээк гана XV кылымдан кийин бул эки уруу эки чоң элге ажырап, өзүнчө жерди ээлеп, бирок түпкү түрк атанын балдары катары азыркы убакта жашап келишүүдө.

Б) Азыр мына ошол казактардан кыргыз урууларында казак уруусу кездешет. Ал Ак уулдан тараган оң канаттын Бөрү уруусунун майда уруктарынан. Казактардын бул бөлүгү бизде калып калгандарынан болсо керек. Ал эми көпчүлүк бөлүгү азыр казак тилинде сүйлөгөн өзүнчө эгемендүү эл. Андан сырткары Өзбекстан, Түркмөнстан, Тажикстан жана башка СНГ мамлекеттеринде, Афганистан, Иранда жашаган улут. Антропологиялык жактан монголоид расасынын түштүк Сибирь бутагына кирет (3.171).

В) В.Радловдун сөзүндө казак деген маани төмөндөгүдөй: 1. Эркин адам, эч кимге күнкор эмес жана ар кандай кокустук окуяларга кабылган адам. 2. Казак киши, күчтүү адам жана ат үстүндө мыкты жүрүүчү. 3. Кыргыз, казак-кайсак-кыргыздар өздөрүн казак деп аташат. Ошондой эле чыгыш татарлар да кыргыздарды атап келишкен. 4. Казак–кадак. 5. Казак–каракчылык кылышат (5.23) деген сыяктуу беш маанини чечмелеп берген.

9. Калмак уруусу. Монголдордо хальм, халимак–аралашма, курама деген маанини берет. Монгол тилинде сүйлөгөн эл, эпостун бардык варианттарында салттуу түрдө айтылган кыргыздардын душманы болуп эсептелинет.

А) Калмак деген этникалык термин XIII кылымдын орто ченинде Алтай, Каңгай тоолорунун аймактарына ооп кетишкен уруулардын тобуна карата пайда болгон. Ушул мезгилден тартып кыргыз урууларынын айрым топтору менен чектеш жашап, карым-катыштан, байланыштан өз ара мамилелери да (тынчтык, согуш жолу менен) өнүгө баштаган.

XV–XVI кылымдарда калмак деген элдин реалдуу аты Орто Азия элдеринин оозеки чыгармаларында да салттык душмандардын функциясын аткара баштайт. XVII кылымдын жарымында Баатыр Каңтаксы бийликке келгенден баштап (1631–1653) калмактар Орто Азия элине өтө күчтүү чабуулдарды жүргүзүп, кыргыздар менен казактарды өз Ата Журтунан сүрүп чыгып, оор кезеңдерге дуушар кылган (3.269), – деген тарыхта маалымат бар. Бул окуя «Манас» эпосунда да кеңири баяндалат, ошондой эле мына ошонун натыйжасында уруш башталган:

Ошондо каарданып Семетей,
Калың журттуу кыргызды,
Калмак чапкан эмедей,
Сурунайын чойгулап,
Сурданып төрөң алыптыр (11.57).

Тилчи, окумуштуу Дорбакова: «Калмак сөзү түрк тилдеринде (остаток), (калдык же ажырап калгандар), (отделившийся) б.а. Жунгариянын ойроттору өздөрүн «калдык» атка калтырбай, алар калмактардан бөлүнүп кетишкен. Ошондой эле ойроттордо Монгол Эл Республикасында калымг сөзү монгол орфографиясында халимаг, анын синоними холимаг аралаш – (смешанный) маанисин берет. Себеби жунгар хандыгынан калмактар бөлүнүп чыкканда ойрот элинен да болгон. Демек эки элдин аралашмасынан, алардан бөлүнүп калган элден. Ушунун негизинде кытай, орус, монгол, калмак жазмаларында жогорудагыдай ат менен белгилүү» (3.271), – деп белгилейт.

Б) Ал эми кыргыздарда мындай уруу бар экени так эмес. Ошентсе да кыргыздардын оң канатынан тараган Жолжакшы уруусунда калмак деген урук бар (4.33). Бирок бул кайсы калмак экенин так айтуу кыйыныраак.

Калмактар өздөрүн хальмыг деп да аташкан. Негизинен калмактар Калмак АССРинде жашайт. Алтай тилинин монгол тобуна кирген калмак тилинде сүйлөшөт, антропологиялык жактан монголоид расасына кирет. XVI–XVII кылымдарда өздөрүнчө эл болуп калыптанган. Совет мамлекети курулганга чейин көчмөн турмушта жашагандыгы маалым. Бул калмак эли ошол «Манас» эпосу чагылдырган доордон баштап эле эл болуп түптөлүп, ошондон бери өз атын сактап келген.

10. Кытай уруусу. «Манас» эпосунда кытай, кара кытай деген аталмалар тарыхта кайсы эл болгон, өз доорунда алар кийинки муундарга кандай издерин калтырганын чечмелөөгө аракеттенели. Мисалы:

Кыр жагында кытай бар,
Кылар ишиң далай бар.
Маңдайыңда бараң бар,
Басташар жооң далай бар (10.140).

Жуңгонун чыгыш түндүк жагында тарыхта кыда, кыдак, кытаныр, кидан деген ат менен аталган. Тарыхта кытай эли кыргыз элин басып алып, көрбөгөн кордукту көрсөткөнү баяндалып жүрөт. Эпосто да бул жөнүндө, б.а.кытай менен кыргыздардын башынан эле бири-бирине аёосуз жоо экени баяндалат. Кыргыз элинде да кытай уруусу бар. Ал уруу түзүлүшүнүн сол канатына караганда Куу уулдун балдары. Мисалы, Куу уулдан Жайыл, Жайылдан Каранай, Каранайдан Кытай (6.41).

11. Багыш уруусу. Байыркы кыргыздардын бир уруусу болуп саналат. Мисалы:

Каракалпак, үйшүн бар,
Каңыры, тейит багышы.
Канча журтка угулган,
Кара кыргыз дабышы (13.125).

А) Бул уруу жөнүндө Грумм-Грижимайло мындай деген: «Подотдел багышей (чон и сары багыш) своей прародиной считает Баргу-землю бурятов, если при-

давать значение преданию карагалов, выводящих свою кость богошэ из долины р.Тунки. Это название было известно и русским в XVII–XVIII вв. Богичевской улус». Багыш уруусунун өзүнүн эн тамгасы да болгон.

Б) Бул уруу азыр Кыргызстандын түштүгүндө отурукташкан. Санжыра боюнча Карачородон тарагандарда аты бар. Мисалы, Тагайдан Карачоро, андан Багыш (6.27), андан жети уул болгон. Дагы эпосто чоң багыш уруусу айтылат. Санжыра боюнча чоң багыш өзүнчө кичине уруу. Чоң багыштан да жети уул бар делинет. Бир кызыктуу нерсе, Сары багыш уруусу да ушул уруудан болсо керек деген ой туулат. Анткени багыш – бул бугунун баласы маанисин берет. Демек, бул уруунун түбү бугу болуп, андан сары багыш, чоң багыш, багыш уруулары тараса керек.

В) Багыш – бак-этиш, ага этиштин -гыш мүчөсү менен этиштин кош мамилесин туюнтат (3.129).

К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: багыш 1. лось. (Бул сөз уруулардын жеке атында гана сакталган). Мисалы, сары багыш – жёлтый лось, чоң багыш – большой лось, ак багыш – белый лось, үч багыш – три лося, кара багыш – чёрный лось. 2. Багыш-бак деген уңгудан турат. Мисалы, Жан багышка ылайык жер (8.141).

12. Эштек уруусу.

Эштектерден Жамгырчы,
Эстеп чапты Аккөкүл (11.56).

Эштектер «Көкөтөйдүн ашында» бир канча жолу эскерилет. Көпчүлүк учурда «Эштектердин Жамгырчы» деп уруу (эл) катары айтылат. Кай бирде «Эштектин уулу Жамгырчы» деп, анын атасы катары да айтылат. «Манас» эпосунун негизги варианттарында элдин аты болуп айтылат. С.Орозбаковдун варианты боюнча Эштек Манастын таятасы катары айтылат.

Эштек кыргыз санжырасында оң канатка кирет. Мисалы, Ак уулдан тараган оң канаттын Солто уруусунан Тагай, андан Богорстон, Богорстондон Эштек, андан Солто (6.48) болуп айтылат. Бугу уруусунда да эштек уругу кездешет. Мисалы, Тагай, андан Кылжыр, Тынымсейит, Алсейит, Бапа, Кубакы, Манас, андан Эштек деп да айтылат. Азыркы учурда Эштек аттуу антропоним кезигет.

Биз аты аталган элдердин, уруулардын аттарынын келип чыгышына, тарыхына, тегине, маанисине кыскача гана токтолдук. Дагы көптөгөн этнонимдер эпосто аталып, бирок азыр алар кыргыз элинин этнонимдеринде кезикпейт.

Ушул майда этнонимдер байыркы «Манас» доорунда эле биригип, бир элди б.а. кыргыз элин түзүп, алар бекем биримдикте болуп, жоосуна бирге аттанып, тоюнда бирге тойлошкон.

Адабияттар

1. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. – Ф.: «Илим», 1991, - 20 б.
2. Грумм-Грижимайло Г.Е. «Киргизы». – Л.: «Наука», 1933. – 177 б.
3. Дарбакова В.П. «К этимологии этнонимы калмык», в книге «Этнонимы». – М.: «Наука», 1970. – 266 б.
4. Древнетюркский словарь. - Л.: «Наука», 1969. – 202 с.
5. Кыргыздар. - Ф.: «Кыргызстан», 1991. – 82 б.
6. Кыргыз санжырасы. – Б.: 2015. – 128 б.
7. «Манас», КСЭ. 1-2-том, 1995. – 430 б.
8. Русско-киргизский терминологический словарь по этнографии. – Ф.: «Илим», 1989. – 607 б.
9. Сыдыков О. «Тарых кыргыз Шадмания». – Ф.: 1990. – 210 б.
10. Орозбаков С. «Манас», 1 – том. – Ф. – 360 б.
11. Орозбаков С. «Манас», 2 – том. – Ф. – 360 б.
12. Орозбаков С. «Манас», 3 – том. – Ф. – 360 б.

«МАНАС» ТУРГАНДА САЯКБАЙ КАРАЛАЕВДИН АТЫ ӨЧПӨЙТ

(Чыңгыз Айтматовдун 1971-жылы 10-майда Саякбай Каралаевди акыркы сапарга узатууда сүйлөгөн сөзү)

Замандаштар, агайын-туугандар!

Кыргыз журту бул күндө терең кайгыдабыз. Ала-Тоодой адамыбыздан – Саякбай Каралаевден ажырап отурабыз.

Бул кишинин улуулугун биз азыр гана – түбөлүк коштошуп жаткан күйүттүү учурда гана баалап айтып жаткан жерибиз жок. Сакеңдин көзү тирүүсүндө биз аны гениалдуу акын – жомокчу, байыркы замандардан калган казынабыз деп, улуттук сыймыктын даражасында даңазалап, мактанар элек, урматтаар элек, таңданаар элек. Антпесе да, тиричиликте биз бул кереметтүү адамдын баркына жеттик бекен, анын не деген алп өнөрүн салмактай билдик бекен деген алдакандай ойго кетет экенсиң. Аттиң, дүйнө, Сакеңдин «Манасын» кайра баштан өз оозунан, өзү менен бирде күлүп, бирде ыйлап, бир заматтын ортосунда сан түркүн окуя, сан түркүн тарыхка аралашып угуп отурсак канакей! Айкөл Сакең келбес сапарына кетип, жайнаган көзү жумулуп, өрт жүрөгү токтоду.

Мынакей, эми минтип, кабырынын башында жоктоп турган кезибиз, Айла канча, колдон келген бир ууч топурак менен кошо Саякбай Каралаевге арналган акыркы сөзүбүздү айтабыз.

Ала-Тоо койнунда кылымдан-кылымга жашап келген кыргыз баласы бул дүйнө үчүн нени берди, адамзаттын өнөрүнө, маданиятына нени кошту дегенде, бирден бир жообубуз – «Манасты» берди дейбиз. Демек, элибиздин өлбөс-өчпөс төл чыгармасын баштан аяк талыбай айткан, ошол тарыхый энчибизди, кемибес мүлкүбүздү бир да кылын жоготпой, бир сөзүн унутпай, бир да боёгун өчүрбөй маданий казынабызга чыныгы художниктерче жанын, канын берип, аны байытып, көбөйтүп, залкар талантын «Манас» үчүн бүтүндөй жумшап келген адамыбыз – бирден-бир акылман, бирден-бир кайраткер, бирден-бир гениалдуу адам. Жыйырманчы кылымда ошол адам – биздин арабызда жүргөн Саякбай Каралаев эле. Аралашып жүргөндө биз ушуну билдикпи, сездикпи? О, армандуу дүйнө, байыркы дүбүрттүн күлүгү, алыскы учуктун түйүнү Сакең жатпайбы мына эми керилип! Кайран талант, кайран жан! Канткенде Сакемдин ордун толуктап, канткенде Сакеңдей аккан дайраны соолутпай агызып тураар экенбиз? Сакең кайталангыс жандардан, кайталангыс генийлерден болуп жүрбөсүн!

Өлбөс адам бар эле, бирок бул сыяктуу башыңа аза түшүп турган саатта ушуну катуу ойлойт экенсиң. Ошондо аркаңда жөлөк болгон элиңе кайрылып, дале болсо Сакеңдей уул төрөлөөр, чыгаар деп элиңден үмүт этет экенсиң.

Саякбай Каралаевдин о дүйнө кетиши – улуттук жоготуу. Улуттун башына эмне иш түшсө да – ал улуу иш, жамандыгы да, жакшылыгы да ар кимибизге тиешелүү. Андыктан ушуну билгендер үчүн Сакең менен кошо өз өмүрүнүн, өз жанынын ар бөлүгүн кошо жоготуп отурган сыяктуу сезишет.

Улуттун дагы бир касиети – ал кажыбас кайраты, Сакеңди жерге койгон саатта биз өзүбүздү не деп жоотуп, не деп кайраттандырабыз? «Манас» – «Манас» болуп турганда Саякбай Каралаевдин аты өчпөйт, эмгеги унутулбайт. Бул, демек, түбөлүккө калуу деген кеп. Сакеңден мурда да манасчылар өткөн, бирок Сакеңдин бир артыкчылыгы, таалайы – ал совет доорунда жашап, азыркы илимий информация каражаттарынын аркасында кылган иши, сүйлөгөн сөзү, кебете-кешпири кийинки муундар үчүн бүтүндөй сакталып калды.

Кайрат кылалы. Ушуга тообо дейли.

Мына эми мезгил жетти – Сакеңди жерге берүүгө мажбурбуз. Дүйнө жүзүндө өзүнчө жалгыз гана болгон улуу талант асмандан кулаган жылдыздай жалп деп өчтү.

Кош бол, Улуу Устат, кош бол, Ата!

Өзүңдүн айткан Манасың Кырк Жигитин ээрчитип келип, мүмкүн, азыр ушул жерде тургандыр. Кыргыз Сизге ыраазы, Саке арбагыңыз ыраазы болсун, биз Сизди өлөр-өлгөнчө унутпайбыз. Сиз үчүн, Саке, бүгүн кыргыз журтунун түндүгү жабылуу, байрактары аза күтүп эңкейип турган кези.

Артыңыз кайырлуу болсун! Биз Сизди өткөндөрдүн эстелиги катарында эсибизге тутабыз, бала-чакабызга айтып, эсине салабыз!!!

ЖУСУП МАМАЙДЫН ОРБИТАСЫ

Сулайман КАЙЫПОВ –
тарых илимдеринин доктору, профессор

ТАРЫХЫЙ ШАРТ, ӨЗГӨРҮЛГӨН ӨНӨР ЖАНА ЖУСУП МАМАЙ

Өзөкчө

Макалада көп кылымдык тарыхы бар манасчылык өнөр кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын тарыхый жактан тынымсыз өзгөрүп-өнүгүп келген категорияларынын бири катары каралат; манасчылардын жаңы тибинин б.а. эпикалык эстутумдарында сакталып турган оозеки тексттерди өз колу менен кагазга түшүрүп берген «жазгыч манасчылардын» келип чыгыш мыйзам ченемин жөнүндө сөз болот; фольклор жыйноочу тарабынан айтуучунун оозунан такып жазылып алынган тексттер менен айтуучунун өзү кагазга түшүрүп берген тексттерге болгон көңүлү көз караштын (экөөнү бирдей деп эсептөө өнөкөтүнүн) өзгөртүлүшү керектиги белгиленет; Жусуп Мамайдын чыгармачылыгынын манасчылык өнөрдүн тарыхындагы орду жөнүндөгү пикирге да орун берилет.

Урунттуу сөздөр: манасчылык өнөр, эпикалык салт, эпикалык текст, Жусуп Мамай, «жазгыч манасчы».

Аннотация

В статье искусство манасчи, имеющее многовековую историю рассматривается как одна из исторически развивающихся категорий кыргызского народного устно-поэтического творчества; излагаются взгляды о закономерностях зарождения манасчи нового типа – «манасчи-письменников», которые создали значительное количество самозаписей, на базе хранящихся в своей эпической памяти устных текстов «Манаса»; высказывается мнение о необходимости пересмотра традиционного взгляда на тексты, записанных собирателем из уст сказителей под диктовку и на тексты, которые являются продуктом собственноручной записи сказителей-манасчи; также отведено место для рассуждений о значении творчества Жусупа Мамай в истории развития искусства сказителей-манасчи.

Ключевые слова: искусство манасчи, эпическая традиция, эпический текст, Жусуп Мамай, «манасчи-письменник».

Resume

In the article, art of manaschi, which has a long history, and regarded as one of the developing categories of Kyrgyz folk; expounding the the birth of a new «manaschi writer», who created a significant number of self-recordings (of oral texts) of «Manas», which was stored in the epic memory of the storyteller; also is expressing the need, that

we should reconsider the traditional view of texts that were written under the dictation (from the mouth of the storytellers) by the collector and the texts that are the product of a handwritten record of storytellers-manaschy; there is also a discussion about the importance of the creations of Zhusup Mamay in the development of storyteller art.

Keywords: *manaschy art, epic tradition, epic text, Zhusup Mamai, «manaschy-writer».*

Импровизациялоо жолу менен көркөм чыгарма жаратуу жөндөмү жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ. Тарыхтын ар кыл этаптарында Жер шарынын ар кайсы материктеринде жайгашкан этностор бул орток жөндөмдү өзүнүн коомдук-тарыхый, маданий өнүгүү абалына, дүйнөнү көркөм кабылдоо тажрыйбасынын деңгээлине жараша өздөштүрүп, өнүктүрүп келишкен. Натыйжада, мезгил менен мейкиндик жагынан бири-биринен оолак турган этностордун оозеки маданиятында антропологиялык насили орток болсо да, өнүгүү жолу жана мезгили жагынан ар башка, этностун маданияты, тили, тарыхы, психологиясы, менталитети менен тыкыс байланышкан айтуучулардын жаңы, жергиликтүү этностук типтери келип чыккан. Манасчылык өнөрдү да тынымсыз өзгөрүп, жаңыланып, өнүгүп турган, башталышы болгондой эле аягы да бар, адамзат көркөм ойлоосунун тарыхында өз орду бар көрүнүш деп эсептөө туура.

Бул өнөрдү дүйнө элдеринин оозеки эпикалык мурастарды жаратуу жана колдонуу тажрыйбасы, салты менен байланышта кароо гана анын кыргыз элинин генийинен жаралган өзгөчө мурас экендигин аныктап көрүүгө мүмкүнчүлүк берет. «Манас» илим дүйнөсүнө эпос катары маалым болгон бир жарым кылымдын ичинде көп нерсенин башы ачылды. Арийне, «Манас» айтуу өнөрү башка элдердин эпикалык чыгармаларды айтуу өнөрүнөн өзүнүн кыргыз эпикалык салтына гана таандык этномаданий белгилери менен айырмаланат жана ошол айырмаланган белгилери менен жалпы адамзаттын көркөм ойлоо казынасын байытып турат. Мында талаш жок. «Манастын» ошонусу менен баалуу жана кайталангыс чыгарма экендигин көпчүлүк билет.

Ошентсе да, кайсы бир өнөр түрүнүн, айрыкча элдик өнөрдүн айрым үлгүлөрүнүн аны жараткан этноско гана тиешелүү жактарына таянып, аны ошол этностун башка элдерге караганда талант даарыган, жараткандын өзгөчө шапагатына ээ болгон ыйык адамдардан куралгандыгын ыспаттап турган өзгөчө далил катары көрсөтүү далалаты тарыхтын бардык этаптарында болуп келген. «Манас» жомогу тууралуу жазылган илимий эмгектерде, ар кыл жыйындарда сүйлөнгөн сөздөрдө да мына ушундай маанайды жайылтууну көздөгөн аракеттердин орун алгандыгына күбөбүз. Биздин ишенимбизде манасчылык өнөр, көркөм өнөрдүн башка түрлөрү сыяктуу эле, тарыхый жактан өзгөрүп, өнүгүп турган, мистификациялоого, апыртууга муктаждыгы болбогон этномаданий реалдуулук.

Көркөм өнөрдүн кандай түрү болсо да, ал өзүнүн келип чыгышы, калыптанышы, өнүгүшү жана акырындап өнөрдүн башка, жаңы түрлөрүнө орун бошотуп бериши сыяктуу тарыхый этаптарды сөзсүз басып өтө тургандыгы адамзат тарыхы тарабынан алда качан аныкталган. Этностун орун-очок алган экосистемасына, экономикалык абалына, маданий деңгээлине, тарыхый тажрыйбасына жараша, анын жараткан көркөм өнөр түрлөрүнүн да, аткарган милдети, өнүгүү жолу, жаңылыктарды кабыл алуу жана өзүнүн салттуу өзөгүн сактай билүү жагы ар түрдүү болоору белгилүү. Манасчылык өнөр да мына ошондой өзгөрүп, өнүгүп тура турган, динамикалуу өнөрдүн бири [3; 4].

«Манас» айтуу салты кийинки бир жарым кылым ичинде ылдам өзгөрүп, ыкчам жаңылануу жолуна түшкөндүгүн байкамаксан болууга мүмкүн эмес. Андай болушунун орчундуу тарыхый-маданияттык себептери бар. Адегенде ошол, бир

жарым кылым бою улам жаңы ныптасы менен көрүнүп, элдик оозеки маданиятты өз таасири алдында калтырып келе жаткан, өзгөрткүч тарыхый-маданияттык өбөлгөлөр жөнүндө кыскача да болсо кеп сала кетүүнү зарылдык деп эсептейм.

XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап, бүткүл Евразиянын көпчүлүк жерлериндегидей эле, кыргыз жергесинде да тагдыр жаратуучу кудурет-күчкө эгедер коомдук-экономикалык, маданий-эстетикалык өбөлгө, шарт, себептердин тоому түптөлүп, болуп көрбөгөндөй ылдам оожалуу жана тереңдөө жолуна түштү. Айрыкча, акыркы бир кылымдан ашуун мезгил ичинде кыргыз элинин коомдук аң-сезиминин формалары жана компоненттери, анын ичинде элдик оозеки чыгармачылыгы да эбактан бери өрчүп-өнүгүп келе жаткан көндүм жолунан четтеп, тарыхый илгерилөөнүн жаңы, катаал, карама-каршылыктуу нугуна кабылды. Тарыхтын селдей каптаган «жаңычыл», «өзгөрткүч» агымынын эпкинине туруштук берүү, андан четте калуу же кандайдыр бир жол менен аны буйтап, айланып өтүү эч мүмкүн эмес эле.

Кыргыз элинин салттуу маданиятынын, дегеле ар кандай турмуштук салт-санааларынын аталган мезгил ичиндеги өзгөрүүлөрү, жаңылануулары жетишкендиктери, жоготуулары ушул тарых агымынын өкүмүнө ылайык, анын түздөн түз жетегинде, сүрөөнүндө жүзөгө ашты. Анткени, кыргыздар канчалык эски, тарыхы бай, өз алдынча мамлекет куруу, башка мамлекеттерди күнкор тутуу жана күнү келгенде күнкор болуу жазмышын башынан кечирген тажрыйбалуу элдерден болсо да, XX кылымдын башында өкүм сүргөн тарыхый шарт, кырдаалдын алдында алсыз, чарасыз абалда калды. Бул мезгил катаал тарыхый сыноо, барын барга, жогун жокко чыгара турган иргөө, элөө мезгили болуп чыкты.

Кыргыз тарыхынын өтмүшү эч качан жапаа менен опону жалгаштырган саясий окуяларга, кыймылдарга, ыгы келе калганда бир учтан (крайность) экинчи учка элпектик менен өтүп турган пайдакеч, өзгөрмө көз караштарга, аракеттерге мынчалык бай болбосо керек. Кыргыз эли көп нерсе жоготуп, көп нерсеге жетишкен бул мезгилдин карама-каршылыктары, анын улуттук философиясына, эстетикалык көз караштарына, жалпы эле салттуу маданиятына, анын ичинде оозеки чыгармачылык салтына тийгизген оң-терс таасирлери узун сөздүн бутасы болууга тийиш. Кесипкөй философ, тарыхчы, фольклорчу, этнограф жана тилчилердин биргелешкен, терең, көп аспекттүү изилдөөлөрү гана бул маселелердин чыныгы жүзүн ачып бере алат. Мен бул жолу кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында, анын ичинде «Манас» айтуу салтында, азырынча оңдуу изилдене элек бир гана маселенин тарыхый-социалдык негиздерге таянгандыгын белгилөө, сабаттуу, өзүнүн эстутумундагы эпикалык текстти өз колу менен кагазга түшүрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ манасчылардын, алардын ичинде манасчы Жусуп Мамайдын ордун жалпы кыргыз манасчылык өнөрүнүн контекстинде кыскача сөз кылуу менен гана чектелмекчимин.

Адамзат тарыхынын кайсы мезгилинде гана болбосун, кандайдыр бир социалдык абал, кубулуш-көрүнүштү өзгөртүү, жаңылоо, кээде жоюп-жоготуу вазийпасын аркалаган ар кандай кыймыл, агым, аракеттин эң күчтүү таасири, баарыдан мурда, коомдук турмуштун функционалдык жактан алганда эң маанилүү, өзөк компоненттерине барып тийери мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мурдагыдан өдөрөк, пайдалуураак болушуна ишенилген, заманбап прогрессивдүү делип кабылданган жаңылануу жараянынын эпкинине бир күүлөнүп алган соң алдынан оропара чыгып, агымына дуушар болгон коомдук-маданий көрүнүштөрдүн баарын өз усул таламдарына жараша өзгөртүп, жаңылай тургандыгы, керек болсо, өзүнүн «талаптарынын» алкагына сыйбай, коошпой калгандарын «тоскоол» деп таап, катардан таптакыр сүрүп таштаары тарых тарабынан эчен ирет тастыкталган.

Карт тарых бул сапар да вазийпасын так өтөдү, күтүлбөгөн, таң кала турган эч нерсе болгон жок – кыргыз салттуу маданиятынын чордондуу бөлүктөрүнүн бири фольклор болгондуктан, жаңы шарт, жаңы маанай, эң алды менен, орошон тажрыйбага эгедер, көп функционалдуу, кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын өзгөрүүгө, жаңыланууга дуушар кылды. Фольклордук салт ичкертен түпкүрүнөн ыдырап сөгүлө баштап, XXI кылымдын босогосуна келгенде акындык, ырчылык, жомокчулук өнөрдүн модерндешкен, өзгөргөн түрлөрү менен байып жатып калды. Мындай болушуна, эң негизгилерин гана терип айтсам, төмөнкү шарттар себеп болду:

1) Кыргызстандын XIX кылымдын орто ченинен баштап географиялык жактан өзүнөн узак турган өлкөлөрдүн кызыкчылыгын туудурган, геостратегиялык маанидеги чөлкөмгө айланышы жана кыргыздардын башка калктар менен болгон экономикалык, маданий алакаларынын жандана башташы;

2) XX кылымдын алгачкы жылдарынан тартып жалпы журтка жайылтуу максатында жаратылган улуттук жазманын калайык калк тарабынан ынтызарлык менен кабыл алынышы жана анын коомдук турмушка тез жана ыкчам аралашып кетиши;

3) кыргыз салттуу көркөм маданиятында мурда болуп көрбөгөн, дүйнө элдеринин эстетикалык тажрыйбаларынын эң алдыңкы өрнөктөрү менен жаңы кыргыз маданиятын байытып, ошол эле мезгилде кыргыз улуттук маданиятынын жетишкендиктерин дүйнө элдерине таанытуу мүмкүнчүлүгүнүн ачылышы;

4) кыргыз көркөм ойлому үчүн жаңы көрүнүш болгон улуттук адабияттын (жазма маданияттын) түптөлүп, ылдам оожалуу жолуна түшүшү;

5) дүйнөдөгү өнүккөн улуттук адабияттарга мүнөсип сандык-сапаттык өзгөчөлүктөрдүн кыргыз жазуучуларынын чыгармачылыгынан да орун ала башташы жана көп узабай, кыргыз адабиятынын көп кылымдык тарыхы бар улуттук адабияттар менен теңтайлаш деңгээлге өсүп жетиши;

6) көркөм өнөрдүн театр, кино, теле-радио, ж. б. аркылуу угуучу менен көрүүчүлөргө жеткириле турган жаңы түрлөрүнүн кыска убакыттын ичинде элдин кеңири катмарына таанылышы жана барган сайын активдүү колдонула башташы;

7) жогоруда саналган жаңылануулардан улам элдин көркөм табити менен угунун өзгөрүшү жана анын көркөм өнөрдүн жаңы түрлөрүнө болгон кызыгуусунун артышы, эстетикалык талаптарынын өзгөрүшү;

8) көркөм өнөрдүн, анын ичинде, көркөм сөз өнөрүнүн кесипке айланып, жаңы: акын, жазуучу, драматург, актер, бийчи жана башка көркөм дүйнө жаратууну кесип катары аркалаган эстетикалык образ түзүүчүлөрдүн жаңы типтеринин пайда болушу;

9) көркөм өнөрдүн бардык түрлөрүнө, анын ичинде элдик оозеки чыгармаларга да, өлкөнүн негизги идеологиясына кыйшаюусуз кызмат кылуу талабынын коюлушу;

10) салттуу жана жаңычыл маданияттын табиятын туура түшүнгөн илимий кадрлардын жоктугу жана улуттук консолидация процессине байланыштуу орун алган кенемтелердин коомдук турмушка болгон таасири ж. б.¹

Жалпысынан алганда, илимий-техникалык прогресстин тынымсыз жана ылдам өнүгүүсүнүн натыйжасында массалык маалыматтарды таркатуу жолдору

¹ Бул кыскача берилген социалдык-тарыхый жана маданий өбөлгөлөрдү мындан ары да тереңдетип, мисалдар аркылуу талдап берүүгө да болор эле. Бирок, эпикалык чыгармачылыктын табиятында боло отурган өзгөрүү, жаңыланууларынын себебин аңдап билүү үчүн ушул кыскача обзордун жетишерлик боло тургандыгы жөнүндөгү көз карашты кармандык. Кошумча караңыз: [1, 190–191; 6, 36]

жана каражаттары менен бирге маданий, эстетикалык дөөлөттөрдү да окурман, угуучу, көрүүчүлөрдүн назарына сунуунун жаңы ыкмалары, каражаттары, усулдары жана шекилдери ортого чыга келди. Эң башкысы, мурдагы салт боюнча элдик оозеки чыгармачылык мурастарын калк катмарына жеткирүүнүн жападан жалгыз жолу – жомокчу, акын, ырчылардын угармандар менен бетме-бет туруп, жандуу аткарып берүүсү гана болсо, эми ал кол жазмалардан, китептерден, газета-журналдардан окуп алуу же магниттүү тасмадан, радио берүүлөрдөн угуп, теле берүүлөрдөн көрүп алуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болду. Окурман, угарман жана көрүүчүлөрдүн табити, талаптары менен бирге ырчы, акын, жомокчулардын чыгармачылык табияты жана алардын «профессионалдык эстутумунда» сакталып келген фольклордук тексттер да акырындап өзгөрүүгө учурай баштады.

Дагы бир сөзсүз эскере кетчү нерсе, мурда чыгарма элдик өнөрпоздордун эске тутуусунда гана сакталып, «сыртка» угуучу менен көрүүчүгө оозеки түрдө гана сунулуп келсе, эми текст айтуучунун оозунан кагаз бетине же магниттүү тасмага түшүрүлүп, архив жана фонддорго сакталуу, керек учурда көчүрмөлөрү жасалып, басылма же диск түрүндө окурмандарга тартуулоо мүмкүнчүлүгү кеңири ачылды. Мунун өзү көркөм чыгарманы оозеки айтуучунун оозунан угуунун ордуна кол жазмадан же китептен окуп алуу көнүмүшкө айлана баштады деген сөз.

Ошентип, жалпылаштыра турган болсок, ыр, жомок, жөө жомок ж. б. чыгармаларды ышкыбоздор окутуучу-өнөрпоздон эмес кагаз, магниттүү тасма, радио, телекөрсөтүүлөрдөн угуп, көрүп, керек учурда жаттап алып, эл алдына аткара беришине толук шарт түзүлдү. Бул жагдай эчен кылымдык тарыхы бар, бай тажрыйбага ээ кыргыз акындар поэзиясы менен фольклору курамын баштан аяк жаңыланууга, баарынан мурда, ырчы, жомокчулардын чыгармачылык принциптеринин күн санап өзгөрүшүнө, модерндешүүсүнө алып келди. Салттуулук, туруктуулук, формулалуулук негизги белгилеринен болуп, айтуучудан айтуучуга, мурункулардан кийинкилерге негизинен өзгөрүлбөй өтүп келген оозеки чыгармачылык салтына эми баштан аяк жаңылануунун, иргелүүнүн доору башталып, туруктуу калыптардын ыдырап, жаңы, өзгөрүлмө, жарым оозеки, жарым жазма чыгармалардын турмушка келишин шарттады.

Такаат берүүгө мүмкүн болбогон, ал турсун илгерилөөнүн, өнүгүүнүн көрсөткүчтөрүнүн бири катары санала келген бул объективдүү шарттын өкүмчүл, күчтүү, өзгөрткүч илебине, жогоруда айтылгандай, улуттун коомдук турмушунун чордонун ээлеп, эң активдүү колдонулуп келген түрлөр, жанрлар, чыгармалар биринчи иретте кабылды.

Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын сандык да, сапаттык да өзгөрүүлөргө алып келген бул өзгөчө процесс чыгармачылык принциптери өзгөрө баштаган, өзү аткарып жаткан чыгарманын рухий-социалдык маанисине жаңыча караган, жашоо шарты, аң-сезими, көркөм табити, максаты мурдагы салттуу өнөрпоздордон айрымаланган айтуучу, жомокчу, ырчылардын мезгил талабы шарттаган чыгармачылык аракеттери аркылуу жүргүзүлө баштады.

Жүрүп отуруп, чыгарманы эл алдында айтуу өнөрү менен жалпыга анча маалим болбогон, бирок фольклордук-эпикалык сюжеттин негизинде миңдеген саптарды камтыган тексттерди түзө билген жаңы типтеги айтуучулар жетилип чыга келди. Алардын эң залкарлары чыгармасынын чыныгы фольклордук салт менен эриш-аркак калыптанган элдик эпикалык мурастын көп үлгүлөрү жадыга жаттап аткарып жүргөн жана өз чыгармаларын да фольклордук эстетикага таяна жараткан төкмө, жазгыч акындардан баштап, аягы бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Кол жазмалар фондусуна келип түшүп жаткан эпикалык чыгармалардын «жазма айтуучуларына» чейин келип жетти.

Мындай өзгөчө фольклордук процесстин башында Тоголок Молдо – Байымбет Абдырахманов («Манас»), Актан Тыныбеков («Эр Табылды»), Абдыкалык Чоробаев («Тайлак баатыр», «Жаңыл Мырза»), Ыбырайым Абдырахманов («Манас», «Жаңыл Мырза»), Сарыкунан – Сагынбек Дыйканбаев («Курманбек») ж. б. сабаттуу жомокчулар турса, кийинчерээк алардын катарына Сүйөркул Абдырахманов («Эр Солтоной»), Орузбай Урманбетов («Сейитбек», «Жоодарбешим», «Кыз Сайкал»), Сапарбек Касмамбетов («Эр Кошой»), Досу Ташматов («Карач, Көкүл баяны»), Өзүбек Рыспеков («Эр Болот»), Акмат Токтогулов («Бостон») ж. б. «жазма айтуучулар» келип кошулду [6, 37–38].

Жуңго кыргыздарынын коомдук турмушунун тарыхый өнүгүшү, алардын салттуу маданият өрнөктөрүн сактоо жана көркөм өнөрдүн жаңы түрлөрүн өздөштүрүү жагынан алатоолук кыргыздар баскан тарыхый жолдон четте калбагандыгын көрүүгө болот. Акыркы бир кылымда негизинен бирдей жолду басып өткөн кыргыз улуту салттуу маданияттын, анын ичинде манасчылык өнөрдүн өнүгүү, өзгөрүү жагынан окшош тагдырга ээ экендиги тарыхый чындык. Айрыкча, манасчылык өнөрдүн өнүккөн формасына ээ болгон жуңго кыргыздары да «жазма айтуучулардын» жоон тобуна ээ болушту. Алардын ичинен, албетте, «Манас» жомогунун 8 (сегиз) бөлүмүн тең толук жазып берген жана бир топ башка эпикалык мурастарды жазып басмадан чыгарган Жусуп Мамайды эң башында атоого болот.

«Жазма айтуучулардын» келип чыгышы, алардын чыгармачылыгынын тереңдиктери өзүнчө сөз болууга татыктуу. Алгачкы убактарда, айталы, Тоголок Молдо менен Ы. Абдырахмановдун чыгармачылыгында, фольклордук салттан оолактоонун изи анчалык байкалбаган болсо, улам кийинки жазылган чыгармалардан жарым-фольклордук, жарым-адабияттык белгилерди алейне көрүүгө болот. Албетте, алардын арасында да жазма маданияттын таасирине анча кабылбагансыган, бир караганда кадимки баатырдык жомоктордун москоол турпатын көз алдыга келтирген тексттер жок эмес. Алардын сюжеттик түзүлүшүн, композициялык курулушуна жана каражаттарына, стилдик кыртышына атайын үңүлө багып талдоого алмайынча, жаңы, жазма маданияттын эпкинин байкай коюу оңой эмес. Анткени, бул «жаңы типтеги айтуучулар» элдик сюжеттин негизинде жазып жаткан чыгармаларын кадимки эпикалык стилге салып, аң-сезимдүү түрдө, атайылап иштеп чыгышат. Улам көңүлгө толбогон, оозеки салттагы текстке окшобой калган үзүндүлөрүн кайрадан карап, аларга кадимки баатырдык жомоктордо айтылгандай түс берүүгө далалат жасайт. Демек, булар көп кылымдык эпикалык салттын буйругу, өкүмү, күчү аркылуу эмес, аң-сезимдүү түрдө, өздөштүрүп алган оозеки стилдик ыкмалардын негизинде жазып чыгышат. Мындай учурда чыгарманы «жаратуу» процессинде элдик оозеки эпикалык салт жетектөөчү роль ойнобойт, кадимки жомокчулардын чыгармачылыгында эпикалык текст түзүүнүн жападан жалгыз ыкмасы болгон төкмөчүлүк, анын механизмдери колдонулбайт, тескерисинче, «жазма айтуучунун» индивидуалдуу эрки чечүүчү мааниге ээ болот. Ал эми, мындай учурда, оозеки чыгармачылыктын жана төкмөлүк өнөрдүн негизги касиеттеринин бири болгон поэтикалык синкретизм маселеси жөнүндө сөз кылууга таптакыр мүмкүн эмес. Себеби, эпикалык тексттин тилдик (вербалдык) каражаттардан түзүлгөн катмары гана кагазга түшүрүлүп, айтуучунун чыгарманы жандуу аткаруу убагындагы колдонгон авазы (обону), мимикасы процесстин сыртында калат.¹

¹ *Синкретизм* – элдик оозеки чыгармалардын табиятын туура түшүнүүдө маанилүү роль ойногон илимий түшүнүктөрдүн бири. Толугураак маалымат үчүн караңыз: [2; 5]

Колдо бар материалдарга караганда, мындай ыкма менен чыгарма жараткан өнөрпоздор көбүнчө, мурдатан эл арасында белгилүү болгон, таанымал, салттуу сюжеттерге кайрылышат. Натыйжада, бир караганда импровизатор жомокчунун оозунан жазылып алынган жомоктук тексттен эч нерсени менен айырмаланбагандай көрүнгөн, бирок, эл алдында эч качан аткарылып берилбеген, мотив, сюжет жана айрым стилдик каражаттарды эске албаганда, текстинин келип чыгышы боюнча оозеки салт менен эч байланышпаган чыгармалар дүйнөгө келет. Демек, мындай чыгармаларды кадимки, салттуу эл оозеки чыгармачылыгынын кыртышынан өнүп чыкканына карабай, өз алдынча, импровизатор-жомокчулардан жазылып алынган тексттер менен чаташтырбай, өз алдынча кароо зарылдыгы туулат.

Атайын айта кетүүчү бир нерсе, мындай чыгармаларды жазуу жолу менен жаратылгандыгына таянып, адабий чыгарма дешке эч болбойт. Тактап айтсак, жогоруда аталган эпикалык мурастардын эч бирин фольклордук сюжеттин негизинде иштелип чыккан адабий чыгарма катары баалоого таптакыр мүмкүн эмес. Аларды кайра жараткан жазма айтуучулардын максаты да эч качан адабий чыгарма жаратуу эмес, элдик «оозеки» жомок жаратуу болот. Демек, акыркы бир кылымга жуук убакытта кыргыз эпикалык чыгармачылыгында жаңы, адаттагыларга окшобогон, ошол эле мезгилде эстетикалык наркы жогору болгон, жазуу жолу менен жаратылса да, адабий чыгарма деп кабыл алууга мүмкүн болбогон, элдик оозеки чыгармачылыктын тарыхын жана теориясын чечмелөөдө сөзсүз көңүлгө ала турган чыгармалардын жоон тобу колубузда бар. Алардын илимий сыпаттамасы, поэтикалык курулушунун өзгөчөлүктөрү, эстетикалык татымы, көркөм стили азырынча атайын бөлүнүп карала элек, катардагы элдик эпикалык мурас сыяктуу, түздөн түз оозеки салттан кагазга түшүрүлгөн жомоктордун бири катары каралып, айрымдары жарыяланып, окулуп келет.

Бул жагынан алганда, Жусуп Мамайдын ээлеген ордунун өзгөчө экендигин белгилөөгө тийишмин. «Манас» жомогунун сюжеттик курамына келгенде баатыр Манас жана анын уулу Семетей, небереси Сейтек менен гана чектелип калбастан, анын урук-тукумун улап айтуу салтын толук сактап калгандыгы менен да өзгөчө мааниге ээ. Кыргызстандык манасчылардын чыгармачылыгына таянуу менен «Манас» жомогун «Манас», «Семетей», «Сейтек» аттуу бири-бири менен генеологиялык тутумдашуу (циклизация) принциби аркылуу байланышып, идеялык-тематикалык бир бүтүндүктү түзүп турган трилогия же үчилтик деп атоо салтка айланган. Жомоктун «Алымсарык», «Жулансарык», «Кененим» аттуу бөлүмдөрүнүн бар экендиги тууралуу кабарлар бар болсо да, улантылып айтылган эмес. «Манастан» башка да бир канча эпикалык мурасты жазып тапшыргандыгы менен Жусуп Мамай өзүнүн феноменалдык өзгөчөлүккө ээ айтуучу экендигин ыспаттады десе болот. Жусуп Мамай феноменинин сырларын ачуу үчүн анын калеминен чыккан тексттерди текстологиялык, лингвофольклористикалык, этнолингвистикалык өңүттөрдөн талдоого алуу өтө зарыл илимий иштерден болуп баратканын белгилей кетүүнү изилдөөчүлүк парзым деп эсептейм.

Ушул жерден кыргыз манастануусунда али эске алына элек бир маселе тууралуу бир-эки ооз сөз кыстара кеткеним туура болоор. Ар кандай элдик оозеки чыгарма текстинин чыгармачылык эргүүдөн келип чыгышы шарт. Мында шек жок. Фольклордук процессте чыгармачылык эргүүсүз эч нерсе ишке ашпайт. Дагы тактап айтсам, оозеки мурастын синкреттик, көп катмардуу, татаал тексти ырчы, акын, жомокчу тарабынан эргип аткарылган учурда гана жандуу, туура жана толук чыгат. Мына ушул жагынан алып караганда, «Манасты» жыйноо тарыхына байланыштуу айрым мыйзам ченемдүү соболдор туулбай койбойт. Мисалы, «Манас» сыяктуу көлөмдүү эпикалык чыгармалардын текстин атайын

дайындалган катчы-жыйноочу аркылуу айлап-жылдап, сапма-сап такып отуруп жазып алуу практикасы илимий талапка жооп береби? Мындай ыкма менен жыйналган эпикалык текстте айтуучунун чыгармачылык эргүүсүнүн үлүшү бар деп эсептесе болобу? Тескерисинче, жомокчу өз колу менен, убактысын өз алдынча, эркин пайдаланып, көңүл күүсү мүмкүнчүлүк бергенде гана калем кармап кагаз бетине түшүргөн, керек учурда кайрадан карап чыгып алымча-кошумчалар жасаган тексттин жаралышында чыгармачылык эргүүнүн орду канчалык? Ооба, эки учурда тең фольклордук чыгарманын вербалдык гана катмары катталып, анын синкреттик табиятына доо кетип жатат. Ошентсе да, бул эки ыкманын кайсынысы фольклордук татаал тексттин жок дегенде вербалдык катмарын толугураак, тагыраак чагылдыра алды? Мына ушундай суроону коюунун жана ага илимий изилдөөлөрдүн негизинде гана жооп берүүнүн мезгили келди.

«Манас» жомогуна кызыгуу барган сайын артып бара жатат. Анткени, «Манас» жана манасчылык өнөр – кыргыз элдик оозеки чыгармачылык түзүмүнүн (системасынын) жалпы адамзаттык маани-маңызга ээ болгон курамдык (составдык) бөлүктөрү. Алар кыргыз элинин тарыхы, маданияты, этноменталитети шарттаган кайталангыс жактары менен башка элдердин оозеки эпикалык мурас-тары жана аларды айтуу тажрыйбасынан айырмаланып турат. «Манас» жана манасчылык өнөр кыргыз жомокчулук салтынын курамында да бир топ өз алдынчалыктарга ээ, эчен кылымдарды камтыган жаралуу, калыптануу, өзгөрүү, өнүгүү доорлорун басып өтүп, жалпы адамзаттык маанидеги оозеки маданият туундуларына айланган.

«Манас» жомогу менен аны айтуу өнөрүн мындан ары да жалпы адамзаттык маанидеги мурас катары сактап калуу, изилдөө жана коомдук турмушта колдонуу жагын иштеп чыгуу кыргыз окумуштуулары гана эмес дүйнө эпос таануучуларынын маселесине айланган доордо жашап жатабыз. Технологиянын азыркы деңгээли кайсы бир элдин маданиятын таанып билүүдө тилдик, географиялык ж.б. тоскоолдуктарды «бучкагына теңебей» калды. «Манас» жомогуна кызыккан ар бир инсанды так жана туура маалыматтар менен камсыз кыла ала турган системаны иштеп чыгуу изилдөөчүлөрдүн шашылыш аткарчу милдети болуп калды.

Жусуп Мамай жана анын чыгармачылыгы тууралуу жогоруда айтылгандарды корутундулай турган болсок, ал – өзүнүн эпикалык эстутумундагы текстти өз колу менен кагаз бетине түшүрүп, тактап туруп басмага тапшыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ манасчылардын бири, «жазгыч манасчы». Анын орошон эпикалык эстутумга ээ айтуучу экендиги талашсыз. Жусуп Мамайдын кол жазмаларын топтоо, иреттеп тактоо жана алардын негизинде текстологиялык, фольклористикалык изилдөөлөр жүргүзүү манастануу илимин сөзсүз жаңы маалымат, пикир, бүтүмдөр менен байытат. Эң алды менен, манасчыга таандык тексттин тактыгын камсыз кылуу, аны ишенимдүү илимий булак абалына келтирүү – манастануу жаатында адистешкен фольклорчу, тилчи, текстологдордун алдындагы кийинкиге калтырылбай аткарылышы керек болгон кесиптик вазипа.

«Манастын» Жусуп Мамай кагазга түшүрүп берген варианты генеологиялык тутумдашуу курамына кирген бардык бөлүмдөрдү, салттуу сюжеттерди жана образдарды толук чагылдыргандыгы менен баалуу. Ал гипертекст абалында жарыялоого ыңгайлуу булак болуп саналат. Кайсыл вариант болсо да, аны гипертекст түрүндө жарыялоонун өзү манастануу илиминин жаңы этабынын башталышын сөзсүз шарттайт. Ошону менен, «Манас» жомогунун сырларын ачуу, аны ар түрдүү багыттарда өздөштүрүү, дүйнөгө таанытуу жагынан да жаңы, ишенимдүү кадамдар ташталган болот.

Азырынча, маселенин негизи Жусуп Мамайдын вариантынын текстинин тактыгын, тууралыгын камсыз кылууда, аларды илимий изилдөөнүн бутасы боло аларлык деңгээлде тактап чыгууда турат. Жусуп Мамайдын өз колу менен жазып берген текстине далма-дал келген текст ушул күнгө чейин эч жерде жарыялана элек.

Адабияттар

1. Kayırov S. (Prof. Dr). Кыргыз баатырдык жомогу «Кыз Сайкал» жөнүндө / Kırgız Kahramanlık Destanı «Kız Saykal Hakkında / About Kyrgyz Heroic Epic «Kız Saykal» // Dört Kitada Folklorun izinde: Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU Armağanı. – Ankara, 2015. – S. 187–206.

2. Kayırov S. (Prof. Dr.). Sözlü Gelenek Ürünlerinin Senkretizmi (Derleme, Arşivleştirme ve Müzeleştirme Sorunları Üzerine) // Somut Olmayan Kültürel Mirasın Müzelenmesi: Sempozyum Bildirileri. – Ankara, 2004. – S. 36–45.

3. Кыдырбаева Р. З. Сказительское мастерство манасчи. – Фрунзе: Илим, 1984. – 117 с.

4. Мусаев С. Эпос «Манас». – Фрунзе: Илим, 1979. – 205 с.

5. Sulayman Kayırov. Sözlü Gelenekte ve Edebiyatta Metin Kavramı // Prof. Dr. Sulayman Kayırov. Folklor Üzerine Yazılar. – Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 124; İlmî Yayınlar Dizisi: 12. – 2009. – S. 121–131.

6. Suleyman Kayırov (Prof. Dr). Kırgız Epik Geleneğinin Son İki Asrı // «Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları» Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler Kitabı. – Ankara, 2011. – S. 35–39.

**Жаркын ТУРСУН кызы –
Кытай коомдук илимдер академиясынын
Байыркы Кытай тарыхын изилдөө институту
Кытай Эл Республикасы,
jiayiken@aliyun.com**

ЖҮСҮП МАМАЙДЫН ВАРИАНТЫ БОЮНЧА «МАНАС» ЭПОСУНДА АЙТЫЛГАН «УРУМ», «КЫРЫМ» СӨЗДӨРҮН АҢДАП ТҮШҮНДҮРҮҮ

Кыска мазмун

Макалада манасчы Жүсүп Мамайдын вариантындагы «Манас» эпосунун биринчи бөлүгүндөгү кезиккен «урум», «кырым» деген эки сөздүн пайда болуп чыгышын жана эпостун бул эки сөздүн ички маанисине карата изилдөө жүргүзүлөт. «Урум», «кырым» терминдеринин кыргыздардын орто кылымдардагы өңүцү мезгилинде калыптанган темир өндүрүцү, болот эритүцү жана аскердик куралдарды жасоо өнөрүнө байланыштуу келип чыгышы жөнүндө гипотеза сунушталат.

***Ачкыч сөздөр:** Манас, Жүсүп Мамай, «урум», «кырым», темир иштетүцү, болот эритүцү, курал жасоо.*

Аннотация

В статье сделана краткая попытка поиска истинного смысла терминов «урум», «кырым», встречающихся в первой части эпоса «Манас» варианта Жусупа Мамай. Предлагается гипотеза о связи терминов «урум», «кырым» с древними традициями металлургии кыргызов, которая была на высоком уровне в Енисейско-кыргызском каганате.

***Ключевые слова:** Манас, Жусуп Мамай, «урум», «кырым», металлургия, обработка стали, боевые оружия.*

Annotation

The article makes a brief attempt to search for the true meaning of the terms «Urum», «Kyrym», found in the first part of the Manas epic of Zhusup Mamai's version. A hypothesis is proposed about the relationship between the terms «Urum» and «Kyrym» with the ancient traditions of the metallurgy of the Kyrgyz, which was at a high level in the Yeniseisk-Kyrgyz Kaganate.

***Keywords:** Manas, Jusup Mamai, «urum», «kyrym», metallurgy, steel processing, combat weapons.*

Кыргыз элинин баатырдык эпосу «Манаста» негизинен башкы каарман Манас жана анын жети урпагынын тышкы душмандарга каршы күрөштөрү баяндалган. Ошондой эле эпосто байыркы кыргыз элинин турмушун чагылдырган түрдүү аталыштар сакталып калган. Алар мал чарбачылыгына, мергенчиликке, аскердик өндүрүшкө, салт, үрп-адатка тиешелүү болуп, кеңири аймактарда жашаган улуттар, уруулардын аталыштары да камтылган. Бул сөздөрдүн ички маанисин билиш, биздин эпостун маңызын толук түшүнүшүбүзгө, ошондой эле байыркы кыргыз элинин турмуш-тиричилигин, тилин жана дилин, Орто Азия улуттарынын тарыхын, маданий байланыштарын иликтөөбүзгө активдүү жардам берет.

Жүсүп Мамайдын вариантындагы «Манас» эпосунун маңыздуу бөлүмү (биринчи бөлүм) XIII–XVI кылымдарда түптөлгөн [13, 100]. Кылымдардан бери манасчылардын оозеки улантуулары аркылуу, улам кошулуп, жаңыланып, мазмундары барган сайын толуктанып келе берген. XIX кылымдан кийин эпостун мазмуну бара-бара оозекиден жазууга айланып келет. XX кылымга келгенде, эпос тууралуу иреттөө, которуу жана изилдөө кызматтары тез өркүндөп, тиешелүү натыйжалары да жамгырдан кийинки козу карындай көбөйүп чыгат [8, 37-70]. Азыркы кылым баштарына келгенде, мазмундары кенен, түзүлүштөрү бир бүтүн болгон Жүсүп Мамай вариантындагы «Манас» эпосунун кыргызчасы [18] жана кытай тилиндеги котормо нускалары алды арты болуп, басмадан жарыкка чыгат. Бул биздин «Манас» эпосун жана тиешелүү маселелерин терең түрдө изилдөөбүзгө ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Жалпы айтканда, эпосто айтылган «урум», «кырым», бул эки сөздү алыстагы жер же мамлекеттер деп түшүнөбүз [17, 1301]. «Урумдун» дагы бир мааниси алыстагы мамлекет эли же Рим мамлекети [17, 1304]. Ал эми «кырым» болсо кошумча кыргыздар менен коңшу болгон мамлекеттер, территориялар же Крым жарым аралы, Крым хандык мамлекетин (1443-1783) да билдирет [17, 621-622]. Бирок, мындай түшүнүүлөр Жүсүп Мамайдын айткан тиешелүү мазмундарына уйкашпайт. Демек, «урум», «кырымдын» дагы башка маанилери бар болуш керек. Төмөндө Жүсүп Мамай варианты боюнча тиешелүү мазмундарына негизденип, ушул маселеге карата талкуулоо жүргүзөбүз.

«Урум», «кырымдын» маанилери

«Урум», «кырым» бул эки сөздүн алгач көрүнүштөрү эпостун биринчи бөлүмүнүн «Манастын аскер куралдары» бөлүгүнөн кезигет.

Урум чыкчу таш кенди,
Алатоодон алдырсак;
Кырым чыкчу кен ташты,
Керметоодон каздырсак [18, 53]...

Бул жерде «урум», «кырым» темир эритүү менен болот өндүрүүдөгү руда заттары экендиги ачык билинип турат. «Урум» Ала-Тоодон чыгат. Бүгүнкү Орусиянын түштүк Сибирдеги Кузнецкое ойдуңу менен Минусинск ойдуңунун ортосунда Ала-Тоо бар. Тянь-Шань тоо тизмектеринин Орто Азия аймагындагы тармактары да Ала-Тоо деп аталат. Мисалы, Кытай менен Казакстандагы Жети-Суу аймагынын ортосундагы Жуңгария Ала-Тоосу, Казакстан менен Кыргызстандын аралыгындагы Иле Ала-Тоосу, Кыргызстандагы Кыргыз Ала-Тоо, Күңгөй Ала-Тоо, Талас Ала-Тоо, Тескей Ала-Тоо сыяктуулар бүт Ала-Тоого киришет [10, 41]. Алардын ичинде Тескей Ала-Тоосунун жер түзүлүшү бийик, нары кооптуу, анын түштүк жагындагы Жетим-Тоосу темир кенге бай [10, 56]. Эпосто айтылган темир эритүүчү рудалар ушул Ала-Тоо чөйрөсүнөн чыккандыр. Керме-Тоо болсо Тянь-Шандын батыш

жагындагы түштүк тармагынын күңгөй карай тарабы [17, 447]. Болжол менен караганда бүгүнкү Кытай Шинжаң Кызылсуу Кыргыз автономиялык облусунун тоолуу райондорунда, Кыргыз рудалары ошондон чыккан болушу мүмкүн.

«Кытайдын кызыл кырымы, Орустун кыйын уруму» деп эпостун дагы бир жеринде жазылган, мындан караганда үстүбүздө айтканга бул эки түр руданын жайгашкан чөйрөлөрү уюгушпай тургандай, иш жүзүндө мындай эмес. Бул жерде Орус дегени эски Падышачылык Орус мамлекетине карата айтылган. Ошондой эле салыштырмалуу «Кытай» болсо Чин падышалык өкмөтүн билдирет. XIX кылымдын ортосунан баштап, Падышалык Орус мамлекети кыргыздар катарлуу Орто Азия элдерин өзүнүн территориясына киргизет. Чин падышалык өкмөтү Памирден чыгышка карай кенен аймактарды көзөмөлдөйт [21, 157-159].

Жогоруда айтылгандарды жыйнап келсек, «Кытайдын кызыл кырымы» дегени Чин падышалыгы көзөмөлдөп турган Керме-Тоо аймагынын кызыл кырым рудасы; «Орустун кыйын уруму» дегени Падышалык Орусияга каралып калган Орто Азия кыргыздардын аймактарындагы Ала-Тоо чөйрөсүндө чыкчу жогору сорттогу «урум» рудасы болушу мүмкүн. Аталган рудалардын аттары XIX–XX кылымдарда Памирдин чыгыш жактарында жашаган жана азыркы Кыргызстандын аймактарында өмүр сүргөн манасчылардын, анын ичинде кызылсуулук атактуу манасчы Жүсүп Мамайдын айтуусунун алдыңкы үч бөлүмүндө чагылып турат. [8, 322] Бул терминдер эпосто кээде мамлекеттин аты катары да кабыл алынышы мүмкүн. Бирок, ал чынында, андай эмес.

Ошол эле мезгилде аталган эки термин аркылуу Манас эпосунун пайда болуу заманын да болжолдоого болот.

Аны төмөндө талдоого алалы.

Сөздөрдүн алынган булактары жана маанилери боюнча талкуулоо

«Урум», «кырым» теги кандай рудалар?

Булар темир эритүүдө керектүү сырьёлор. «Урум» латын тили «Ferrum» деген сөз, мааниси темир рудалар; ал эми «кырым», байыркы грек тилинин «Krēmnoz (κρημνός)» деген сөзү, кремний рудасы (же крем таштары).

Жалпы айтканда, темир эритүү үчүн негизги керектүү нерселер темир рудалардан жана жыгач көмүрлөрүнөн турат. Бирок, кыргызча сөз терминдеринде мындай зат атоочтор болгон эмес, демек булар чет тилинен алынган болуш керек. Терминдердин айтылышына караганда, «урум» латын тилинде темирдин зат атоочу «Ferrum» [14, 224] менен окулушу жакын, балким ошол латын термининин түрктөшкөн түрү болушу мүмкүн. Анткени, латын тилиндеги «F»нын окулушу түрк тилинде «V» болуп окулат. Ал эми «V» тыбышы четтен алынган сөздөрдүн ичинде көбүнчө жарты эрин үндүү тыбыш «W» га жакын [1]. Башкача айтканда, тыбыштын үндөшүүсү бул түрк тилинин үн чыгаруудагы айрымачылыгына байланыштуу [15, 172]. Ал көбүнчө үндүү тыбыштардын гармониясы менен эрин гармониялыгынан билинет. Түрк тил топторунун бири болгон кыргыз тилинде да ушул эрежелер сакталып турат [27, 3]. Ал түгүл, үндүү тыбыштардын гармониялык эрежеси кыргыз тилинде абдан жакшы сакталып келет. Ошондуктан, «урумду» «Ferrum дун» түрк тилиндеги өзгөрмөсү катары кыргыздар өздөрүнө алышкандай жана ошондой эле эпостордо чагылдырылган деп карасак да жаңылбайбыз.

Тиешелүү тарых фактыларынан караганда, мындай мүмкүндүк бар экен. Мисалы, түрктөр VI кылымдын ортолорунда Орто Азияны багындырышкан, 568-жылы алар элчилерин Византияга жөнөтүп, Рим падышасы Юстиниан II менен жолугушуп, эки тарап келишим түзүшкөн. Ошондон кийин, түрктөр менен чы-

гыш Рим аскери, соода тараптарда көптөгөн бирдик иштерин аткарып жүрүшкөн [4, 179-187]. Эки тараптын өз ара катыштарында, римдиктердин латын сөздөрү түрктөргө сиңишип, ошондой эле түрктөр менен тыгыз байланыштагы байыркы кыргыз урууларына да өтүп калышы мүмкүн.

Кыргыздардын көбү негизинен Орто Азияга көчүп келишкенге чейин Түштүк Сибирдин Эне-Сай өрөөнүндө жашаган, алар жогорку сорттогу темир рудалары жана мыкты аскер куралдары коңшу жашаган уруу, элдерге таанылган [9, 3822-3823]. Тарыхта жазылган боюнча: кыргыздар VI кылым ортолорунда түрктөргө багынып калышат, алар дайыма темирди салык катары түрктөргө өткөрүп беришчү экен [23, 6147]. Алардын ортосунда дайыма согуш болуп турган. Ошондой болсо да, өз ара кудалашып да жүрүшөт экен [6, 121-130]. Демек, «Ferrum» деген бул сөз түрктөр аркылуу кыргыздарга таралган болушу мүмкүн.

Бул сөздөр кыргыздарга таралгандан кийин, анын темир рудаларды билдирүү мааниси өзгөргөн эмес. Буларды тиешелүү жазуулардан да далилдөөгө болот. Эпосто мындай жазылган:

Ала-Тоонун урчукта,
Салынып келген тумшукта,
Урум темир ошондо.

Мындан темир эритүүдө колдонулуучу «урум» темир руда, чет тилинен кирген экендиги белгилүү болуп турат. Темир рудаларынын түрлөрү көп, ал эми кайсынысы экендигинин эпосто ачык түшүндүрүлүшү жок. Алар «магнетит», «гематит», «бурый железняк», «шпатовый железняк» сыяктуулардан турат, магнетиттик руданын темир элементи эң мол (72% га чейин) [2, 28]. Эпосто айтылган сапаттуу «урум» дегени магнетиттик руда болушу мүмкүн.

Болот эритүүдө колдонулуучу «кырым» кайсы түрдөгү руда? Бул маселени дагы эле болот эритүүдө колдонулган сырьёлордон изилдеп көрүү керек.

Болот болсо, рудалардан эритилген темирди кайрадан жогорку температурада эритип, андан кийин соктурулуп, ошондон чыгат. Тиешелүү жазылмаларга караганда, темир суусунан болот суусуна эритиш бул байыркы кыргыздардын болот өндүрүш ыкмаларынын бир түрү болуп саналат.

Жүсүп Мамайдын айтымынан карап көрөлү:

«Көк жашыл тарткан жалындан,
шек билинбей жоголсун.
Ошол кезде байкасам,
үстү каймак килтилдейт,
алды кызыл жылтылдайт,
орто жери ак сары,
үч түрлөнүп калганда,
болот чыгат бүт баары».

Демек, айтылган темир суюктугунан болот суюктугуна эритүү – байыркы кыргыздардын болот өндүрүү ыкмаларынын бири болуп саналган [19, 55].

Темир суюктугунан болот суюктугуна айландыруу баскычы, демек, оксиддендирүүдө, темир суюктугуна кислород же темир рудасын кошуу керек, ошондо очок ичиндеги темир кислороддонот. Ошондон пайда болуп чыккан оксиддиктер темир суусунун ичинде эрип, башка элементтер менен (мисалы, көмүр, кремний, марганец) кошулуп, бир канча оксидденүү реакциялары аркылуу пайда болот. Ошентип, темир суусундагы көмүрлөрдүн камтылган проценти белгилүү деңгээлге түшкөндө (адатта 0.05% – 2.0%), аралашма заттар азайып, оксидденүүсү бүтөт да, темир суусу болот суусуна айланып калат. Болот эритүү баскычында кремний кычкыл тексиздендирүүчү жана кайра калыбына келтирүүчү заттар-

дын ролун аткарат. Ошондой эле, болот суусунун температурасын жогорулатуу, болоттун эластикалык чегин кеңейтүү жана ысыкка, чиргүүгө чыдамдуулугун жогорулатууга жардам берет.

«Кырым» термини «Кыргыз тили сөздүгүндө химия заттар катары түшүндүрүлөт [11, 184], балким кремнистикалык руда болуш керек.

Кремний рудасы дайыма гематит рудалары менен бирге кварц же кристаллдык түрүндө биригишет [2, 28]. Эпосто айтылган «кызыл кырым» мүмкүн ушул түрдөгү гематит рудасы болуш керек. Эпосто айтылган сөздөр да ушул мүмкүндүккө үн кошкондой болуп турат. Айтылышы төмөкүдөй:

Өзүм темир быштырсам,
Урумдан өөдө чыгарам,
Оозуна салам анан мен,
Кытайдын кызыл кырымдан,
Кымбатын артык чыгарам.
Түбүнө салам андан мен,
.....[19, 51]

Жогоруда айтылган бул сөздөр темирчи устанын бараң мылтык жасаарында керектелүүчү болот темир иштетүү жөнүндөгү баяндамасы. Эпосто айтылганы боюнча, темирчи уста Манаска мылтык жасаганында, мылтыктын ар бөлүгүнө окшошпогон материалдарды колдонот. Маселен, түбү «кызыл кырымдан» эритилген болот менен жасалат экен [19, 56].

«Кырым» – бул терминдин маанисин болжолдоодо дагы тиешелүү сөздөрдүн кайдан келгендигин иликтөө аркылуу далилдөөгө болот. Мисалы, химия элементи «кремний» азыркы заман кытайлык кыргыздарда кыремний (يىنمەرىك) [12, 295], Кыргызстанда кремний [24, 220], орус тилинде кремний [22, 862] деп айтылат. Кыргыздар бул терминди орус тилинен алышкан, балким кытайлык кыргыздарга таралганда өзгөргөн болушу керек. Ал эми орус тилиндеги кремний болсо, байыркы грек тилиндеги «krēmnoz (κρῆμνός)» ден алынган.

Орусиялык химик илимпозу Г.И. Гесс 1834-жылдан баштап, ушул сөздү химия элементи деп атайт [3, 685]. Байыркы грек тилиндеги «krēmnoz» «кремний ташы» деген да мааниси бар [16, 480]. Орус тилиндеги «кремнийдин» кыргыз тилине сиңирилген убактысы XIX кылымдын 30-жылдарынан мурда болмок эмес, эң эле мүмкүн болгону Орто Азия жана кыргыз эли жашаган аймактар орустардын күч чөйрөсүнө киргизилгенден кийин алынган болушу керек. Бул жерде орус тил маданиятынын кыргыз тил маданиятына таасир этүүсү ачык эле билинип турат. Ал эми «кремний» дегени кийинки кездерде атайын кесиптик сөздүн жазылма түрү катары Кытай жергесиндеги кыргыз тилине да алынып калган болушу мүмкүн. Ошондуктан, бул сөздүн префиксинде (приставка) эки үнсүз тыбыштын ортосуна үндүү тыбыш «ы» кошулгандан тышкары, орус тилинин термин түзүлүш эрежеси да сакталып калган.

«Кырым» термининин «Манас» эпосунун биринчи бөлүгүндө жолугушу, анын кыйла байыртан эле пайда болгонун же байыркы грек тили «Krēmnoz» менен байланышы бар экендиги байкалып турат. Маалым болгондой, Македон падышасы Александр жаңы эра мурда IV кылымдын биринчи жарымында чыгышка карай фарси, Орто Азия жана Индия катарлуу райондордо согуш жүргүзүп, багындырган жерлерге шаарчаларды курдуруп, өз кишилерин көчүрүп келип, аскерий жана соода түйүндөрүн түзгөн. Көптөгөн гректер, македондуктар ошол кездерде Орто Азияга көчүртүлүп келинген [4, 179-187; 5, 41-68]. Ошентип, грек тил маданияты да Орто Азияга тараган [5, 67-93]. VI кылымдын ортосунан баштап, түрктөрдүн Орто Азияга басып кириши менен жергиликтүү элдердин тил үрп-

адаты да бара бара түрктөшкөн [25, 3, 27]. «Кырым» деген сөз грек тилиндеги «krēmnoz»тон алынып, кийин түрктөшүп, Орто Азия кыргыздарына да тарагандыгы, ошондой эле кыргызчага айланып калгандыгы даана эле баамдалып турат.

Жалпы айтканда, түрк тилиндеги тыбыштардын төмөнкүдөй айырмачылыгы бар: алгачкысы, башында адатта эки үнсүз тыбыш катарынан келбейт; андан сырт, мейли префикс мууну болобу, уланды мууну же сөз орто мууну болобу, сөзсүз бир үндүү тыбыш бар болуп, муундун негизи болушу керек. Ошондой эле биринчи муундун мүнөзү кийинки муундун касиетин чечет [20, 40, 53]. Жогоруда айтылган тыбыштардын үндөшүү эрежелери кыргыз тилинин тыбыш түзүлүшүндө сакталып келе жатат [26, 12, 192]. Ошондой эле четтен алынган сөздөрдүн тыбыштары кыргыз тилинде, айрыкча оозеки сөздөрдө кыргыз тилинин тыбыш түзүлүшү эрежелерине таянып өзгөрүшөт. Эпостогу «кырым» термини оозеки алынгандыктан, анын байыркы грек тилиндеги «krēmnoz» деген сөздүн түрк жана кыргыз тилдерине сиңип, өзгөрүп калган натыйжасы. Натыйжада, грек тилинде «öz» мүчөсү кыскартылып, түрк (кыргыз) тилдеринин тыбыштык үндөштүк эрежелерине ылайык, префикс «к» менен «р» нын ортосуна үндүү тыбыш «ы» кошулуп, сөздүн биринчи мууну болуп түзүлгөн; ал эми терминдеги «ы» экинчи үндүү тыбыш муунга айланып, ошондой эле биринчи үндүү муунга эрчип «ы» га өзгөргөн, уланды үнсүз тыбыш «п» калтырылган [7, 531-532-бб.]. Ошондуктан, «кырым» деген сөздүн грек тилинин «krēmnoz (κρημνός)» сөзүнөн алынгандыгы мүмкүн. Терминдин түпкү теги кремний рудаларын жана таштарын билдирип турат.

Жыйынтык

Манас эпосунда жолуккан «урум», «кырым» эки сөзү бири-бирине уйкашып пайда болгон, эпосто байыркы кыргыз элинин темир, болот эритүү, аскер курал-жарактарын жасоо жөнүндөгү баяндоолорунан көрүнөт. Булар болсо, байыркы кыргыз элинин темир эритүү жана курал-жарактарды жасоо үчүн сөзсүз кошуучу сырьё экендигин билдирет. Эпосто баяндалгандай:

Үч түрдүү сырын көрсөтүп,
Отту койду өчүрүп,
Шамал тийсе болбойт деп,
Очоктун оозун көмдүрүп,
Кырк күндөн кийин ачтырып,
Үч кабат болуп катыштыр,
Эң үстүңкү кабаты,
Кырым, урум көкжалда,
Аралашып катыштыр.
Атар мылтык, ачалбарс,
Саяр найза, айбалта
Мен ушундан бүтөймүн,
.....[19, 55]

Булардан темир устанын мылтык, кылыч, найза, айбалта сыяктуу куралдарды жасоодо колдонгон болот, темирлери «урум», «кырымдар» менен эритилгендигин билдирет.

Андан тышкары, эпосто «урумдун элинен» деген сөздөрдүн маанисин караганда бул «урум» маалым болгон бир жерге карата айтылгандай. Ал Рим мамлекети же шаары эмес. Төмөндө эпостон тийиштүү мазмунун алып, түшүндүрө кетели:

Кыдырып кытай жеринен,
Узасам урум элинен,

Алыска сапар чубаган,
Ажыларга кошулам,
.....[19, 229]

Бул эпостогу Алмамбет баатырдын казак канынан аргасыз кетип жатканында айткан сөздөрү. Бул жерде «кытай» дегени текст алдында айтылган Кытай менен окшобойт, ал кидандарга карата айтылган. Кидан Лиау (Ляо) падышалыгы менен Батыш Лиау (Ляо) падышалыгын курган мезгилде бийлеп турган аймактары жана казактардын аракеттенүү аймактары негизинен Түндүк Азия, Орто Азия болгон тарыхый фактыларга караганда, «урум» Европадагы Рим эмес экендиги айдан ачык.

Жыйынтыктап келгенде, «урум», «кырым» көп маанилүү термин болушу мүмкүн, бирок алардын темир рудалар жана кремний рудалары маанисинде бар экендигин билишкендер көп эмес.

Бул макалада Жүсүп Мамай вариантындагы «Манас» эпосунун биринчи бөлүмүндө айтылган «урум», «кырым» деген эки сөздүн чыгыш жерин, терминдердин маанилерин жана эпостун тиешелүү мазмунун иликтөө, талкуулоо аркылуу, «урум», «кырым» байыркы кыргыз элинин темир эритүү, болот согуу жана аскердик курал жарактарды жасоого колдонулган зарыл сырьё материалдар экендигин окурмандарга түшүндүргөнгө аракеттендик. Бул эки сөздүн маанисин ачык-айкын түшүнгөнүбүздө, эпостун маңызын туура баамдоого, ошондой эле биздин байыркы кыргыз элинин темир өндүрүү өнөрүнүн өнүккөндүгүндө, анын оозеки булактардагы чагылышын изилдөөбүзгө чоң мааниси бар экендигин айтуу зарыл.

*Жеңиш Турсун уулу кытайчадан кыргызчага которду.
(RS: Текстти редакциялоодо азыркы кыргыз тилинин стилине
ылайыктоого аракет болду, бирок,
Кызыл-Суу кытай кыргыздарынын лексикалык,
грамматикалык жана стилдик өзгөчөлүктөрү да сакталды)*

Адабияттар

1. Clauson, An etymological dictionary of pre-thirteenth Turkish, Oxford university press, 1972, preface, ix.
2. History of Ironmaking, by John A, Ricktts, Ironing & Steel Society printed in the U.S.A, 2000.
3. Большая Российская энциклопедия. Москва: Научное издательство: «Большая Российская энциклопедия», т.15, 2010.
4. Ван Чжы Лаи (王治来). Орто Азиянын жалпы тарыхы. Байыркы заман томунун кийинки бөлүгү. –Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2007.
5. Гректердин алыска сапар жүрүштөрү. Орто Азия цивилизация тарыхы. 2-том. Янош Хармата жалпы редактору. -Бейжин: Кытай четке карай котормолук басмачылык компаниясы, 2002.
6. Жаркын Турсун кызы. Шин таң шу (新唐书 Жаңы таң наама), 217-т., Ша жа сы чжуан (Кыргыздар баяндамасы).// «Таң доорундагы Шажасдар (Кыргыздар)», Чжан Дин Жин (张定京). – Бейжин: Орто Азия улуттарынын тил адабияттары жөнүндө изилдөө борбордук улуттар университет басмасы, 2012.
7. Тенишов Э.Р. Түрк тилинин тарыхы салыштырмалык грамматикасы. Фонетика. Которгондор: Шын Чжың Мин (沈成明), Чжын Вый陈伟. –Бейжин: Кытай коомдук илимдер басмасы, 2014.

8. Жуматурду А. Манас боюнча талкуулоо жөнүндөгү мамлекеттин ички, сырткы изилдөө баяндамалары. //Оозеки жөрөлгөлөр жана баатырдык эпостор.- Бээжин: Борбордук улуттар университетине караштуу басмаканасы, 2009.

9. Йуе Шы (Суң доорунда). Тай Пин Хуан юу жи (太平寰宇记), Бейжин: Жунхуа китептер бюросу, 2007.

10. Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы. Энциклопедия. Башкы редактор, Б.О.Орузбаева, Кыргыз СОВЕТ энциклопедиясынын башкы редакциясы. – Фрунзе, 1983.

11. Кыргыз тилинин сөздүгү. КРУИАнын Чыңгыз Айтматов атындагы тил жана адабият институту (II) - Бишкек, AVRASYA PRESS, 2011.

12. Кытайча-кыргызча сөздүк. СУАР улуттар тил жазуу кызмат комитети. –Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 1999.

13. Лаң Йин (郎櫻). Манас боюнча талкуулоо. Хухехаут: Ички монгул университетинин басмасы, 1999-жыл.

14. Латын тили жана грек тили. Шин де Линдин (信德麟) редакциясы астында. – Бээжин. Чет тилдер окутуу жана изилдөө басмасы, 2007.

15. Ли Чжын Шиан (李增详). Түрк тили боюнча жалпы баяндама. -Бээжин: Борбордук улуттар университетине караштуу басмакана, 1992.

16. Ло Нйан Шын (罗念生), Шуй Жйан Фу (水建馥). Байыркы грек тили – кытай тили сөздүгү. –Бейжин: Соода иштер басмаканасы, 2004.

17. Манас. Сагымбай энциклопедиясы: Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: Бийиктик Плюс. – 2015. – 1416 б.

18. Манас. Жүсүп Мамай айткан. СУАР элдик маданият көркөм өнөрчүлөр коому тарабынан иреттелген. –Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2004. (2009-жыл кайра басылышы).

19. Манас: Жүсүп Мамай – Manas: Jusup Maimay [Текст] Ж.Мамай. – Үрүмчү, 2014. – 562 б.

20. Метирийм Сайт. Түрк тил илими боюнча. – Бейжин: Улуттар басмасы, 2004.

21. Орто Азия беш мамлекеттери. Башкы редакторлор: Ма да чжен (马大正), Фың ши ши (冯锡时). – Үрүмчү. Шинжаң эл басмасы, 2000.

22. Орусча-кытайча чоң сөздүк. (Өзгөртүлгөн нуска). Хый Лоң Жаң университети, Орус тил жазуу изилдөө борборунун сөздүктөр изилдөө институту. –Бейжин: Соода иштер басмаканасы, 2008.

23. Оу яң шю, Суң чи (歐陽修、宋祁) (Суңдоорундан) катарлар: Шин таң шу. 217-том, Ша жа сы чжуан (Кыргыздар баяндамасы), – Бейжин. Жунхуа китептер бюросу,1975.

24. Саспаев Аман. Кытайча-кыргызча сөздүк. – Ош: «Шуру» басмасы, 2003.

25. Уй Лйаң Тау (魏良弢). Түрк каганаты менен Орто Азия. Бейжин: Батыш жерлерин изилдөө, 2005.

26. Ху Чжэн Хуа. Кыргыз тилинин кыскача энциклопедиясы. –Бейжин: Улуттар басмасы, 1986.

27. Чын Шы Лияң (程适良). Түрк тилинин салыштырмалык лингвистикасы. – Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 1997.

Султан ТУРСУНАЛИЕВ –
кандидат философских наук, зав. отделом
айтматоведения Национальной академии
«Манас» и Ч. Айтматова,
E-mail: tursunaliev.sultan@mail.ru,
Кыргызская Республика

ПРИРОДА КЫРГЫЗСКОГО СКАЗИТЕЛЯ

Аннотация

Основной целью философского анализа природы кыргызского сказителя, как особого явления кыргызской духовной культуры, является выяснение ее онтологической, гносеологической, аксиологической, социальной, этнической, мировоззренческой ценности в контексте номадического бытия и природоцентризма. Поэтому, на наш взгляд, психо-эмпирическое, философское осмысление природы кыргызского сказителя позволяет не только выяснить его фундаментально-смысловую специфику, но и расширяет грани осознания данного феномена.

Ключевые слова: сказитель, миф, эпос, кыргызы, этнос, природа, номадизм, школа, репродукция, трансцендентное явление.

Кыска мазмун

Кыргыз руханий маданиятында өзгөчө кубулуш катары каралган манасчылык табиятын философиялык жактан анализдөөнүн негизги максаты болуп, анын онтологиялык, гносеологиялык, аксиологиялык, социалдык, этникалык, ой-жүгүртүүчүлүк баалуулугу саналат. Бул фактор көчмөндүк турмуштун өзгөчөлүгү, кыргыздын жаратылышка жакын касиеттери менен чогуу каралат. Ошондуктан, биздин көз карашка таянсак, манасчылыктын табиятын психо-эмпирикалык, философиялык жактан өздөштүрүү, анын терең маанилик, фундаменталдык өзгөчөлүгүн гана аныктабастан, бул феномендин түшүнүгү мейкиндигин кеңейтет.

Өзөктүү сөздөр: манасчы, миф, эпос, кыргыздар, этнос, жаратылыш, көчмөндүк, мектеп, репродукция, трансценденттик кубулуш.

Abstract

The main purpose of the philosophical analysis of the nature of the Kyrgyz narrator, as a special phenomenon of the Kyrgyz spiritual culture, is to clarify its ontological, epistemological, axiological, social, ethnic, ideological values in the context of nomadic existence and natural centrism. Therefore, in our opinion, psycho-empirical, philosophical understanding of the nature of the Kyrgyz narrator allows not only to clarify its

fundamental and semantic specificity, but also expands the boundaries of awareness of this phenomenon.

Keywords: *narrator, myth, epic, Kyrgyz, ethnos, nature, nomadism, school, reproduction, transcendental phenomenon.*

На наш взгляд, историографию (пусть и небольшую) изучения кыргызских сказителей, в которой встречаются первые сведения о них, нужно искать у ориенталистов. В кыргызской фольклористике предлагается версия, что впервые в научной сфере упоминание о сказителе-манасчы имеется у историка, фольклориста и просветителя Ч. Валиханова. И действительно у него мы находим следующее: «Один эпизод из поэмы «Манас», именно тризна по Кукотай хане, записан мною из слов киргизского рапсода» [1.25]. Эта версия подтверждается сегодня в изысканиях кыргызского манасоведа Т. Бакчиева в работах «Теоретический подход к исследованию сказительского искусства манасчы» [2.5-19] и «О значении термина «сказитель»» [3.101-107], в которых, опираясь на научные исследования прошлого и на традиционные методы (историко-типологический, сравнительно-типологический) исследования, разработанные советскими, зарубежными и отечественными учеными, он пытается понять мир кыргызского сказительства. Говоря об ориенталистах, следует выделить, что известный тюрколог, этнограф, археолог В. Радлов сделал огромную работу и в отношении научной оценки искусства кыргызских сказителей, и в осуществлении записи эпических фрагментов, которые принадлежали разным сказителям. К примеру, собирая эпизоды эпоса «Манас», В. Радлов записывал их у племени Бугу (1862 г., возле реки Текесе), у племени Сарбагыш (1869 г., на Иссык-Куле), и у племени Солто (1869 г., близ г. Токмок) [4.15]. Однако, как показывают наши изыскания, одним из упущений советского ученого является то, что он не счел нужным записать имена сказителей. Более того, у В. Радлова есть места, где допускаются ошибки грамматического и стилистического характера, что связано с незнанием кыргызского языка самим тюркологом. Этот момент отмечается у известного кыргызского этнографа И. Молдобаева [5.17] и манасоведа С. Мусаева [6.16]. Вместе с тем, на эти аспекты в историографии имеются оправдательные нюансы. Известный филолог, тюрколог В. Жирмунский отмечал, что варианты, записанные Радловым, имеют неполный характер, ибо автор свой акцент сделал на язык произведения [7.93]. С точки зрения кыргызского философа Ш. Акмолдоевой, собранные материалы В. Радлова являются достоверными именно в научном отношении [8.18]. В целом в кыргызской фольклористике есть точка зрения, согласно которой записи В. Радлова, состоящие из 12454 стихотворных строк, принадлежали разным сказителям. Если исходить с художественно-экспрессивных, идейно-образных позиций, то их уровень уступал вариантам таких выдающихся кыргызских сказителей, как С. Каралаев и С. Орозбаков. И все же в исследованиях В. Радлова мы находим восторженное восхищение не только перед творчеством кыргызских сказителей, но и перед стихотворно-ритмической, поэтической манерой говорения у простого кыргыза. Ибо он писал, что «излагая свои мысли точно и ясно, он умеет придать своей речи известную долю изящества...» [4.16].

В осмыслении эмпирической (чувственной) фактуры кыргызского сказительства большим арсеналом обладают изыскания фольклориста, филолога Р. Кыдырбаевой. На наш взгляд, ее многие работы актуализируют фактор чувственной связи между сказителем и содержанием эпоса. В частности, увлекаясь коллизиями и трогательными эпизодами из «Манаса», сказитель С. Каралаев в процессе сказа вытирал платком слезы боли и отчаяния. По мнению ученого, сказитель

«заставлял всех без исключения слушателей радоваться, печалиться, негодовать по ходу развития действия в эпосе» [9.63]. Сам сказитель, считая достоверными деяния Каныкей, восхищался ее умом и мужеством. В этом плане, Р. Кыдырбаева через сказительское искусство подчеркивает необыкновенную прозорливость героини, которая могла с ходу отличить положительные и отрицательные качества человека. К примеру, в «Манасе» есть эпизоды, когда Манас не соглашается с умными советами своей жены. Но даже в этих случаях, она без обид воспринимала неприятие баатыра, показывая свою чуткость, уравновешенность и ум [9.91]. В эмпирико-сказовом смысле, ученый особо выделяет понятие «арман» – монологи-плачи, которое почти во всех фрагментах эпоса воплощает душевные переживания героев. К примеру, Каныкей предчувствует недоброе в момент, когда Манас собирается в поход на Бейджин. И здесь как бы плач Каныкей ассоциируется с плачем Алманбета [9.104]. Исследования Р.Кыдырбаевой нас также волнуют тем, что автор выделяет героико-эпический жанр, как доминирующий элемент в художественном творчестве кыргызов, фактически поглотивший мелкие роды. В этом смысле, эпический жанр используется в узком понимании, когда речь идет об объемных сказаниях [10.163]. Отсюда – разумная шлифовка художественных средств, имеющих строгие эпические рамки. Поэтому, кыргызы, включая сказителей, исключали «возможность побочных видовых отклонений» в своем эпическом творчестве [10.254]. Р. Кыдырбаева пишет и о многообразии подходов в изучении кыргызского эпоса, доказывая его особенности как вида искусства. Считая, что по своей художественной форме эпос сложен и многообразен, она предлагает многоаспектуальное его осмысление. Также содержательны мысли ученого в отношении сакральности сновидений сказителей, видевших образ Манаса, находясь именно в таком состоянии. По ее мнению, «сновидение – результат высокого творческого горения, а сказителям их вариант «сна», ко всему прочему, помогал еще более возвышать образы эпоса, преподносить народное творение последующим поколениям как нечто священное» [11.10]. Глубокую эмоциональность можно найти в тезисах автора о том, что словесная часть эпосов является живым организмом, которая определяет мелодику, мимику и жестикуляции в процессе восприятия кыргызского сказительского искусства.

Теоретическая база, о которой вкратце мы отметили выше, и определила главную цель наших изысканий, заключающуюся в выявлении онтологических, гносеологических, аксиологических, географических и социально-этнических особенностей кыргызского сказительства в контексте номадического восприятия мира. В данном исследовании главными доказательными средствами для нас стали сравнительно-исторические, логико-аналитические приемы, с помощью которых мы постарались актуализировать тезисы, имеющие отношение к природе кыргызского сказителя. В этом смысле, мы бы хотели остановиться на нескольких наиболее важных из них.

«Сказания – это вечное движение, они никогда не кончатся. Когда кто-нибудь не знает, как продолжить рассказ, его продолжает другой. И это – вечное движение мира, у которого нет границ». Это выражение сенегальского крестьянина записал в своем дневнике известный французский кинорежиссер Мишель Курно, когда тот общался с этнографом Калам-Гриелем. Живя в XXI веке, невольно задаешься вопросом: являются ли актуальными в наши дни слова того земледельца из «черного континента»?

Безусловно, сегодня человеческая мысль достигла невероятных высот в своем цивилизационном развитии, заметно расширив свои возможности в постижении тайн мироздания. Особенно поражают наше воображение технические и есте-

ственна научные успехи. Гений человеческого интеллекта научился выращивать искусственные организмы и манипулировать генами, перешел в эпоху посткомпьютерных «айпадов», затащив в обычный карман всю энциклопедию «исторической памяти». Казалось бы, достигнут «апогей» рациональной мысли. Ведь в этих айпадах лежит весь арсенал культурных, научных и прочих достижений человечества, и для занятия творчеством нашему современнику достаточно взглянуть в этот прибор. Однако, все ли так просто? И как быть с высказыванием африканского ремесленника? Ибо он говорит о сказаниях не только как о бессмертном явлении, но и поднимает проблему об их прямых носителях, которых принято называть сказителями, передающими устный рассказ из поколения в поколение.

Мы возьмем на себя смелость утверждать, что слова, произнесенные им, напрямую касаются именно природы кыргызского сказителя, который не только сохранил свое бытие, но и стал фактом отражения чисто кыргызского духа.

Во-первых, духовно-творческий пласт. Кыргызский сказитель выступает как уникальное искусство, основными чертами которого являются врожденный талант, природный дар, отточенное мастерство, и его очень специфическое восприятие мира, которое связано с вмешательством в его сознание внешних духовных сил. Разница только в том, что есть великие манасчы-классики, как Саякбай Каралаев, Сагымбай Орозбаков и другие, а также пусть и не великие, но все же очень одаренные современные сказители, как Рыспай Исаков, Үмөт Доолотов. Насколько нам известно, кыргызский режиссер М. Убукеев, снимая Шаабая Азизова, назвал его последним манасчы. Но это ведь не значит, что он не знал других. Просто эпоха великих манасчы, увы, уходит. Внутри этого же пласта есть еще один момент. В творческом отношении, при определенном старании каждый человек может стать поэтом, писателем, эссеистом, но сказителем он стать не сможет без того арсенала, о чем мы сказали выше. И здесь сказитель по своей природе выше, чем просто творческий человек. Ибо он полностью растворяется в духовно-эмпирическом экстазе, сообщая нам миллионы поэтических строк, которые потоком льются из его уст. И это он делает без заучивания текста, что обычный человек не в состоянии осуществить даже физически. В этом плане, творчество кыргызского сказителя нематериальное, а целиком и полностью духовное явление.

Во-вторых, этно-генетический пласт. На наш взгляд, кыргызское сказительское искусство – это преимущественно искусство «вне школы», в то время как у многих народов доминирует сказительство внутри школы. Фольклорист Б. Путилов, актуализируя алтайский, бурятский, казахский, калмыцкий, югославский, туркменский и прочие особенности сказительства, определил их как проявление семейной (от сказителя-отца к сыну) и ремесленно-профессиональной (от сказителя к ученику) традиции [12.12-44]. Однако, анализируя сказительство, как искусство «вне школы», в котором сказитель выступает в качестве избранника «божеств и духов», Б. Путилов признает участие таинственных сил в его рождении. И здесь он уделяет большое внимание именно феномену кыргызских сказителей, главными условиями появления которых становятся не только чудесный дар и наитие (как в якутском и долганском фольклоре), но и их вещи сновидения об оживлении Манаса и его близких соратников [12.48-51]. В наши дни косвенно эта проблема описывается в изысканиях Г. Сартбай кызы в работе «Мотив сновидения в варианте Сагымбая Орозбакова», написанной на кыргызском языке («Манас» эпосундагы түш көрүү мотиви Сагымбай Орозбаковдун вариантында») [13.109-111]. Отметим, что в статье рассматриваются актуальный на сегодняшний день мотив сновидения в основных эпизодах эпоса «Манас», которые сохранялись веками у кыргызского народа.

В-третьих, онто-бытийный и психо-эмпирический пласт. Как показывают наши изыскания, исконно кыргызское сказительство – трансцендентно, провиденциально, ибо манасчы связывает воедино три разные формы мироощущения – антропо-физическое, антропо-духовное и антропо-надреальное. Антропо-физическое в сказителе проявляется в чувственно-телесном восприятии эпического материала, эмоционально внутреннем ощущении ярких эпических характеров, эпатажных батальных сцен и т.д. Антропо-духовное высвечивается в невероятном творческом подъеме и получении от этого живого творческого экстаза, растворяющего сказителя в изобразительно-воображаемом эпическом материале. Здесь у слушателя возникает ощущение, что сказитель живет исключительно в мире эпоса, почти теряя связь с реальностью. И наконец, антропо-надреальное – это то, что ощущает и видит только сам сказитель, в мироощущении которого присутствует только сам эпос, а реальности для него почти нет, как таковой. Данный момент следует охарактеризовать как трансцендентное состояние, когда сознание сказителя граничит с подсознательным, бессознательным, онто-сакральным, в которых он достигает наивысочайшего творческого потенциала активности, эмоциональной амплитуды, экспрессивного апогея. Этот факт можно понять и как природный закон самого сказителя, который знаком только ему, и как переход в другой духовный мир, неведомый другим. Поэтому сказитель допускает неосознанные формы переживания (он может непроизвольно заплакать, зарыдать и т.д.), «двери» от которых слушателю в основном не открываются, существуя в закрытом режиме. Условно этот феномен можно назвать «вещью в себе», если применить термин И. Канта, когда «вещь» как таковая существует вне зависимости от нашего восприятия или внешнего мира. С другой стороны, парадоксальность этих трех форм мироощущения сказителя, на наш взгляд, заключается в том, что в процессе восприятия искусства манасчы, слушатели подвергаются психологическому и нейрофизиологическому воздействию, после которых их посещает жизненная активность. Как пишет кыргызский и советский философ А. Салиев, сказительское «... мастерское исполнение эпоса достигало такого воздействия на слушателей, что у них нередко появлялись галлюцинации в процессе прослушивания» [14.211]. Отсюда, живое ощущение сопричастности аудитории к рассказываемому материалу. То есть, манасчы выполняет роль медиума, соединяющего антропо-физическое, антропо-духовное начало с необъяснимой аурой других нереальных духовных миров, рационально объяснить которых очень трудно, а порой невозможно. Хотя, на наш взгляд, такую попытку сделал выдающийся немецкий философ Ф. В. Шеллинг касательно мифических представлений. Он пишет, что они «...порождения независимого от мышления и воли процесса, ибо отличались для подпавшего ему сознания недвусмысленной и неотступной реальностью. Народы и индивиды лишь орудия процесса, который для них необъятен, которому они служат, не понимая его. Не в их власти избежать этих представлений... ибо они приходят к ним не извне, они – в них, хотя никто не осознает, как они оказались здесь, ибо они приходят из недр самого сознания, которому рисуются с необходимостью» [15.323]. В современном Кыргызстане одним из сегментов данного феномена является тот факт, что определенная часть кыргызов (простые люди, неакадемические исследователи, публицисты, поэты) идентифицируют образ Манаса не с эпической, а с исторической его сущностью. В этом смысле, кыргызы напоминают исландцев, но не современных, а исторических. Советский ученый Ю. Борев как-то отмечал, что «исландский народ в сагах духовно осуществлял свои чаяния, формируя некий художественный мир, непохожий на окружающую реальность. Но удивительнее всего, что этот вымышленный мир стал действитель-

ностью. Саги сформировали духовный облик народа, и вне их ныне невозможно понять внутреннюю жизнь и национальный характер исландца» [16.153-154]. Скорее всего, это так, особенно если учесть, что исландцы – люди загадочные, и чувственно верят в существование мифической «страны троллей и эльфов». Но невольно приходится вопрошать об одной проблеме, которая непосредственно касается сказительского творчества. Где сегодня можно найти современных скандинавских скальдов, или греческих аэдов, рапсод, русских боян? Ведь по сути они были живыми носителями мифоэпической культуры, являясь ее «ходячими книгами». Тут ответ один: их сегодня просто нет! Высокий трон устного сказителя там невакантен, он фактически упразднен! А вот образ Манаса, благодаря сказителям, настолько проник в подсознание кыргызов, что они верят в его действительность, хотя точных вещественных (археологические артефакты, даты его рождения и смерти) доказательств нет. Как раз этот фактор является предметом сомнений, споров и дискуссий. Это относится как к художественным, так и к научно-гуманитарным сообществам.

В-четвертых, этно-социальный и географический пласт. Как это ни странно, но на наш взгляд, колыбелью кыргызского сказителя все же является натуральная, естественная бедность, ибо сам человек рождается таким, а природа, провинция и периферия – становятся его родным домом. То есть, манасчи не может родиться в материальной, богатой среде, а куется в нематериальном пространстве, где много чистого воздуха, экологически чистого климата. И здесь всплывают два аспекта. С одной стороны, кыргызский сказитель, начиная от Саякбая Каралаева до Умета Доолотова, то есть, «от мала до велика», является оппозицией оазису цивилизации, обитая в кыргызских предгорьях и долинах. С другой стороны, сказители ложатся в «благоприятную почву» натурального хозяйства и хозяйственно-культурных кочевнических ремесел (скотоводство, охота), сохраняющих связь больше с природой, историей и памятью, нежели с рынком. В этом плане, кыргызские сказители по своей природе и по своему духу в чем-то противостоят людям материальной цивилизации, как бы подтверждая слова немецкого философа, социолога и историка О. Шпенглера о том, что для человека города, материальной цивилизации главными ценностями жизни являются «деньги и власть, а не героические мифы и патриотизм» [17.165]. Более того, именно девственная красота кыргызской природы, чистый воздух, прекрасный горный ландшафт, прозрачная вода кыргызских озер по сегодняшний день создают ментальную основу для воспроизводства и генеалогии сказителей. Поэтому, формула Ч. Айтматова «мы живем в горах, и среди гор в долинах» до сих пор является брендом многих выдающихся кыргызских сказителей.

И наконец, в-пятых, этно-феноменологический пласт. Как известно, каждый народ гордится теми или иными своими достоинствами, сегментами духовного величия, которые определяют культурный код. Говоря иначе, здесь речь идет о том, что тот или иной народ в состоянии наиболее максимально проявить свой духовный ресурс в той сфере, где позитивно чувствует, осознает, идентифицирует себя в качестве непревзойденного «автора» того или иного творческого и духовного продукта, который имеет не только национальное, но и планетарное значение. Так вот, если взять на вооружение этот сегмент, то для кыргызов эпос «Манас» и их сказители стали таким же явлением, как классическая философия для немцев и греков, культура просвещения – для французов, искусство – для итальянцев, литература – для русских, кинематограф – для американцев, техника – для японцев, и футбол – для бразильцев. В этом и заключается национальная и общемировая ценность кыргызских сказителей и эпоса «Манас».

Заключение

Результаты исследования определили следующее. Природа кыргызского сказителя выступает как онто-гносеологическая, онто-аксиологическая, духовная проблема, которая актуализирует ее фундаментальную специфику. Отсюда исходят духовно-творческие, этно-генетические, онто-бытийные, трансцендентные, психо-эмпирические, этно-социальные, географические и этно-феноменологические особенности кыргызского сказительства как искусства. Их причиной становится то обстоятельство, что кочевой стиль жизни кыргызов был ориентирован на талантливых сказителей, которые сумели создать уникальную устную эпическую культуру с огромным количеством произведений эпического жанра. Поэтому мы считаем, что с точки зрения сознания и ментальных аспектов, природа кыргызского устного сказителя – феноменальна, поскольку обладает антропо-духовной, антропо-трансцендентной, номадо-природной спецификой, которая не похожа ни на одну из форм его генезиса, которые имеются в мировой практике. Подтверждением данного факта является то, что кыргызский сказитель до сих пор остается живым явлением, сохраняя свое творческое воспроизводство, в то время как другими народами это качество сегодня утеряно. Отсюда, это искусство по праву является отражением чисто кыргызского духа.

Литература

1. Валиханов Ч. Ч. Очерки Джунгарии // Энциклопедический феномен эпоса «Манас». – Бишкек: Кыргызская энциклопедия, 1995. – 472 с.
2. Бакчиев Т. Теоретический подход к исследованию сказительского искусства манасчы // Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К. Аммосова: Серия Эпосоведение. Изд-во: Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова: - Якутск, 2017. №1 (5). – 5-19 с.
3. Бакчиев Т. О значении термина «сказитель» // Alatoo Academic Studies. – Бишкек: Международный университет Ала-Тоо, 2015. № 1. – С. 101-107.
4. Манас: героический эпос киргизского народа. Сборник статей. – Фрунзе: Илим, 1968. – 231 с.
5. Молдобаев И.Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 312 с.
6. Мусаев С. Эпос «Манас». – Фрунзе: Илим, 1979. – 205 с.
7. Кыргызский героический эпос «Манас» // Сборник статей. – Москва: Академия наук СССР, 1961. – 378 с.
8. Акмолдоева Ш.Б. Древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас»). – Бишкек: Илим, 1996. – 220 с.
9. Кыдырбаева Р.З. К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас». – Фрунзе: 1967. – 112 с.
10. Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса «Манас». – Фрунзе: Илим, 1980. – 278 с.
11. Кыдырбаева Р.З. Сказительское мастерство манасчи. – Фрунзе: Илим. 1984. – 117 с.
12. Путилов Б.Н. Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика. – Москва: «Восточная литература» РАН, 1997. – 295 с.
13. Г. Сартбай кызы. Мотив сновидения в варианте Сагымбая Орозбакова // Alatoo Academic Studies. – Бишкек: Международный университет Ала-Тоо, 2015. № 2. – С. 109-111. (на кыргызском языке).
14. Салиев А. Старый эпос входит в новый мир // Энциклопедический феномен эпоса «Манас». – Бишкек: Мурас, 1995. – С. 211-212.
15. Шеллинг Ф. В. Введение в философию мифологии // Ф. В. Шеллинг. Сочинения в 2-х томах. – Москва: Мысль, 1989. – Т. 2. – 636 с.
16. Боров Ю. Эстетика. Издание 2-е. – Москва: Политиздат. 1975. – С. 153-154.
17. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т.1. – Москва: Мысль, 1993. – 672 с.

**Гульнара ЭШМАТОВА –
кандидат политических наук,
Научно-исследовательский институт
алтаистики им. С.С. Суразакова,
Горно-Алтайск, Россия**

ИЗМЕНЕНИЯ В БЫТУ КОРЕННОГО НАСЕЛЕНИЯ ГОРНОГО АЛТАЯ В 20–30 ГГ. XX В.

Аннотация

Процессы модернизации в рассматриваемый период в Горном Алтае привели к кардинальным изменениям в социокультурной сфере. Прежде всего, это коснулось одной из основных ее составляющих – быта. По мере втягивания населения в экономическую и культурную деятельность всего общества традиционные, локальные культурные ценности теряли свое значение и все большую роль начинали играть единые для всего общества культурные нормы и ценности. Традиционная культура в результате трансформации, вызванной культурной революцией, в определенной мере была вытеснена новыми формами современной культуры.

Ключевые слова: Горный Алтай, кочевое население, национальная культура, традиции, обряды, семейно-бытовые отношения.

Annotation

Modernization processes in the period under review in the Altai mountains led to radical changes in the socio-cultural sphere. First of all, it touched one of its main components – life. As the population was drawn into the economic and cultural activities of the whole society, traditional, local cultural values lost their importance and cultural norms and values common to the whole society began to play an increasingly important role. Traditional culture, as a result of the transformation caused by the cultural revolution, was to some extent supplanted by new forms of modern culture.

Key words: Mountain Altai, nomadic population, national culture, traditions, rituals, family and domestic relations.

Коренные жители Горного Алтая – алтайцы до революции 1917 г. относились к кочевым инородцам Сибири. Проводимые мероприятия в период культурной революции побудили кочевое население изменить устоявшийся веками уклад жизни и мировосприятие. Существенные перемены произошли и в быте населения. Борьба с «вредными» традициями и пережитками велась по различным направлениям. Был введен строго классовый принцип распределения материальных и духовных ценностей, представители высших слоев лишались своих привилегий.

В период с 1924–1928 гг. были введены законы предусматривающие уголовную ответственность за некоторые традиционные обычаи (уплату выкупа за убийство или калыма, похищение невесты, многоженство и т.п.) в национальных окраинах РСФСР [12].

Кардинальному изменению подверглась семья. Основу создания новых отношений в семье заложили первые Декреты Советской власти, провозгласившие юридическое раскрепощение женщины, ее уравнивание в правах с мужчиной во всех областях жизни. В дальнейшем отношение к семье менялось. В 20-е гг., семья расценивалась как пережиток «буржуазного» прошлого, эксплуатирующая женщину и способствующая сохранению патриархального чувства собственности у мужчин. Одним из явлений стали «свободные» (незарегистрированные браки), аборт был узаконен. Все это ослабило семью как социальный институт. В конце 20-х – начале 30-х гг. в советском обществе начали формироваться новые нормы сексуальной и семейной жизни. В середине 1930-х гг. советское государство перешло на позиции защиты семьи и материнства. Подобные перемены, были вызваны, в первую очередь, падением рождаемости [11, с. 4].

Коренные трансформации произошли и в семейно-бытовых отношениях алтайцев. Главным условием для этого явилось установление фактического равноправия женщин как в общественном, так и в семейном праве. Если в досоветский период женщина-алтайка почти не имела никаких гражданских прав, не могла наследовать имущество семьи, могла быть продана за калым, «силком», без согласия на то, и лишена прав на своих собственных детей, то в современных семейных отношениях она была уравнена во всех правах с мужчиной, дети оставались при матери, отец выплачивал алименты [1, Л. 30об].

Как пережиток прошлого исчезает обычай левират (принудительная выдача замуж вдовы за младшего брата умершего мужа), брак девушки с малолетним мальчиком, калым (выкуп, выплачиваемый за невесту), брак с похищением невесты, многоженство. Утрачивает свое значение экзогамия (запрет браков между лицами, принадлежащих к одному сеоку (роду)).

Алтайки никогда не участвовали в общественной жизни, не имели права голоса, не избирались в административные должности. В этой ситуации стали использоваться разнообразные формы работы среди женщин: женотделы, женорганизаторы райкомов партии, делегатские собрания, созданные при партийных ячейках, а также Комитет по улучшению труда и быта женщин [25, с. 6]. Тем самым вовлекая женщину-алтайку в общественную и культурную работу.

Можно привести много примеров, когда благодаря влиянию работы делегатских собраний, делегатки-алтайки стали приобретать навыки гигиены, санитарии. Например, делегатки стали заменять кишку для сосания ребенку резиновой соской, купать детей, стирать в корытах белье. В ур. Улета некоторые делегатки завели столы, скамейки. Стульями служили простые деревянные чурбаны [3, Л. 12].

Переход к оседлости сопровождался ломкой существовавших обычаев: основным типом жилища становится рубленый деревянный дом, пришедший на смену юрте. Однако в условиях отгонного животноводства, на летних стоянках она еще оставалась основным типом жилища. К тому же, из-за отсутствия навыков и опыта строительства в некоторых селениях избы строились наспех, без крыши, сеней, пола и печи. В таких избах было холодно, грязно, поэтому кочевники в большинстве случаев возвращались в юрту. Со временем айлы утрачивали и эту функцию, превращаясь в подсобное помещение. Замена юрты избой подрывала традиционные взгляды на жилище с неизменным очагом в центре и четким разделением айла на мужскую и женскую половины, с установленным порядком

размещения продуктов и предметов обихода. Перед алтайцем-кочевником встала сложная проблема освоения нового жилища. Появилась проблема: женщина-алтайка не могла понять, как могут быть размещены предметы обихода, находящиеся в пользовании мужчин и женщин, и каким образом определить мужскую и женскую половины [13, с. 8].

В домашнем быте алтайцев появляется покупная мебель и посуда. В быт вошли кровати, столы, фаянс, стекло, эмалированная и металлическая посуда и др. Отпала необходимость заниматься изготовлением кожаной посуды, выделывать овчины, шить на всю семью одежду и обувь. Однако возникли сложности с приготовлением традиционной пищи, поскольку алтайская женщина не всегда знала, как обращаться с печью, плитой, зачастую не понимала назначение некоторой посуды. Население переходит на ношение готовой покупной одежды. Из алтайской одежды были сохранены мужская, женская и детская шубы (тон) и головной убор (бэрек).

Произошли и изменения в рационе питания алтайцев, который стал значительно разнообразнее. Преимущественно основными продуктами питания у алтайцев были молочная пища, талкан и в зимнее время мясо, а беднейшая часть населения вынуждена была питаться кореньями различных растений (кандыка, сараны и др.) или стеблями пучки, калбы. Кроме мясных и молочных продуктов, в пищу входят булочные и кондитерские изделия, сахар, различные крупы, консервы. В связи с развитием огородничества, садоводства и птицеводства рацион питания пополняется новыми питательными и ценными блюдами. С новыми блюдами сохраняются и национальные блюда и напитки: крчр, аарчы, курут, каймак, пыштак, чегень, канн и др.

Сравнивая душевое потребление основных товаров с 1933–1939 гг. по хлопчатобумажным тканям оно увеличилось в 3,2 раза, по готовому платью в 2 раза, по обуви в 4,2 раза, по хлебу-муке, макаронам и крупе 7,3 раза [10, с. 25, 26].

Внедрение социалистического быта в алтайскую семью характеризовали новые взгляды и мировоззрение людей. До Октябрьской революции выбор имени у алтайцев определялся народными обычаями, религиозными верованиями. При рождении, пеленании и воспитании детей совершались определенные обряды, связанные с охраной и защитой детей от внешних неблагоприятных сил природы. В соответствии с этими обрядами давались отпугивающие (например, Чулун «камень»), охранительные (Ногой «собака») и обманно-охранительные (Ийт-кулак «собачье ухо») имена. К охранно-охранительным относились также личные имена, не связанные с совершением обрядов. Они, как правило, образовывались от слов, как с отрицательными (Кара «черный», Жаман-уул «плохой мальчик»), так и с положительными значениями («Мёнкюлей «вечный», Солоны «радуга»). В прошлом имели место случаи, когда в семье долго не было сыновей, первенцу давали женское имя или, наоборот, мужское имя, когда не было девочек [15, с. 368]. В последующем кроме обычных национальных имен, стало много даваться русских, в том числе иностранных. В связи с происходящими знаковыми событиями в стране стали даваться и такие имена как Коммунист, Инженер, Сталина и др.

Многие обряды за годы Советской власти были трансформированы или утрачены. Например, обряды, связанные с рождением ребенка, которые подразделялись на ряд ритуалов: разрезание пуповины – «кин кескени», положение в колыбель – «кабайга салганы», имянаречение – «ат адаганы», «койу крчр», той – «праздник густой перловки». После обряда положения в колыбель, ребенок переходил в этот мир, после имянаречения получал социальный статус и его уже звали «Яш бала» или «кабай бала» – «колыбельное дитя». «Кин эне» – повивальная мама была земным перевоплощением Умай эне и становилась одним из почитаемых людей в

роду. Родильные дома почти полностью разрушили институт Кин эне [28, с. 85; 17, с. 271]. Алтайскую колыбель «кабай» заменила колыбель русского образца. Детей теперь не укутывали в овечью шкуру или кошму, а пользовались пеленкой.

В свадебный обряд были тоже внесены определенные изменения: регистрация в загсе, назначение свидетелей, молодежные свадьбы, присутствие незамужних (неженатых) молодых людей (что в традиции приравнялось к позорным явлениям) [28, с. 86]. Переход на оседлый образ жизни и ликвидация частной собственности привели к таким изменениям, как состав и объем подарков между дядей по матери и племянником. В экономическом плане проведение свадебного церемониала стало затруднительным, что повлияло на положение «бойдон улус» (холостяков). Холостяк, не имея своего домохозяйства, был лишен многих преимуществ, например, при дележе добычи, если охота была коллективная, было принято, что холостяк должен уступить часть своей добычи женатым товарищам, т.к. они содержат семьи, и он обязан им помогать. Появление колхозов и совхозов повлияло и на хозяйственные традиции, если ранее при отгоне скота на летние пастбища семья кочевала вместе, то в новых условиях семья должна была оставаться в селе [18, с. 121]. Сокращение поголовья скота повлияло на размеры выплаты калыма и на организацию традиционной свадьбы. Калым (шаалта) сократился до маленьких размеров или же стал исчезать совсем [20, с. 33].

Погребальный обряд претерпел незначительные изменения. Официальное медицинское освидетельствование смерти как бы нарушил традиционные обычаи отношения к умершему, ограждения вокруг могил внесли изменения в обряд [28, с. 86]. Поменялась процедура некоторых элементов традиционной системы наследования после проведения погребальной и поминальной церемонии [19, с. 41–42].

В средствах массовой информации появляются материалы, посвященные новому быту. Так, в 1924 г. в Усть-Кане была отпразднована первая «красная» свадьба, поженились два комсомольца [22, с. 3]. В с. Бирюля состоялись «красные» октябрины, новорожденную девочку назвали в честь революционного деятеля Розы Люксембург [23, с. 2]. А в Онгудае провели комсомольские похороны [27, с. 2]. Через газету с населением проводилась разъяснительная работа о том, какие виды наказания предусмотрены советским законодательством за традиционные обычаи (калым, многоженство и др.) [24, с. 2].

Коренные изменения во всех сферах жизни привели к утверждению новых праздников, соответствующим идеям социалистической революции. Революционные праздники, народные празднества получили государственную санкцию, приняли узаконенный характер. Утвердился праздник – годовщина Великой Октябрьской социалистической революции, всенародный характер приобрел Первомай. Весной 1918 г. Совет Народных Комиссаров установил первые официальные праздники: 1 января – Новый год, 22 января – День 9 января 1905 г., 12 марта – День низвержения самодержавия и 18 марта – День Парижской коммуны. В дальнейшем устанавливались официальные праздники: День Красной Армии, День памяти В.И. Ленина, 8 Марта и др.

Постепенно стало сокращаться число религиозных праздников. В апреле 1918 г. был подписан декрет о невыдаче наградных к пасхе. Московский Совет в 1924 г. взамен крещения (6 января) и благовещения (25 марта) установил два новых дня отдыха – 2 мая и 8 ноября. В 1925 г. ВЦИК и СНК РСФСР сократили число нерабочих религиозных дней с десяти до восьми [21, с. 12].

Появляются и другие праздники, например, трудовые праздники. В соответствии с постановлением ЦИК СССР от 7 апреля 1934 г. о проведении в 1934 г. ряда конкурсов сельсоветов на лучшее проведение хозяйственных мероприятий в

области 1 июля 1934 г. был проведен праздник животноводства. Праздник проводился путем организации аймачных и внутриаймачных смотров – выставок по животноводству лучших аймаков, сельсоветов, колхозов, ударников животноводства, давших образцовые показатели борьбы за количественный рост животноводства и качественное его улучшение [4, Л. 25].

Изменились культурные запросы и семейный досуг: радио, газеты, книги, кино и др. стали духовной потребностью в любой семье.

Алтайцы в начале XX в. жившие в обособлении или вдалеке от русских поселений, редко прибегали к водным процедурам, бани не знали. Вплоть до середины 1920-х гг. эта бытовая сфера была практически не развита. В январе 1921 г. в Улале была открыта первая парикмахерская. В 1923 г. население Улалы обслуживали 10 сапожников и 3 портных. В 1927 г. была построена первая общественная баня [14, с. 115, 116]. Из отчета культурной секции по вопросам культурно-бытовой работы: «Культурная секция Челушманского сельсовета добилась того, что теленгиты-колхозники ...сейчас строят избы, белят их и моют полы, устроили баню и моются там, вокруг изб сажают сады ...» [5, Л. 12].

Наряду с происходящим, традиционный уклад жизни и культура алтайцев претерпевали трансформацию и адаптацию к новым реалиям. В период коллективизации были допущены бестактные действия по отношению к традициям и обычаям коренного населения. Обобществляли женское седло, считавшееся для мужчин неприкасаемым, надсмехались над шаманскими бубнами, обычаем пить чай с солью, насильно выселяли из юрт и др. Проводились кампании по ликвидации чегедека (верхней одежды замужней женщины), кедьеге (косички на голове мужчины), старинной домашней утвари, жилища (чадыр, агаш-айыл), культовых предметов. По существу, эти акции означали навязывание им нового, чаще европейского уклада жизни [16, с. 24]. Из тезисов по антирелигиозной пропаганде среди колхозов: «... Борьба с религиозностью в колхозах мерами административного воздействия разжигает религиозный фанатизм, создает благоприятную почву для кулацко-поповской, байско-камской агитации. Поэтому нужно решительно бороться со всякими попытками административным путем ... об уничтожении алтайцами своих богов и снятии амулетов, о снятии женщинами алтайками чегедека (научив их шить одежду европейского покроя), об отказе от религиозных праздников, религиозных обрядов ...» [8, Л. 20].

После волны раскулачивания среди алтайцев стал исчезать традиционный обычай родственной взаимопомощи в пастьбе скота, посевных и сенокосных работах. Но, несмотря на экономические последствия, обычаи все же продолжали существовать локально, на уровне семьи.

Репрессиям подверглись бывшие родовые старосты (зайсаны), религиозные служители – шаманы (камы) и бурханистские ярлыкчи. Одной из распространенной формы репрессий для этой группы населения и членов их семей было лишение избирательных прав, а также конфискация имущества [9, Л. 6]. В графе «Причины лишения избирательных прав» нередко было записано – «бай кулак учун» (как богатый кулак), «Жарлы кучун» (как ярлыкчи), «Жарлыктын уйи учун (как жена ярлыка), «озо Жайзан болгон» (досл. «раньше был зайсаном») [26, с. 121]. Кроме того, поощрялась подача заявлений и их опубликование в газете «Кызыл Ойрот» об отказе от камства и ярлыкчи. Было признано возможным устройство судебных процессов над камами, если в их деятельности имелись яркие, доказанные факты принесения вреда хозяйству и здоровью «туземцев» [2, Л. 49].

Некоторые сведения о «проявлении» религиозных предрассудков и обычаев содержатся в фондах культурно-пропагандистского отдела обкома ВКП (б): «...В

Госконзаводе № 78 в 1935 г. табунщики-алтайцы в аиле держали алтайские иконы (яйык)... Правда, парторганизации не мало работы проводили в пропаганде и агитации по антирелигиозной работе среди этих алтайцев, в результате такой упорной работы – эти алтайцы свою икону (яйык) сняли.

...В Яконурском сельсовете ярлык Кокпоев Таз ... распространял слухи среди колхозников и школьников, что в этом месте, где организован колхоз им. Гордиенко оседлую организованную деревню строить нельзя, потому что он видел недалеко от этого места хозяина гор (дух Эзи). В настоящее время этот ярлык выслан за пределы аймака (ссылка).

... Стахановец из колхоза «Кызыл маяк» до областного съезда Советов (проходившего с 1–4 ноября 1936 г.) носил косу (кедьеге) и только перед съездом остриг, т.к. он был избран делегатом на этот съезд. И немало еще имеется колхозников-алтайцев, которые еще носят косы и с которыми еще много надо работать» [6, Л. 33–35].

В 1940 г. состоялась научная экспедиция Центрального Антирелигиозного музея и Московского государственного университета. В задачи экспедиции входило изучение пережитков религиозных верований среди коренного населения Ойротии; проведение этнографической практики студентов, – изучение старых и новых форм быта алтайского населения. Экспедиция обследовала несколько колхозов южной части Эликмонарского района (Эдиган, Каинзара, Куюс) и северо-восточной части Онгудайского района (Ороктой). В отчете экспедиции было указано, что к 1940 г. сильно изменился характер поселений и жилищ: вместо разбросанного расселения отдельными юртами, алтайцы стали жить крупными селениями. Старые конические аилы сохранились лишь как летнее жилище, наряду с которым у каждого колхозника есть теплая зимняя изба. В аилах стало гораздо чище. Алтайская одежда встречалась редко. Обычай ношения чегедека в обследованных районах был совершенно оставлен (только одну «старуху» встретили в чегедеке). Стирка белья, умывание, мытье посуды, прочно вошли в быт.

Также было отмечено, что религиозные верования сохранились слабо. Как правило, верований не придерживались как русская, так и алтайская молодежь. Только среди лиц пожилого возраста было немало верующих, но и из этого поколения многие относились к старым поверьям и обрядам иронически «... Очень редко встретишь в аилах предметы старого культа: священные ленточки на шнурках (яйки) и др. Несколько чаще встречаются иконы у крещенных алтайцев и у русских, но и к ним нет уже прежнего почтения ...» [7, Л. 24–26]. Антирелигиозная пропаганда проводилась преимущественно через школу, и то не везде.

Так происходила замена традиционного быта, новым советским. Проводится государственная кампания по созданию, детальной разработке и внедрению новой гражданской, безрелигиозной обрядности взамен традиционной, тесно связанной с религией. В довольно короткое время были разрушены традиции, образ жизни кочевого населения. Новый быт, праздники, обряды изменили общественную жизнь алтайцев. Усиливалась интенсификация процесса интернационализации экономической, политической и культурной жизни общества. В материальной культуре она выражалась в расширении сферы потребления промышленного производства. В связи с интеграционными процессами, поток фабричных товаров широкого потребления сделал ненужным трудоемкое изготовление в домашних условиях одежды, обуви, утвари и др. Исчезли специфические различия в повседневной одежде, пище. Все это коснулось и жилища, орудий труда и быта. Развитие национальной культуры в условиях сближения национальных культур через их интернационализацию привело с одной стороны к росту алтайской культуры, с другой – к размы-

ванию ее самобытности. «Национальная по форме, социалистическая по содержанию и интернационалистская по духу» культура того или иного народа оказалась «скроена» по одной модели почти с идентичным содержанием.

Список литературы

1. Государственный архив социально-правовой документации Республики Алтай (ГАСПД РА): ГАСПД РА. Ф. П-1. Оп. 1. Д. 307. Л. 30об.
2. ГАСПД РА. Ф. П-1. Оп. 1. Д. 460 Л. 49.
3. ГАСПД РА. Ф. П-1. Оп. 1. Д. 506. Л. 12.
4. ГАСПД РА. Ф. П-1. Оп. 1. Д. 736. Л. 25.
5. ГАСПД РА. Ф. П-1. Оп. 1. Д. 812. Л. 12.
6. ГАСПД РА. Ф. П-1. Оп. 1. Д. 916. Л. 33–35.
7. ГАСПД РА. Ф. П-1. Оп. 1. Д. 1175. Л. 24–26.
8. ГАСПД РА. Ф. Р-33. Оп. 1. Д. 337. Л. 20.
9. ГАСПДА РА. Ф. Р-117 «с». Оп. 1. Д. 397. Л. 6.
10. Батасов А., Раппопорт Г. Социалистическая Ойротия. Барнаул: Изд-ие Алтайского крайкома ВКП (б), 1939. 38 с.
11. Жулева М.С. История повседневности жителей г. Кургана в 1929–1941 гг.: дис. ... канд. ист. наук: Курган, 2004. 195 с.
12. Законы о запрещении некоторых местных обычаев в 1924–1928 гг. [Электронный ресурс] URL: // Музей истории российских реформ им. П.А. Столыпина (дата обращения: 10.09.2019 г.).
13. Захарова Т.В. Некоторые аспекты социального развития Горного Алтая в 30-е гг. XX в. // Мир Евразии. № 1. 2008. С. 7–11.
14. Захарова Т.В. Очерки по социальной истории Ойротии (1917–1929 гг.). Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2015. 148 с.
15. Екеев Н.В. Об алтайских личных именах // Алтай: История и культура (Избранные труды) / БНУ РА «Научно-исследовательский институт алтаистики им. С.С. Суразакова». Горно-Алтайск: ООО «Горно-Алтайская тип.», 2015. С. 367–373.
16. Екеев Н.В. Этнокультурное развитие народов Горного Алтая // Трансформации в обществе и ценности традиционной культуры в Республике Алтай (конец XX – начало XXI вв.). Вып. 3. Культурно-религиозное пространство Горного Алтая в конце XX – начало XXI вв.: трансформации и инновации / Редкол.: Н.В. Екеев (отв. ред.), Э.В. Енчинов, Н.О. Тадышева. Горно-Алтайск: НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова, 2018. С. 16–29.
17. Енчинов Э.В. Правовые обычаи, связанные с беременностью в традиционном мировоззрении алтайцев // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе: сб. ст. / Под ред. П.К. Дашковского. Барнаул: Изд-во Азбука, 2008. Вып. II. С. 271–277.
18. Енчинов Э.В. Обычно-правовое регулирование заключения брака алтайцев // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. Вып. 7 / Под ред. В.И. Соёнова, В.П. Ойношева. Горно-Алтайск: АКИН, 2008. С. 114–124.
19. Енчинов Э.В. Похороны и наследство в обычном праве алтайцев // Исторический вестник. Вып. 3: Сб. науч. тр. // Под ред. Т.С. Пустогачевой, Т.В. Анкудиновой. Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2009. С. 39–43.
20. Енчинов Э.В. Шаалта/калым в современном обычном семейном праве алтайцев // История и современность Республики Алтай: Горно-Алтайск, 2012. С. 33–35.
21. Кампарс П.П., Закович Н.М. Советская гражданская обрядность. М.: «Мысль», 1967. 256 с.
22. Красная свадьба // Ойротский край. 1924. 19 апреля. С. 3.
23. Лабазов Г. Новый быт внедряется // Ойротский край. 1924. 20 августа. С. 2.
24. Раскрепощение женщины Ойратки // Ойротский край. 1924. 13 мая. С. 2.

25. Тоцакова Т.М. Женщина-алтайка в советский период // Ученые записки ГАНИ-ИИЯЛ / Редкол.: Тоцакова Т.М. [и др.]. Вып. 4. Горно-Алтайск: Горно-Алтайское кн. изд-во, 1961. С. 3–21.

26. Учайкина А.М. Традиционная культура в условиях политических репрессий в 1930-х гг. // Национальный регион России в эпоху революционных преобразований и становления политической системы сталинизма. 1917–1939 гг. (на примере Ойротии – Горного Алтая). Материалы межрегиональной научн.-практ. конф. / Редкол.: Н.В. Екеев (отв. ред.), М.С. Каташев, Г.Б. Эшматова. Горно-Алтайск, 2018. С. 118–124.

27. Филатов К. Комсомольские похороны в Онгудае // Ойротский край. 1924. 23 июня. С. 2.

28. Чочкина М.П. Семейно-бытовые обряды алтайцев: традиция и современность // Этносоциальные процессы в Сибири: Тем. сб. / Под ред. Ю.В. Попкова. Новосибирск: Нонпарель, 2004. Вып. 6. С. 85–87.

*Гүлина ЖАМГЫРЧИЕВА –
филология илимдеринин доктору,
профессор, ОшМУ*

«МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА ЯКУТ ОЛОНХОСУ «НЬУРГУН БААТЫР» – ТЕКТЕШ ЭЛДЕРДИН БАЙЫРКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ

Кыска мазмун

Макалада кыргыз эпосу «Манастагы» жана саха элинин олонхосу «Ньургун Баатырдагы» орток сюжеттик мотивдер, типологиялык бирдейликтер тууралуу сөз болот.

Өзөктү сөздөр: *архаика, фольклор, «Манас» эпосу, «Ньургун Баатыр» олонхосу, миф, сюжеттик мотив.*

Аннотация

В статье рассматриваются единые сюжетные мотивы и типологическое сходство в кыргызском эпосе «Манас» и якутском олонхо «Ньургун Баатыр».

Ключевые слова: *архаика, фольклор, эпос «Манас», олонхо «Ньургун Баатыр» мифические сюжеты, эпос.*

Annotation

The article considers common plot motifs and typological similarities in the Kyrgyz epos «Manas» and the Yakut olonkho «Nyurgun Baatyr».

Keywords: *archaic, folklore, epic «Manas», olonkho «Nyurgun Baatyr» mythical plots, epic.*

Тектеш түрк-монгол элдеринин ичинен кыргыз эли жана сахалар (якуттар) байыркы тарыхы менен айырмаланары белгилүү. Аталган элдердин келип чыгуу тарыхы, генезиси эзелки доорлордон башат алат. Негизинен мал чарбачылыгы менен алектенип, ага ылайык жайыт которуп көчүп-конуп жашап келген түпкү бабалардын турмуш образы, ой жүгүртүүсү, менталитети алардын оозеки көркөм чыгармаларында көркөм чагылдырылып ташка тамга баскандай из калтырган. Түрк-монгол элдеринин эпостору тектеш элдердин чыгармачылыгы катары дүйнөлүк фольклордон өзүнүн татыктуу ордун тапкан. Биз макалада караган кыргыз элинин «Манас» эпосу жана якут элинин «Ньургун Баатыр» олонхосу алардын сап башында турат.

Көөнө жоокерчилик доордун талабына ылайык эр жигиттер эл четинде, жоо бетинде болуп туулган жерин коргогон. Бул эрдиктин башаты андан да мурунку доорлордогу байыркы адамдын примитивдүү ой-кыялынан жаралган мифтик чыгармачылыктан башат алган дүйнөлүк хаосту жеңүү, жашоону иретке келтирүү сыяктуу булак идеялардын башталгандыгы анык. Биз иликтөөгө алган эпикалык чыгармалар дал ушундай башталмаларга ээ чыгармачылыктагы эпикалык үлгүлөрдөн болуп саналат.

Кыргыздар «Манасты» кастарлаган сымал, якуттар да олонхосун атадан балага, укумдан тукумга ыйык мурас катары өткөрүп, өзүн-өзү сактап келген күжүрмөн эл. Кыргыздар менен якуттардын түбү бир тууган калкпыз, бирок канча бир кылымдар илгери арабыз алыстай берип, жашоо-тиричилигибиз, ырым-жырым салттарыбыз, динибиз, тилибизге дейре ыраактап кеткен.

Байыркы доорлордо якуттар Байкал жээгинде көчүп-конуп дегендей мал багып, балык уулап, мергенчилик кылып, кыргыздар менен канатташ жашаган. Жашоо үчүн күрөш якут элинин жүрөгүндө өчпөгөн жакшы тилек, жагымдуу үмүт акыл-ойдун, аруу сезимдердин түбөлүк түйшүгүнө айланган жана булар кандайдыр бир деңгээлде поэтикалык десе поэтикалык, философиялык көркөм ой жүгүртүүлөр, сүрөттөөлөр аркылуу якуттардын оозеки мурасы олонходон орун алган. [8.15].

«Ньургун Баатырдын» кыргызча басылышынын баш сөзүндө Б.Жакиев мындайча белгилейт: «Биз бала чакта бу дүйнө Астыңкы, Үстүңкү, Ортоңку дүйнө болуп, үч кабаттан турары жөнүндө притча-жомок укчу элек. Астынкы кабатта жашагандар курун тизесинен курчанса, үстүңкү кабаттагылар эмчек тушунан курчанып, Ортоңку кабаттагылар бизбиз – курду белибизден курчанабыз дечү эле карыялар. Бирок үч кабатта жашагандардын бири-бири менен өз ара мамилелери, катнаштары жөнүндө биз уккан притчада эч кандай уламыш, окуя айтылчу эмес. Якуттардын олонхосунун дээрлик баарында үч кабат дүйнө кенен-кесири тартылып, андагы өз ара мамилелер, кыянаттык касташуулар, касташуудагы жеңилүүлөр жана жеңиштер баяндалат да, албетте, курду кандайча курчангандары жөнүндө сөз болбойт. Үстүңкү дүйнө – кудайлар ээлеген жай. Ортоңку дүйнөгө, демек, жер жүзүнө кудайлар адамдарды жайгаштырган. Астыңкы дүйнөдө ырай-түрү суук желмогуздар сайрандайт. Алар абаасылар деп аталып, адам жаралган күндөн адам баласына каршы кастарын тигип, жамандык иштерди жасаганды гана билсе, кудайдын кудурети адамдарды коргоп Баатыр жана анын «айыы-аймага» («кудайдын туугандары») деп аталган уруусун кошо жаратыптыр. Жер жүзүн желмогуздардан тазалап, бактылуу, бейкут жашоо орнотуу адамдын милдети. Баатырдын эрдиги, тайманбастыгы, колдоосу, айла-амалы менен бул милдет ишке ашууга тийиш». [5.5].

Ал эми биздин «Манас» – кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын үлкөн үлгүсү, Орто Азияда жана Түштүк Сибирде жашаган калктардын ичинен эзелки тарыхта кабары чыгып келаткан байыркы элдердин бири кыргыздар. Эмгекчил элдин кылымдар бою башынан өткөргөн нечен түрдүү кайгысы менен кубанычтары, тынчтык турмушу менен жоокерчилик күндөрү, эмгектин жыргалы жана душмандардан көргөн кордугу унутулуп калган жок, булар жөнүндө эл кара сөз жана ыр түрүндө толгон оозеки адабияттык эстеликтерди түздү. [1; 2].

«Манас» эпосу кыргыз урууларынын өткөн кылымдардагы турмушун жана кыргыз коомунун далай кылымдар бою башынан өткөргөн реалдык тарыхый окуяларын да көркөм чыгарма аркылуу билдирген баян болуп эсептелери белгилүү. Эл тагдырындагы татаал кезеңдерде аты өчүп кетпестен, өзүнчө элдигин сактап калган калктардын бири кыргыздар болуп, эпосто тыштан келип кол салган жоо-

го каршы элдин башын кошуп, баштап чыгуучу ары акылман, ары баатыр, Манас, Бакай, Кошой, Семетей, Каныкей, Айчүрөк, Сейтек, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Күлчоро сыяктуу эл коргогон эрлердин берилиши анын көркөм чагылышы катары келет. Эпос ар түркүн кубулган мотив жана ымдоо-жаңсоолор менен аткарылат. Ал эми «Ньургун Баатыр» – саха элинин олонхосу болуп аны чебер айтуучулар музыканын коштоосусуз айтышкан. Олонхонун каармандарынын монологуру ырдап айтылат, калгандары ылдам темп менен декламацияланат, бирок уйкаштык менен созулуп айтылат. Бардык олонхону бир адам аткарат: олонхо бир актердун театры. Каармандардын ырларын бас менен, жаш баатырлардыкын – тенор, ал эми абаасынын баатырларыныкын – атайын үн менен ырдоого аракеттенишет. Олонхонун ырларында аттын кишенегенин, ар түркүн канаттуулардын жана айбанаттардын үндөрүн туурагандыкты байкоого болот. Атактуу олонхочулар үндөрдүн мындай ар түрдүүлүгүнө жетише алышкан, алар угуучуларды рахатка бөлөп, олонхонун аткарылышына бөтөнчө көрк, кооздук берип турган. Якутиянын чоң олонхочуларынан П.А.Ойуунускай, Д.М.Говоров ж.б. атоого болот. Аларды олонхосут деп коюшат, бул биздеги манасчы дегендей кеп. Азыркы мезгилде адабият, театр, радионун кеңири тарашы менен олонхонун табигый түрдө эл арасында жашашы кескин кыскарды, кээ бир райондордо ал турсун жок болуп баратат, бирок эл аны сүйөт жана баалайт.

«Ньургун Баатыр» – якут олонхосунун эң мыкты жана кеңири тараган олонхолорунун бири. Олонхонун ырын, жалпы стилин, архаикалык тилин, традициялык көркөм каражаттарын, бүткүл мифологиясын жана образдарды Ойуунускай өзгөртпөй так жана толук сактап, эл кандай айтса ошондой берген. Бирок жазылган элдик олонхолор көп учурда ырды жорго сөз менен – кыска кара сөздү киргизүү менен аралаштыра берет. Ойуунускай болсо бүтүндөй олонхону ыр менен жазган. [6.48].

«Манас» жана «Ньургун Баатыр» эпосторундагы салттуу сюжеттин берилишине токтолсок, эпостордогу сюжеттик-типологиялык окшоштуктар жана айырмачылыктар бар. «Оозеки элдик чыгарманын китептегидей туруктуу тексти болбойт. Өзгөчө «Манас» сыяктуу узак жомоктун кылымдар бою оозеки түрдө гана жашап келиши анын аздыр-көптүр өзгөрүлүшүнө себеп болгон. Аны айткан жомокчулар өз заманындагы окуялардын жана өкүмдүк кылуучу идеологиянын элементтерин киргизбей койгон эмес, мындай элементтердин киргизилиши да, жомокчунун ар бир маселеге жеке көз карашына жана жомокту угуучулардын жалпы талабына жараша болуу тийиш. Ар бир доордун жомокчусу өзүнө таасир келтирген окуяларды, идеологиялык мотивдерди өз түшүнүгүнчө жана чыгармачылык шыгына жараша эпоско жамады, катмарлады. Ошондуктан илгерки шаманизм жана көп кудайга табынуучулук ишеними менен катар кечээки эле исламдык диндин эпостон орун алышын оозеки адабияттын өнүгүш процессиндеги табигый нерсе деп кароо керек», – деп белгилейт окумуштуу М.Мамыров. [6.16]. Мына ошол кийин киргизилген кошумча элементтерге фольклористикада «катмарлар» деген термин колдонулат. «Манаста» айтылган ар түрдүү окуялардын жана мотивировкалардын кайсылары анын негизине, эриш аркагына тиешелүү экендигин жана кайсылары «катмарлар» иретинде караларын аныктап билүү үчүн, эпостун элде айтылып жүргөн варианттарын толугураак жыйнап, аларды терең изилдеп чыгыш керек. «Манас» эпосун жыйноо жана изилдөө иши өткөн кылымдын ортосунда, түндүк кыргыздар Россияга кошулгандан кийин, орус окумуштуулары тарабынан башталды.

Сюжети мурунтан элге тааныш жомокту анын белгилүү каармандарына, алардын атактуу курал-жарактарына, кийим-кечектерине, тулпарларына жана дайы-

ма эскерилүүчү жан-жаныбарларга берилип жүргөн туруктуу эпитеттерди пайдаланып, ар бир доордун таланттуу адамдары ыр менен күүгө салып айтып келген. Эпостун көркөмдүк сапаты, көлөмү, идеялык деңгээли жомокчунун чыгармачылык шыгына жараша болгон. Кээ бир жомокчулар мурунтан тааныш сюжетке да, айрым себептер менен, жаңы эпизоддор кошкондугу же кээ бир окуяларды түшүндүрүүдө жаңы мотивдер киргизгендиги белгилүү. Мындайча айтканда, эзелтен келаткан традициялык жалпы сюжеттик теманын айланасында аңгеме жасалганы менен, манасчылардын эмгеги өз алдынча чыгармачылык мүнөзгө ээ деп айтууга болот.

Эпостун негизги мазмуну, анын идеясы эпостун чыгышына себеп жана негиз болгон окуяларга байланыштуу экендиги талашсыз. Мекенчилдик идеясына байланыштуу мотивдер эпостун чыгышына да, анын кийин өрчүшүнө да негиз болгондугу бардык варианттардан даана көрүнүп турат. «Манас» жомогунун салттуу сюжетин белгилүү варианттардын мазмунундагы, сюжеттик түзүлүштөрдөгү окшоштуктарды жана айырмаларды тектеш элдердин эпикалык чыгармалары менен салыштырып талдап чыгуу максатка ылайык.

«Ньургун Боотур» олонхосуна токтолсок, сюжет байыркы окуяны салттуу башталыш менен баяндоодон башталат. Эзелки заманда алыскы тоолор артында Уранхай-Саха уруусунун тукумдары али дүйнөгө келе элек кезинде ак ажарлуу айыылар, асман абаасылары жана жер астындагы абаасылардын ортосунда уруш жүрөт. Кулак укпай, көз көрбөй, аба чаңдап боз болуп, кан күсөшүп кагышып, чатакташты чабышып, чоло сөөк калбай бүт сынып, муунтушуп жармашып, кара күчкө кармашып, жанчышса ким-кимин, бир-бирин жеңе албады. Үч улуу уруу журтунун абышкалары кеңеш курушуп, үч дүйнөгө укуктары бирдей болгон үч башкаруучу шайлашты. Одун Биис, Чыңгыс Хаан, Дыйлга Тойон өкүмдар болуп шайланды. Эгер кокустан доо же чыр маселе жаралса, ким күнөөлүү экенин таап туруп жазаласын деп дөөдөй болгон Даурантайды катчы кылып коюшту. Андан ары кеңештин жүрүшүндө дагы бир жакшы пикирди ортого салышты. «Биз өзүбүз кудуреттүү, акылдуу жан туруп ортоңку ордо дүйнөгө ойдогудай турмушту орнотууга түбөлүк, калабызбы жарабай?» – деп акыл калчашып, конкогой мурун, ачык жүз, жумуру баш, ача аяк болгон, бети алдыга караган, мойнуна ийкемдүү, башы эркин бурулган, тамырында таза кандуу уранхай-саханын тандап туруп отуз беш уруусун жерге жайгаштырууну чечишет. Отуз беш урууну баштаган Күн Дьэсегей Тойону менен анын Күн Дьэсегей Катыны үч уруу элинин өкүмдарларынын буйругу менен жылкы кайтарып, берекеси төгүлгөн касиеттүү Жер энени байырлап калат. Алардан ортоңку дүйнөдө тартип орнотуучу Ньургун Баатыр дүйнөгө келет. [7.62].

Каралып жаткан эпостордогу салттуу поэтикага келсек, өткөн кылымдардагы кыргыз урууларынын көргөн кордугун, жер оодарылышын, ички талаш-тартыштарын, биримдик үчүн, кол салган жоолордон сактануу үчүн күрөштөрүн сүрөттөгөн баатырлык эпосто эл ата журтун коргоого ар дайым кашыктай канын, чымындай жанын аябастан, тайманбастык, ашкан эрдик көрсөткөн баатырларды, адамгерчиликтин эң күчтүү касиеттери катарында идеал, образ кылат. Мындай каармандардын элесин, образын сүрөттөөдөн эл көркөмдүк каражатын эч аябайт. Эл баатыр туула электе эле: «Эл башына күн тууса, эл жараткан эр келет», – деп элди коргоочу эрдин пайда болушун эңсейт. Ушундай баатыр – Манас туула электе эле Чыйырды жолборстун жүрөгүнө талгак болот, анын аты кытайлардын бичигине («бичиг» – моңголчо «кат») чийилет, жаңы төрөлгөн баланы кара жер араң көтөрөт. Андан кийинки сүрөттөөлөр баатыр Манастын бала чагынан баштап, анын дүйнөдөн кайтканына чейин, ошол эле пафосто, ошол эле деңгээлдеги

көркөмдүк стиль менен жүрүп олтурат. Манастын элеси кийген кийиминен, асынган жоо-жарагынан, минген тулпарынан, өзүнүн сырткы көрүнүшүнөн тартып, кан-тамырына чейин чылк баатырдын элеси. Сүйгөн баатырын, Манастын образын эл өзүнүн дүйнөдө эң эле жакшы көргөн жана чен жеткис нерселерине салыштырат, элди бириктиришин каалашат:

Көңкү кыргыз болгону
Көрө турган күн бар го?!
Иче турган суу бар го?!
Башыбызга кармоочу
Байкуш болгон бул журтка
Эми бала Манас – туу бар го?! [1. 78].

Кыргыздарга туу болгон Манас Алтайдагы уруулардын башын кошуп, арбын кошуун жыйып, бабасы эр Кошойдун акылы боюнча жолдогу Текес кан менен Алоокелердин колун жапырып, элди ата-бабасынын жери – Ала-Тоого алып келет. Манастын баатырлык элеси Ала-Тоого келген кыргыздарга кол салган душмандарга каршы бир кыйла күрөштөрдө көрсөткөн жеке эрдиктерин, мелдеште мөрөй алып беришин сүрөттөө аркылуу, жоокерчилик жана жай турмушта адамдар менен болгон мамилелерин көрсөтүү же баяндоо иретинде берилет. Эпос зор көлөмүнө, кеңири мазмунуна тете келе турган жогорку деңгээлдеги көркөмдүккө да ээ. Баштан аяк жалаң ыр менен гана түзүлгөн бул вариантта элестүү саптар, таасирлүү сүрөттөөлөр, зор эргүү менен түзүлгөн уккан адамды кайдыгер калтырбай, толкундата турган көрүнүштөр кездешет.

Якут олонхосу «Ньургун Баатырда» кыргыз эпосундагыдай эле поэтикалык көркөмдүк салттуу сыпаттамалар менен берилет:

Көп кырдуу, толгон тоголуу,
Капталган бороон-чапкынга,
Кылымдарда байыркы
пайда болуп, өзүнө
багышталган береке –
Жер энеден баштайлы
Жол жомокту эмесе. [7.10].

Же болбосо даркан талаанын сүрөттөлүшү:

Талаасы даркан мелмилдеп,
Шыбыр салган жаны жок,
Тоо-түзөнү тең гүлдөп,
Жай гана бар, кышы жок.
Саймаланган миң түркүн,
Мелүүн жел согот.
Үн алышып ырдашат,
Көгүчкөн, өрдөк, булбулу.
Береке менен молчулук,
Антташкан достор болушкан.
Айтылчу сөздүн кыскасы,
Нагызы, бирок нускасы –
Жибектей желди шимирип,
Ээн-эркин кең өлкө,
Супсулуу болуп суйсалат,
Барчудай тойго кийинип. [7. 32].

Түрк-монгол элдеринин эпосторундагы салттуулук жана жалпы өзөктүн «Манас» жана «Ньургун Баатырда» чагылдырылышына токтолсок, алардагы мазмунунун кызыктуулугуна жана тереңдигине, окуяларга катышкан каармандарынын күчтүү контрасттар жана таасирдүү элестер менен берилишине жараша, эпостун сүрөттөө амалдары да, сөздүк поэтикалык техникасы да өтө бай. Олонхонун жазылып алынган толук варианттарында жомокчунун өзү тарабынан киришүү иретинде айтылган жорго сөздөрдү учуратабыз. Андан ары жомоктун өз мазмуну поэзиянын океанындай түгөнгүс жалаң ыр менен айтылат. Жер-суунун, курал-жабдыктардын, жаныбарлардын көрүнүштөрү, кээ бир кыймыл-аракеттер көбүнчө сүрөттөө аркылуу берилсе, кээ бир учурларда баяндоо түрүндө айтылат. Көрүнүштөр, окуялар жомокчунун өз сөзү түрүндө айтылуу менен катар, жомоктун башынан аягына чейин кээде узакка созулган монолог түрүндөгү драматизация да кең орун алган, негизги каармандардын элестери, декларативдүү баяндоо иретинде эмес, тандалган курч сөздөрдөн тизилген таасирдүү ырлар аркылуу алардын кылык-жоруктарын, кыймыл-аракеттерин көркөм түрдө көрсөтүү менен сүрөттөлгөн.

Манасчылык өнөр жана олонхосутчулук кыргыз жана саха элдеринин арасында өзгөчө кадыр-баркка ээ өнөр болуп саналат. Бул тээ илгертен бери келе жаткан кесиптин өзүнчө салты, атайын сырлары, өзүнө таандык өзгөчө ыкмалары бар. Аталган эпостордогу типологиялык окшоштуктар эки элдин түбү бир генеалогиялык тамырына түздөн-түз байланыштуу. Эпостордун сюжеттик жана образдык системасынын бирдей нукта калыптануусу жана ошол эле мезгилде алардагы айрым өзгөчөлүктөр бул элдердеги тарыхый, коомдук-социалдык ж.б. айырмачылыктардан келип чыкканын байкоого болот. Каралган чыгармалардагы туруктуу сакталган салттуу окуялар катары баатырдын төрөлүшү, тез өсүп эрезеге жетиши, эрдиктери, баатырдык үйлөнүү ж.б. эсептелип, бул элдик чыгармалар көптөгөн доорлорду оозеки формада басып өтүп биздин күндөргө жетип келди. Бул убакыт аралыгында алар оозеки табиятына ылайык айрым өзгөрүүлөргө да учурашты, бирок салттуу өзөгүн жоготкон жок. Эл тарыхын баяндаган улуу эпостордун жашап келишинде аларды айткан манасчылар менен олонхосуттардын ролу эбегейсиз чоң мааниге ээ десек жаңылышпайбыз.

Якут олонхосу – өтө байыркы мезгилде пайда болгон. Алардын башаты якуттардын ата-бабалары али мурдагы ата конушунда жашаган жана Алтай менен Саянда жашаган байыркы түрк-монгол элдеринин ата-бабалары менен тыгыз байланышта болушкан мезгилде жатат. Муну олонхонун сюжетинин бул элдердин эпосторунун сюжети менен жалпылыгы, тилдик жана лексикалык түзүлүштөрүнүн окшоштугу айтып турат. Каармандарынын аттарында жалпы окшоштук кездешет (хаан-хан, мерген, боотур ж.б.). Олонхонун каарманынын атынын демейдеки элементи болуп азыркы якуттар унутуп коюшкан «куо» деген сөз саналат. Башка түрк элдеринин эпосторунда бул сөз «сулуу» дегенди билдирет.

Олонходо душмандын баатырынын ысмына кээде «кара ниет сыйкырчы» деген мааниде (алып Хара) «алып» деген сөз кошулат. Түрк элдеринде «алп», «алып» баатыр дегенди билдирет. Демек, түрктөрдүн «алпы» («алып») кээде олонходо жек көрүмчү душмандын ролунда чыгат. Олонходо «өтүгэн (өтүгэт) төрдө» деген түшүнүк бар. Бул жер алдында жашаган желмогуздардын жайы (тозоктун синоними), бул жакка алар адамзатынан туткунга алгандарын алпарышат да, кыйнашат. Ошол эле кезде өтүкэн (же үтүгэн) байыркы түрктөрдө – азыркы Түндүк Монголиядагы тоолуу өлкөнүн аталышы. «Алып» жана «үтүгэн» деген түшүнүктөр олонхого илгери түрк-монгол уруулары менен кармаштын жаңырыгы катары кирип калганы байкалып турат. Ыр курулуштары жагынан да, сүрөттөө

каражаттарынын мүнөзү жагынан да айрым эпизоддордо да олонхо менен алтай-саян элдеринин эпосторунун окшоштуктары өтө көп.

Олонходо үстүңкү дүйнөдөн (асмандан) жана жер алдындагы астыңкы дүйнөдөн тышкары, ортоңку дүйнө, б.а., жер үстү деген бар. Ортоңку дүйнөдө адамдар, ошону менен бирге ар кандай нерселердин рухтары жашайт, алар «иччи» деп аталат. Олонходо ар бир тирүү жан, ар бир нерсе (буюм) өзүнүн «иччисине» же болбосо ээсине, колдоочусуна ээ. Мында жердин руху – аял кудай Аан Алахчын Катын бөтөнчө маанилүү. Ал түпкү уруулук ыйык эмен бакта Аар-Лууп-Маста («Улуу Эмен-Бак») жашайт. Жердин кудайы каарманга жана анын баатырларына жардам берет. Ал эми кыргыз эпосунда байыркы диндерден теңирчиликтин эпикалык мотив катары келиши бар. Шаманизм дининин эпикалык мотив катары учуроосу изилдөөгө алынган эки эпосто тең дээрлик бирдей деңгээлде учурайт.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин «Манас» жана якут элинин «Ньургун Баатыр» эпостору тектеш түрк-монгол элдеринин көөнө эпикалык чыгармачылыгынын эң көрүнүктүү, таасын үлгүлөрү болуп саналат. Аларда архаикалуу сюжеттен башат алган байыркылык белгилер, ошондой эле кийинки доорлордо келип кирген айры трансформацияланган сюжеттик элементтер да бар. Оозеки жашоосун дагы да улантып азыркы учурда жандуу айтылган, классикалык баатырдык эпостун деңгээлине өсүп жеткен «Манас» эпосунда айрым архаикалык белгилер күңүрттөнө баштаганы байкалат. Аларга маселен баатырдын бала чагындагы тез өсүүсү, каармандардын өлүп кайра тирилиши, учуучу жана сүйлөөчү тулпарлар маселеси ж.б. ал эми жашоосун көбүрөөк кагаз бетинде уланткан «Ньургун Баатырда» Түштүк Сибирдеги башка алтай, шор, хакас эпосторундагыдай эле архаикалуу сюжеттик элементтер бир топ ачык сакталган. Кандай болгон күндө да түбү тектеш элдердин дүйнөтаанымындагы жалпылыктар каралган эпостордо бирдей деңгээлде көркөм чагылдырылгандыгын белгилеп кетүү жөндүү. Мындай салыштырма типологиялык пландагы иликтөөлөр фольклористикага кызыктуу материалдарды берет деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Манас: Эпос. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 1-китеп. - Ф.: Кыргызстан, 1978. – 396 б.
2. Манас: Эпос. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 4-китеп. - Ф.: Кыргызстан, 1982. - 407 б.
3. Манас: Эпос. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 2-китеп. - Ф.: Кыргызстан, 1986. - 364 б.
4. «Манас» энциклопедиясы. 1-том. – Б.: Кыргызстан, 1995. - 440 б.
5. «Манас» энциклопедиясы. 2-том. – Б.: Кыргызстан, 1995. - 656 б.
6. Мамыров М. С. Каралаевдин «Манас» эпосунун идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү. - Ф., 1984. – 68 б.
7. Ньургун Баатыр. Саха элинин баатырдык эпосу олонхо. Орус тилине которгон В.Державин, орусчадан кыргыз тилине которгон Ш.Абдылдаев. – Б.: Турар, 2014. - 497 б.
8. Очерк истории якутской литературы. - М., 1970. - 147 с.

*Махбуба ТЕМИРОВА –
филология илимдери боюнча философия доктору (PhD), доцент,
Анжиян мамлекеттик университети,
temirova_65@mail.ru*

БАХШЫЛАР МЕНЕН МАНАСЧЫЛАРДАГЫ ЖАЛПЫЛЫКТАР ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Кыска мазмун

Макалада кыргыз элинин «Манас» эпосу менен өзбек элинин «Алпамыш» дастаны жөнүндө сөз козголот. Бул эки ири чыгарманын, аларды аткаруучуларынын аталышы жана айтуучулук өзгөчөлүктөрү, аткаруу усулдары көрсөтүлөт. Аталган чыгармалардын сюжеттериндеги окшош мотивдер, бүгүнкү турмушубузда алган орду боюнча ой-пикирлер айтылат.

***Негизги сөздөр:** «Манас», «Алпамыш», манасчы, бахшы, эпос, дастан, Саякбай, Бурон шоир, Ыулдош шоир, домбура, эпитет, метафора, гипербола.*

Аннотация

В статье речь идёт с кыргызском эпосе «Манас» и узбекском народном дастане «Алпамыш». Указывается своеобразие названий и манеры исполнения сказителей данных крупных произведений. Высказывается мнение о сходстве сюжетных мотивов, их месте в нашей сегодняшней жизни.

***Ключевые слова:** «Манас», «Алпамыш», манасчы, бахшы, эпос, дастан, Саякбай, Бурон певец, Ыулдош певец, домбура, эпитет, метафора, гипербола.*

Annotation

The article considers eposes «Manas» and «Alpamish» of Kirgiz and Uzbek nations. The names of performers and peculiarities of their singing and performance of these great works are observed. Ideas due to the similarities of plot motives and significance of the works today are presented in the article.

***Key words:** «Manas», «Alpamish», manaschy, bakhshy, epic, Sayakbay, epithet, metaphor.*

Ар бир элдин оозеки чыгармачылыгы өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ. Атап айтканда, эзелтен бери жанаша жашап келген тектеш тилдүү, коңшу кыргыз эли менен өзбек элинин белгилүү «Манас» жана «Алпамыш» эпосторунун сюжетинде да, аларды аткарууда да окшоштуктар менен катар бир топ айырмачылыктар кездешет.

Эң мурда эки эл тарабынан жаралган белгилүү «Манас» жана «Алпамыш» чыгармаларынын аталышына токтолсок, кыргыз элинде «Манас» дайыма эпос, ал эми «Алпамыш» көбүнчө дастан деп аталат. «Эпос» терминине «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» мындай түшүнүк берилген: 1. Көркөм адабияттагы үч түрдүн бири. 2. Элдик оозеки чыгармалардагы окуяны кеңири сүрөттөгөн баатырдык ырлар, ири поэмалар [1.857.]. Ал эми «дастан» терминине «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» 1. Баатырдык баян – ыр менен түзүлгөн, көлөмдүү көркөм чыгарма. 2. Кызыктуу окуя, кызыктуу көркөм чыгарма. 3. Аңгеме, жомок, баян маанилеринде да айтыла берет деп жазылган [2.405.].

«Өзбек тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» эпос терминине түшүнүк төмөнкүдөй берилген: Эпос [грек. epos – сөз, кеп; аңгеме; ыр] 1. Көркөм адабияттын лирика жана драмадан өзгөчөлөнүп туруучу, баяндоо формасындагы үчүнчү түрү. 2. Эл оозеки чыгармачылыгында баатырдык жана баатырлар жөнүндөгү дастандар комплекси. Андан ары: Баатырдык эпос. Кыргыз элинин «Манас» эпосу деп элибиздин улуу «Манас» эпосу мисалга тартылган [3.45.]. «Дастан» термини сөздүктө: [перс. – жомок, аңгеме; тарых] 1 ад. Ыр түрүндө жазылган үлкөн аңгеме, жомок, поэма. 2 ад. Эл баатырлары жөнүндө ыр жана кара сөздө айтылган эпикалык чыгарма. Өзбек эл дастандары. Фозил Йулдоштын «Алпамыш» дастаны [4.649].

Жогорку терминдерге берилген түшүнүктөргө караганда эпос менен дастандын ортосунда чоң айырма бар. Эпос – чоң түшүнүк, ал – дастандар комплекси болсо, дастан – эл баатырлары жөнүндө ыр жана кара сөздө айтылган эпикалык чыгарма. Эки чыгарманын көлөмүндөгү ортосундагы айырмачылыктар кашкайып көзгө көрүнүп турса да, биздин максат бири чоң, бири кичине деген ойдон алыспыз. Эң негизгиси – алардагы идеялык-тематикалык жактан үндөштүк, мотивдердеги окшоштук, кыргыз жана өзбек элинин руханий дүйнөсүндөгү, көз караштарындагы үндөштүк жана теңдик.

Эки элдин улуу адабий мурастарындагы идеялар окшош тактап айтканда, аларда баатырдык, жоомарттык, өз эли-журтун сүйүү, түрдүү этностордун жана элдердин боордоштугу, сүйүү жана туруктуулук, үй-бүлөнүн бекемдиги жана уруулардын биримдиги баяндалат. Манастаануучу, филология илимдеринин доктору, профессор Советбек Байгазиев баса белгилегендей: «Манас» эпосунун түндүгүн көтөрүп турган үлкөн идеялардын бири – интернационализм, достук, биримдик идеясы. Демейде, улуу чыгармалардын касиети ушунда болот». [5.228]. Эки элдин баатырдык эпосторунда тең достук даңазаланат. «Манас» эпосунда Манас менен Алманбеттин достугу сүрөттөлүп, суктандырса, ал эми «Алпамыш» дастанында Алпамыш менен Коражондын достугу бүтүндөй дастандын өзөктүү баяндарынын бирин түзөт.

Бул эки элдин ири адабий мурастарын укумдан-тукумга сактап, өнүктүрүп, өркүндөтүп, биздин күндөргө чейин жеткирип келген эпикалык чыгарма жаратуучулар, шыктуу инсандар эки элде ар башкача аталат. «Манас» эпосун айтуучулар «манасчылар», «Алпамыш» дастанын айтуучулар – «бахшылар» делинет. Фольклорист окумуштуу Х.Т.Зарифовдун жазганына караганда, бахшы монголчо жана бурятча бахша, багша сөздөрүнөн алынган болуп, «устат», «агартуучу» деген маанилерди түшүндүрөт [6.228]. Эл арасында бахшы сөзү эки маанини билдирет. Көпчүлүк жерлерде кесипкөй дастанчылар бахшы деп аталса, кээ бир жерлерде балчы, төлгөөчү, шамандык кылуучу адамдарга карата да колдонулган.

Ал эми кыргыз элинде манасчыларды мурда «жомокчу», «ырчы» деп да атап жүрүшкөн болсо, кийинчерээк «манасчы» атамасы биротоло бекиген. Андан ары манасчыларды шарттуу түрдө «үйрөнчүк манасчы», «чала манасчы», «чыныгы манасчы», «чоң манасчы» атоолору менен бөлүштүрүшкөн. Өзбек элинде да дас-

тан айтуучуларды түрдүү аталыштарда атоо салты бар: жүзбашы, соки, жиров, жирчи, окин, уста, бахшы, шаир.

Чыгармачылык жөндөмү бар, ыр жаратуу шыгына ээ адамдар гана манасчылыкты, бахшылыкты кесип кыла алышкан. Анткени манасчылар «Манас» эпосун, бахшычылар «Алпамыш» дастанын жаратышкан, эки элде бул чыгармаларды укумдан-тукумга өткөрүп, оозеки түрдө сактап келген, мазмунун байытып, аны бүгүнкү көлөмгө, көркөмдүк деңгээлге жеткирген көркөм сөз чеберлери болуп, алар эпостун мазмунун толуктап, байытып, кеңейтип, өнүктүрүүчүлөр болушат. Себеби, манасчылардын, бахшылардын импровизатордук (өзбек элинде бадихагуйлик деп аталат) чеберчилиги өтө көптөгөн варианттарды жаратууга жөндөмдүү. Тактап айтканда, алдын ала даярданбастан эле ырдап, ошол учурдун, абалдын мүнөзүнө ылайык чыгарманы жарата алышкан. Эпостун же дастандын негизги өзөк окуялары менен тааныш болгон манасчы жана бахшы ал окуяларды ылайыктуу обонго салып, төгүп ырдап, өздөрүнүн импровизатордук жөндөмү менен жаңыча сүрөттөөлөрдү да кошуп жиберешкен. Бүгүнкү күндө аталган чыгармалардын көптөгөн варианттары бар экендиги ага далил.

«Манастын» белгилүү варианттарынын ичинен Саякбай Каралаевдин варианты көлөмү жагынан арбын экенин баса белгилегибиз келет. Дагы бир өзгөчөлүк, манасчылардын көпчүлүгү түшүндө Манасты же анын кырк чоросун көрүп, касиеттүү күч даарыгандан кийин «Манас» айтып калганын эскеришет. Түш көргөнгө чейин эле манасчыларды ээрчип жүрүп, алардан таалим алышса да, түш көрүү процессине басымды көбүрөөк жасашат [7.76.] же Манас түшүнө киргенден кийин гана үйрөнчүк манасчы чоң манасчыга айланат деген түшүнүк алигече жашап келет. Ал эми «Алпамыш» дастанын айтуучуларда түш көрүп, андан соң дастанды айтып калгандыгы жөнүндө маалыматтар кездешпейт. Бахшыларга шакирт болуп жүрүп, алардан «Алпамышты» айтканды үйрөнгөндөр эл тарабынан көбүнчө шаир аталышат. Алар өтө чоң урмат-сыйга ээ болушкан.

Кыргыз элинде көптөгөн манасчылар жашап өтүшкөн. Бирок алардын арасынан эл эсинде эң белгилүүлөрү гана калган. Нооруз, Келдибек Карбоз уулу, Балык (Бекмурат Кумар уулу), Найманбай, Тыныбек Жапый уулу, Чоюке Өмүр уулу, Сагымбай Орозбак уулу, Саякбай Карала уулу, Тоголок Молдо, Шапак Рысменде уулу, Жаңыбай Кожек уулу, Акмат Рысменде уулу ж.б. кыргыз элинин белгилүү манасчылары болгон. Кыргыз элинде айымдар «Манас», «Семетей» айтышкан эмес. Кыргыз улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондунун маалыматы боюнча, бүгүнкү күндө ар кандай доорлордо жашап өткөн белгилүү 41 манасчы, семетейчи катталып, көөнөрбөс мурастары сакталууда [10.]. Алардын ичинен болгону экөө гана айымдар: манасчы Сейде Дейди кызы (1881–1946), семетейчи Сейдене Молдоке кызы (1922–2006). «Манасты аял киши айтканга болбойт», – деген түшүнүк эл ичинде бекем калыптанган. Түрдүү тыюу салуулар, тоскоолдуктарга карабай, өнөрлөрүн өркүндөтүүгө аракеттенгендиктери, азыркы мезгилде да аял манасчы, семетейчилердин жолун улантуучулары бар экендиги тууралуу маалыматтар бар. Ал эми өзбек элинде элдик оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүнөн, дастандардан үзүндүлөр аткарган кыз-келиндер көп эле болгон. Атайын элдик оозеки чыгармаларды аткарган аялдарды халфа деп аташат да, алар кээде жеке, кээде көпчүлүк болуп хор түрүндө элдик чыгармаларды аткарган учурлары кездешет. Элдик оозеки чыгармалардан үзүндүлөрдү, үлгүлөрдү аткарган аялдарды «халфа», «кемпир», «шаир» деп атай беришет. Мындай халфалардын тобу Хорезмде көбүрөөк өнүккөндүгү байкалат. Өзбек элинде аялдардын дастан айтуусуна эч кандай тыюу салуулар, тоскоолдуктар болгон эмес.

Өзбек элинин дастанчыларынан Жуманбулбул, Жоссок, Бурон шаир, Жолмон бахшы, Султон кемпир, Тилла кемпир, Хонимжон халфа, Биби шаир, Суян бах-

шы, Амин бахшы, Йулдашбулбул, Султонмурат, Курбанбек, Хидир шаир, Йулдаш шаир, Суяр шаир, Шерна юзбоши, Хайбат соки, Эргаш Жуманбулбул уулу, Фозил Йулдаш уулу, Пулкан шаир сыяктуу элдик таланттары кеңири белгилүү болгон.

«Манас» эпосунун, «Алпамыш» дастанынын айтуучулук өнөрүндө да бөтөнчөлүктөр бар. «Манас» айтуучулук өнөр дегенде, «Манасты» элге айтуу, жеткирүү үчүн окуялардын мазмунуна ылайык обонго салып (речитатив), түрдүү жаңсоолор, нускоолор, дене мүчөлөрдүн кыймылдарын көркөм көрсөтүү аракеттери түшүнүлөт.

«Алпамыш» дастанын домбура, дутар, гиджак, кошнай ж.б.у.с. музыкалык аспаптардын коштоосунда өзүнчө обонун тандап айтышкан. «Алпамыш» дастанын кээде жеке, кээде көпчүлүк чогуу айткан учурлары да кездешет.

Манасчыларга эл тарабынан же атайын чакыруучу үйдүн ээси, же ошол «Манас» эпосу айтылган жергиликтүү айылдын белгилүү адамдары тарабынан сарпай, кийит кийгизүү, белек-бечкектер, жылкылар, койлор берилип, сый-урмат көргөзүлгөн. Ал эми «Алпамыш» дастанын айтуучу бахшыларда «домбура көмкөрүү» салты болгон. Мында дастанды ырдоо өтө кызыктуу, күч алган учурда, түн жарымында дем алуу үчүн тыныгуу жарыяланат. Муну бахшылар «домбура көмкөрүү» деп аташат. Мында бахшы угуучуларга же домбурасына кайрылуу иретинде бир канча ыр саптарын айтып, дастан айтууну токтотот. Андан соң бахшы белбоосун жана домбурасын көмкөрүлгөн абалда калтырып, сыртка чыгат. Ушул кезде угуучулардын бири бахшынын белбоосун ортого жаят. Ар ким өз мүмкүнчүлүгүнө жараша акча же белектерди таштайт. Бахшы кайра бөлмөгө киргенге чейин акча жана нерселер жыйналган белбоо түйүп коюлат. Ошондон кийин дастандын калган бөлүгүн ырдоо улантылат. Хорезм бахшылары болсо, дастан айтуу бүтөөрү менен «Тоюңда кайтсын» күүсүн чертип турат. Айланадагылар же тойдун аксакалдары ушул учурда мейман жана үйдүн ээлери өз каалоолору менен берген акча же буюмдарды жыйнап, бахшыга беришет. Эң эле баса белгилөөчү жагдай, манасчылар да, бахшылар да берилүүчү белектерди мажбурлоо иретинде же алдын ала келишимдин негизинде алган эмес, андай көрүнүш болгон эмес. Же чыныгы манасчылар, бахшылар өз өнөрлөрүн пайда табуу булагы катары пайдаланышкан эмес.

Кыргыз элинин манасчылары да, өзбек элинин бахшылары да өтө күчтүү эске тутуу жөндөмүнө ээ болушкан. Манасчы Саякбай Каралаевдин эң узак айтканы 1,5 миллион сапка жеткен дешет [11.]. Ал эми Өзбек элинин Пулкан шаиры болсо, ар бир дастан эки-үч миң саптан тартып, он-он беш, ал гана эмес, кээ бири жыйырма миң сапка чейин ырдан турган жетимиш дастанды жатка билген дейт [6. 232.]

«Манас» эпосунда жана «Алпамыш» дастанында окшош тарбиялык жана традициялык мотивдер бар. Эки элде тең перзент тарбиясына олуттуу маани берилип, ат коюудан баштап, тээ эрезеге жеткенге чейин анын туура тарбияланышына өзгөчө көңүл бөлүнгөн. Эки чыгармада тең традициялык мотивдеринде да окшош жактары көрүнөт. Маселен, перзентсиздик, ат коюу, перзенттин тарбиясына байланыштуу болгон мотивдер, алгачкы эрдик көрсөтүү мотивдери, баатырлардын ат тандоо мотивдеринде окшоштуктар бар.

«Манас» эпосунда да жана «Алпамыш» дастанында да элдик баатырлардын адаттан тыш түрдө төрөлүшү жана ат коюуну баяндаган киришүү бөлүктөрү бар. Эки чыгармада тең баатырлардын ата-бабалары жөнүндө маалыматтар берилет. Ошондой эле төрөлө элек баатырлардын аталары узак убакыт перзентсиз болушкандыктарын баяндоо менен башталат.

Эки чыгармадан кыргыз, өзбек элдеринин тилге чоң маани беришкени, сөздү аздектешкени, чыныгы сөз чеберлери экендиктери ачык көрүнөт. Бул чыгармалардагы сейрек кездешүүчү салыштыруулар, эпитеттер, метафоралар, фразеологизм жана учкул сөздөр, гипербола, литоталар аны ырастап турат. Мисалы:

Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй, [7.176] –

өңдүү салыштыруулар, айкөл Манас, кабылан Манас, баатыр Манас, эр Манас, падыша Манас, жаш Манас, кан Манас өңдүү эпитеттердин чебердик менен колдонулушу эпостун көркөмдүк деңгээлинин өтө жогору экенин көргөзөт. Мисалы:

Көк жалдыгы эп экен,
Тоо жердеген бурутка
Тоодою Манас чеп экен.
Ушу турган бурутка
Бир жаралган шер экен. [7.103]

Бул саптарда көк жал, тоо, чеп, эр, шер өңдүү метафоралар Манастын баатырдыгын, эр жүрөктүүлүгүн, өз элин коргоочу экенин туюнтуп турат. Эпосто «ажыдардын куйругун басып алуу», «талпагын ташка керүү», «чырым этип уйку албоо», «бөрк ордуна баш алуу», «кабагына кар жаап, мурутуна муз туруу», «төбө чачы тик туруу» сыяктуу фразеологизмдер ыр түзүлүшүнө ылайыкталып колдонулган.

Кылыч алып кыйкырып,
Кыжылдап кытай баарысы
Кыр-кырынан каптады.
Кыйын мерген Каражой
Айкөлдү аңдып атканы.
Кара туман сел болуп,
Каптаган кытай эл болуп,
Манас жалгыз, кытай миң
Айкырып айза сунду эми,
Жалгыз Манас эриңди
Акыр-такыр кылды эми. [9.156]

Бул саптарда аллитерациялар, айрым ассонанстар колдонулганын көрүүгө болот. Мындай каражаттарды учурунда таап колдонуп ырдаган манасчылардын импровизатордук чеберчилиги адамды өтө таң калтырат.

«Алпамыш» дастаны да көркөмдүк деңгээли өтө жогору чыгарма, андан өзбек элинин ыр дүйнөсүнүн улуу кудуретин көрүүгө болот. «Алпамыш» дастанында өзбек элинин башка дастандарына салыштырмалуу көркөм тилдин поэтикалык каражаттарынан гипербола көбүрөөк колдонулган. Бул болсо чыгарманын мүнөзүнө, анда ырдалган окуялардын көлөмүнө байланыштуу көрүнүш. Дастанда Алпамыштын сөздөрүнөн төмөнкүдөй гиперболалар жолугат:

Тигилсем куруйт дарыянын түбү,
Өкүрсөм кулайт коргондун үстү.

Мындай гиперболалык сүрөттөөлөр чеңгелдесе тоону талкан кылган, күчкүдуретте «башы кепедей, денеси төбөдөй» калмак алптарынан кем эмес Алпамыштын азаматтыгын сыпаттайт. Дастанда мындан тышкары чыгарманын жан дүйнөсүнө ылайык күтүлбөгөндө жаралган сонун тропторду, чыгармага көркөмдүк берип турган параллелизмдерди жолуктурабыз. «Алпамыш» дастанында бардык көркөм сөз каражаттарын, поэтикалык кептин фигураларын өтө чебердик менен колдонулгандыгын көрөбүз. [6.264]

«Манас» эпосун жана «Алпамыш» дастанын терең үйрөнүү, аларды жаш муундарга жеткирүү, окутуу, ата-бабалардын руханий дөөлөттөрүнө, мурастарына жаштарды кызыктыруу, алардын арасында бул чыгармаларды кеңири жайылтып, талдап, өрнөктүү жактарына басым жасоо жана азыркы доор, коомубуздун мүчөлөрүн эң сонун инсан катары калыптандыруу биздин олуттуу милдетибиз. Анткени, бул чыгармалар адамдарды баатыр, асылзат, эл-журтка кайрымдуу, мекенин сүйүүчү, достук жана ынтымактуулук духунда тарбиялоого түбөлүк кызмат кылат. Бул чыгармаларда элдерибиздин өткөн күндөрүнүн изи калган. Эки чыгармада тең мазмунунда элдерибиздин өзүнө таандык өзгөчө руханий дүйнөлөрү, жакшылык-жамандык, эрдин жана коркоктун же кемчилдик жана кайдыгерлик сыяктуу түшүнүктөрү кеңири чагылдырылган.

Демек, элдерибиздин улуттук жана руханий казынасы, көөнөрбөс руханий кенчи эсептелген «Манас» эпосу жана «Алпамыш» дастаны жаштарды өз мекенин сүйгөн, жоомарт жана кайраттуу, руханий дүйнөсү бай, жетиктүү инсан катары тарбиялоодо маанилүү жана эң зор булак катары жашай берет.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин сөздүгү. Экинчи бөлүк. – Бишкек: «AVRASYA PRESS» 2011. – 891 б.
2. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. – Бишкек: «AVRASYA PRESS», 2011. – 880 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-том.– Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. – 592 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том.– Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
5. Байгазиев С. Манас жана Чыңгыз. Талдоолор, чечмелөөлөр, ой жүгүртүүлөр. Бишкек, 2019.
6. Имомов К. Мирзаев Т. Саримсоқов Б. Сафаров О. Ўзбек халк оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 304.
7. Манас энциклопедиясы. 2-том.–Бишкек, Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы «Мурас» илимий-пропагандалык ишкер долбоору, 1995. –432 б.
8. Манас энциклопедиясы.1-том.–Бишкек, Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы «Мурас» илимий-пропагандалык ишкер долбоору, 1995. –440 б.
9. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча академиялык басылышы. 2-китеп. Бишкек: «КЫРГЫЗСТАН», 1995. – 296 б.
10. <https://sputnik.kg.>culture>
11. <https://www.azattyk.org>...>

Салимахан МИРЗАЕВА –
доктор филологических наук, профессор,
Андижанский государственный университет, Андижан

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ И ТРАДИЦИОННЫЕ МОТИВЫ В ЭПОСАХ «МАНАС» И «АЛПАМЫШ»

Аннотация

В статье проведен сопоставительный анализ воспитательных и традиционных мотивов в сюжетах эпосов «Манас» и «Алпамыш». Исследованы сходство и различие социально-исторических основ данных мотивов.

Ключевые слова: Эпос, Манас, Алпамыш, мотив, воспитание, традиция.

Кыска мазмун

Макалада «Манас» жана «Алпамыш» эпосторунун сюжеттеринин салттуу жана тарбиялык маанидеги мотивдерин салыштырып анализдөө жүргүзүлөт. Ошондой эле алардагы мотивдердин социалдык-тарыхый негиздеринин окшоштуктары жана айырмачылыктары изилденет.

Негизги сөздөр: Эпос, Манас, Алпамыш, мотив, тарбиялоо, салттуулук.

Annotation

The article provides a comparative analysis of educational and traditional motives in the plots of the epics «Manas» and «Alpamysh». The similarities and differences in the socio-historical foundations of these motives are investigated.

Key words: Epic, Manas, Alpamysh, motive, parenting, tradition.

В эпосах «Манас» и «Алпамыш» имеются воспитательные и традиционные мотивы, в процессе изучения которых становимся свидетелями особого внимания правильному воспитанию детей, начиная с нареkania ребенка именем, первых дней жизни до его совершеннолетия. В этих эпосах наблюдается сходство традиционных мотивов. Например, мотивы бездетности, наречения ребенка именем, воспитания детей, героизма, самостоятельного выбора коня и других.

В эпосах «Манас» и «Алпамыш» во введении рассказывается о противоестественном рождении народных героев Манаса и Алпамыша, о наречении их именем. В обоих эпосах рассказываются о предках героев, о бездетности их отцов. Мотив бездетности занимает особое место в эпосах «Манас» и «Алпамыш». Во всех вариантах эпоса «Манас» встречается плач Джакыпа от бездетности. Неизмеримо богатый и влиятельный пятидесятилетний Джакып не имеет детей от

двух своих жен. Жалеет, что у него нет наследника. Сильно переживает и горюет при виде родителей с детьми. Обращаясь к Аллаху, просит себе ребенка, который станет наследником и будет вспоминать о нем. Однажды, ища бесчисленное богатство и плача о том, кому же достанется всё это, возвращается домой. Вблизи дома ему встречается Мендибай сын Акимбека, спрашивает, почему он грустен. Джакып не отвечает ему, не привязывает даже своего коня на привязи, громко рыдая, заходит домой. На вопрос Чыйырды «что случилось», отвечает, что ему обидно стало от того, что его жены бездетны, а сам он один-одинешенек, и, закутавшись, ложится внутри комнаты. Плача от обиды жена Джакыпа тоже засыпает. В эту ночь Джакыпу и его обеим женам снится вещий сон. Данный мотив существует во всех вариантах эпоса «Манас». [1.7.]

В эпосе «Алпамыш» тоже отражается обращение к Всевышнему и плач Бойбури и Бойсари от бездетности во всех вариантах. Они подвергается оскорблениям на свадьбе из-за бездетности. Этот момент в варианте поэта Фазил изображается так: «а старшины тоя почета им, как бывало прежде, не оказывают, навстречу им не выходят, коней под уздцы не берут, стремена знатным братьям не поддерживают... Что ни говори, про богатство и честь, ответ вам — простой: окупится той через тех, у кого наследники есть. А на вас, бездетные бии, надежды плохие. Где ваши джигиты, где ваши красавицы? А умрете — на ваши богатства наследников много объявится да с такой пастью, что живьем человека проглотят. Богатства ваши нам не сладки». [2.21] Такое отношение к правителям на свадьбе не встречается в вариантах Бекмурода Джурабай углы, Мамадрайима бахши, Зохира Кучкар углы. Мотив жалобы на бездетность и терпения порицаний по этой причине, являясь древним, широко распространен в эпическом творчестве народов Средней Азии.

Думы и просьбы правителей о ребенке в такой ситуации естественны. В период создания поэмы «Алпамыш» будущий сын правителя должен был вобрать в себя все героические чаяния народа, быть отважным на героические поступки, побеждать зло.

Чудесное рождение героев одинаково наблюдается в поэмах «Манас» и «Алпамыш». В эпосе «Манас» данный эпизод встречается почти во всех вариантах. Спустя два года после толкования снов Джакыпа и его двух жен Чыйырды забеременеет. Ей хочется съесть сердце тигра. Требуется достать и удовлетворяется только после съедения сердца тигра. Настает день рождения Манаса. Он рождается с полной кровью ладонями.

В поэме «Алпамыш» этот момент изображается по-другому, в варианте Бурибоя Ахмадова жены Бойбури и Бойсари беременеют после съедения волшебного яблока, данным каландаром. Мотиву чудесного рождения героев в поэме «Алпамыш» сопутствуют и исламские мотивы.

В отличие от поэмы «Манас» в поэме «Алпамыш» выступает мотив помолвки мальчика и девочки еще в колыбели. Мотив помолвки с колыбели — «бешик кертти», в частности, в поэме обручение Алпамыша и Барчин до их рождения родственниками, часто свойственен узбекским поэмам и сказкам, встречается во всех вариантах эпоса «Алпамыш».

Также, в эпической биографии героя важную роль играют наречение героя именем и молитва в его честь, предсказание его будущего.

Данный мотив встречается в эпосах двух народов. В эпосе «Манас» Джакып после рождения долгожданного сына собирает народ и играет той. На торжественной свадьбе враги, увидев изобилие свадебного стола и несметное богатство, народные игрища, улак (конные состязания), кураш, остерегаются будущего героя. В

конце свадьбы Джакып бай задерживает мудрецов казахских, кыргызских и кыпчакских племен. Одаривает их дорогими одеждами, в полы халата кладет сына и просит сидящих дать имя младенцу. Мудрецы не могут подобрать подходящее имя младенцу. Чыйырды, в ожидании наречения именем, ждет с подарками в руках. В этот миг появляется каландар в белой одежде с клюкой и просит разрешения у сидящих, нарекая «пусть имя ему будет Манасом, избавит от всех бед», все сидящие открывают ладони для молитвы. Незнакомый каландар исчезает вмиг.

Данный эпизод в поэме «Алпамыш» изображается в рамках исламских религиозных учений. Если в варианте Бекмурод Джурабой углы, во сне отца до рождения младенца святой Хызр нарекает его именем, то в вариантах Фозила Юлдаш углы, Берди бахши, Абдуллы шоир, Эгамберди бахши святые Али или Хызр появляются в образе каландара после рождения детей и нарекают именем. Данный эпизод в варианте Фозил Юлдаш углы изображается так:

«Гости уже разъезжаться собирались, — видят бии: вдалеке идет каландар бродячий, пена изо рта его падает. Бредет каландар, от молитвенного радения пьяный, — тоже на пир идет. Присмотрелись братья — вспомнили: это тот самый каландар, что, напрогносив им во сне детей, дать детям имена обещал. [4] А народ об этом ничего не ведал. Встали бии с места, вышли каландару навстречу, поклонились ему, руку ему поцеловали, привели с почетом на пир. Вынесли бии всех своих троих детей, положили их святому человеку в полы халата. Нарек старец святой сына Байбури — Хакимбеком, шлепнул младенца рукой по спине — остался на ней след благодати — отпечаток его пятерни. Дал старец имя дочери Байбури — Калдыргач-айм, дочери Байсары — Ай-Барчин. Тут же с колыбели он и помолвил Хаким-бека и Барчин-ай, сказав:

— Да будут эти двое мужем и женою, да будет Хаким велик и славен, и никто ему да не будет равен! Аминь!..». [3.25] Такое изображение имеется и в варианте Берди бахши.

Наряду с традиционными мотивами воспитания начинаются с опеки родителей. В эпосе «Манас» Джакып, посоветовавшись с Чыйырды, отдают своего ребенка помощником пастуху Ошпиру: «Пускай к Ошпиру он пойдет и там наш умножает скот», «Ты будешь там пасти телят, Весною будешь получать, По тридцать маленьких ягнят», наказывая «За сыном нашим присмотри, К бездумным шалостям его Будь строг и спуску не давай, И человеком трудовым, Ошпур, мне сына воспитай!»[4.11.] Джакып, будучи богатым подвергает своего ребенка к трудностям, и это говорит о не безразличии наших народов к воспитанию ребенка издревле. Проходя через испытания, трудности, ребенок учится трудиться, закаляется.

Данный мотив свойственен и поэме «Алпамыш». В эпосе узбекского народа воспитание будущего героя тоже считается одним из важных традиций. Воспитание героя начинается с обучения ребенка грамоте. Детей отдают на обучение мулле с 4-5 лет. Мотив обучения имеет реальное основание в жизни народов Средней Азии: по исследованию историков, «до завоевания Средней Азии арабами еще в древности было письмо. Детей обучали грамоте и арифметике с пяти лет».

Этот эпизод нашел свое художественное изображение в поэме «Алпамыш». В вариантах Фозила Юлдаш углы, Эгамберди бахши, Пулканы и Эргаша Джуманбульбуль углы, Эгамберди бахши, Саидмурода Паных углы Хакимбека, Барчин, Калдиргоч отдают в школу с трех лет. Мотиву обучения детей поэт Фозил обращает особое внимание. К семи годам Хакимбека, Барчин, Калдиргоч отцы забирают у мурлы в целях обучения падишахскому и военному искусству — Байбури своего

сына, и науке скотоводства – Бойсари свою дочь. Такая картина характерна для периода создания поэмы «Алпамыш».

Первые героические поступки юных героев встречается в обеих поэмах. В эпосе «Манас» из-за непослушания Ошпир жалуется родителям своего подопечного, и Джакып забирает сына домой.

В Ак-Отоке, где пасется отара Джакыпа, поднимается пыль, к изумленному баю подходит пастух Ийманкул, жалуется на сторожевых калмыков, выгоняющих их. Увидев Джакыпа, калмыки окружают его. Джакып отбирает палку у Ийманкула и этой палкой бьет по голове главы калмыков. С разбитой головой тот умирает на месте. Остальных Манас снимает с седла и рассекает, догоняет сбежавших, а по дороге в деревню калмыков сына останавливает Джакып.

Важное место в художественном изложении находит первый героический поступок Хакимбека в эпосе «Алпамыш». Мотив героизма встречается во всех вариантах в индивидуальной интерпретации.

Например, в варианте Саидмурада Панох углы Хакимбек в десять лет поднимает доставшийся в наследство бронзовый лук в четырнадцать батманов, бросает вверх на восемьдесят метров и нарекается прозвищем «Алпамыш» (букв. алп-могучий богатырь).

В эпических поэмах двух народов проявляется художественное мастерство народа, его бережное отношение к художественному слову. Доказательством тому служит применение в произведениях художественно-изобразительных средств – сопоставления, метафор, эпитет, фразеологизмов, крылатых выражений, гипербол, литот.

Нашей основной и важной задачей является глубокое изучение классических эпосов «Манас» и «Алпамыш», пробудить интерес молодежи к духовным шедеврам предков, обратить внимание молодежи к духовно-воспитательной стороне поэм, на примере героев формировать гармонично развитого члена общества. Эпосы «Манас» и «Алпамыш» служил и будет служить воспитанию гражданина в духе героизма, патриотизма, благородства, дружбы и сотрудничества. Так как в этих бесценных произведениях заключается история становления наших народов. В обеих поэмах изображается своеобразие духовных ценностей, души и характера народов.

Эпосы «Манас» и «Алпамыш» будет служить источником вдохновения в воспитании молодежи в духе патриотизма отважными, духовно богатыми и гармонично развитыми личностями.

Литература

1. Манас. Энциклопедия. 2-том. - Бишкек: «Акыл», 1995. – 432 б.
2. «Алпомиш», 1957, 21-бет <https://www.rulit.me/books/alpamysh-uzbekskij-narodnyj-epos-perepechatano-s-izdaniya-1949-goda-read-324605-4.html>
3. «Алпомиш». – Ташкент: Фани, 1939. – 25 б.
4. Манас энциклопедия. 2-том. - Бишкек: «Акыл», 1995. – 432 б.
5. Народное творчество «Алпамыш». Узбекский народный эпос (перепечатано с издания 1949 года в переводе Л.М.Пенковским)// https://www.rulit.me/books/alpamysh-uzbekskij-narodnyj-epos-perepechatano-s-izdaniya-1949-goda-read-324605-2.html#read_n_4

*Ирмтрауд ГУЧКЕ –
писатель, айтматовед,
e-mail: irmtraud.gutschke@googlemail.com,
Германия;*

*Султан ТУРСУНАЛИЕВ –
кандидат философских наук, зав. отделом
айтматоведения Национальной академии
«Манас» и Ч. Айтматова,
e-mail: tursunaliev.sultan@mail.ru,
Кыргызская Республика*

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ: МИФИЧЕСКИЙ И РЕАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН ПИСАТЕЛЯ

Аннотация

Основной целью научного осмысления творчества и личности Чингиза Айтматова является выявление экзистенциального значения писателя для современного сознания в системе «Восток-Запад». Затрагивая мифические, онтогносеологические, аксиологические, художественные, фундаментально-мыслительные аспекты творчества кыргызского писателя, авторы затрагивают его универсальные ценности.

Ключевые слова: Айтматов, национальное чувство, планетарское сознание, глобализация, Евразия, мировая литература, Кыргызстан, Германия, русский язык, Запад-Восток.

Кыска мазмун

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын илимий жактан изилдөөнүн негизги максаты болуп, «Батыш-Чыгыш» системасындагы заманбап аң-сезим үчүн жазуучунун экзистенциалдык мааниси саналат. Кыргыз жазуучусунун чыгармачылыгынын мифтик, онтогносеологиялык, аксиологиялык, көркөмдүк, фундаменталдуу ой-жүгүртүү аспектилерин козгоп жатып, авторлор анын универсалдуу баалуулуктарына токтолушат.

Өзөктүү сөздөр: Айтматов, улуттук сезим, планетардык аң-сезим, глобалдаштыруу, Евразия, дүйнөлүк адабият, Кыргызстан, Германия, орус тили, Батыш-Чыгыш.

Abstract

The main purpose of scientific understanding of creativity and personality of Chingiz Aitmatov is to identify the existential value of the writer for modern consciousness in the system «East-West». Touching upon the mythical, onto-epistemological, axiological, artistic, fundamental-thinking aspects of the Kyrgyz writer's work, the authors touch upon his universal values.

Keywords: *Aitmatov, national feeling, planetary consciousness, globalization, Eurasia, world literature, Kyrgyzstan, Germany, Russian language, West-East.*

В последнее время планетарному и межкультурному феномену творчества Айтматова большое внимание уделяют разные ученые. Здесь следует отметить, что исследователь Г. Сатаева во многих своих работах подчеркивает о немецко-кыргызских отношениях именно через творчество Айтматова. В работе «Исследование проблемы «Айтматов и фольклор» в немецкой критике» [1] дается фольклорная традиция (здесь более усовершенствованная) в соответствии с реалиями современной литературы. В материале отмечается, что различные мнения немецких ученых аналогичны с выводами многих исследователей советского и кыргызского литературоведения, когда речь идет об Айтматове как писателе, создающем миф. Интересны изыскания этого же автора в плане восприятия со стороны немецких ученых романа Ч. Айтматова «Когда падают горы» [2]. В данной работе рассмотрена критика немецких ученых на это произведение Айтматова. Мы делаем акцент на то, что здесь определяется концепция правильного взаимопонимания идейной проблематики романа со стороны немецких ученых. Следует выделить их взгляды на то, что этот роман, отражающий социально-философские и социально-культурные изменения, которые происходят в кыргызском обществе, обрели новое звучание во время падения коммунистической системы и прихода рыночной экономики. Кроме этого, в наши дни предлагаются коллективные работы. В частности, Г. Сатаева, А. Акынбекова, К. Душеева в соавторстве рассматривают изыскания немецких ученых касательно айтматовского слова [3]. Для них объектом исследования послужили статьи профессора Х. Флиге «Вклад Ч. Айтматова в социалистическую литературу», немецкого критика Х. Плавиуса «В центре дискуссии «Белый пароход» Ч. Айтматова». Интересно, что они не обошли вниманием работы профессора Р. Опица «Творчество Айтматова в восприятии наших читателей», профессора А. Лачиняна «Ч. Айтматов – Белый пароход», профессора Р. Шредера «Величие человека в повседневной жизни». На наш взгляд, главным выводом здесь является то, что Ч. Айтматов сумел через национальное показать общечеловеческое. Также Г. Сатаева и К. Душеев анализируют проблему человека, как самую высшую ценность айтматовского мира с точки зрения немецкой критики [4]. В работе анализируются важные идеи, которые отражаются в статьях ученых Германии, посвященных персонажам из произведений Ч. Айтматова. Здесь мы сделаем акцент на одном факте. В работах И. Гучке («Человеческие проблемы в произведениях Айтматова, сказки и мифы»), Р. Опица («Отражение современных героев в произведениях Ч. Айтматова»), Кристины Баше («Формирование основных вопросов нашей жизни в произведении «Материнское поле» Айтматова) и Р. Шрёдера показана высокая нравственность простых героев Айтматова. Безусловно, с позиции эпохальной и исторической фактуры, большое значение имеет работа Р. Рахманалиева «Империя Айтматова» [5]. Мы солидарны с утверждением автора, когда он пишет о том, что Айтматова по праву можно назвать одним из самых глубоких умов среди величайших писателей и мыслителей XX столетия. Как художник, он наделен даром улавливать и предощущать

сложнейшие конфликты, скрытые в потаенных недрах бытия. Следует особо выделить работу Т. Васильева-Шальневой «Апокалиптическая диалогия» Ч. Айтматова (Романы «Плаха» и «Тавро Кассандры») [6]. Данный материал представляет собой исследование названных романов Айтматова, в которых отражаются важнейшие структурно-семантические особенности произведений, выявляются смысловые доминанты социального и бытийного плана. Романы рассматриваются как своеобразная диалогия, что позволяет отразить диалектический характер художественного мышления писателя. Большой интерес вызывает работа Д. Кузнецова «Чингиз Айтматов – писатель Евразийского пространства» [7]. Статья посвящена творчеству Ч. Айтматова в контексте евразийской культуры. Рассматриваются основные вехи в творчестве знаменитого писателя и его роль в современном евразийском пространстве. Сделан акцент на философское осмысление творчества Ч. Айтматова в рамках духовно-нравственных традиций и национальных обычаев тюркских народов, оказавших особое влияние на весь евразийский этнос. В исследованиях Д. Брусилковского Айтматов представлен личностью планетарного масштаба, которая достойно воспринята в потоке истории человечества. Он как бы продолжает жить между нами в своих философско-литературных идеях, в своих деяниях. С этой позиции автор смотрит на социально-философские воззрения Ч. Айтматова как на новую основу межкультурного и межрелигиозного диалога в контексте глобальных проблем современности [13]. Большой планетарный арсенал айтматовскому творчеству дается также в работах Ф. Галимуллина («Титан тюркских литератур (к 85-летию Чингиза Айтматова)» [8]; Е. Мироненко («Творческое самоопределение Ч.Т. Айтматова в контексте диалога культур») [9]; Д. Читати («Библейские мотивы романов «Мастер и Маргарита» и «Плаха»: о Булгакове и Айтматове») [10]; Л. Герайзаде («Нравственные и общечеловеческие проблемы в творчестве Ч. Айтматова») [11]; Н. Басовой («Словом Айтматова говорит вечность») [12]. Основываясь на этой современной теоретической базе, мы и определили для себя методологическую основу, ориентированную на логические, сравнительно-исторические аспекты.

Вот уже 11 лет, как нет с нами выдающегося писателя современности Чингиза Айтматова. Однако интерес к его творчеству ничуть не ослабевает, а наоборот, растет. По последним статистическим данным, его книги переведены на 176 языков мира (по некоторым сведениям – 171, 156). Если учесть степень издаваемости писателя на мировом историческом уровне, то он уступает лишь великому английскому драматургу В. Шекспиру и великому русскому писателю Л. Толстому, занимая почетное третье место! Этому факту мог бы позавидовать (в хорошем смысле) любой «кудесник слова», как из числа выдающихся, так и из числа более скромных. Говоря об этом, любой читатель, так или иначе знакомый с творчеством Ч. Айтматова, закономерно задаст себе вопрос: чем можно объяснить такую невероятную популярность кыргызского писателя, который остается одним из самых читаемых художников мира? Поэтому в данной статье мы попытаемся приблизиться к «берегам» осмысления этого вопроса, хотя понятно, что в полной мере ответить на него просто невозможно.

Во-первых, онтогносеологический мифологизм прозы Айтматова. Как известно, мировая литература 20-го века начинается с произведения Джеймса Джойса «Улисс», в котором главный герой Леопольд Блум играет роль путешествующего Одиссея, блуждая по улицам Дублина. Так, через мифический сюжет зарождается модернизм, и в Европу приходит новое искусство, которое утверждает один тезис: литература 20-го века приходит к мифу. Поэтому в прошлом веке на авансцену искусства вышли яркие имена. Это не только Джойс, но и Томас Манн («Волшеб-

ная гора», «Иосиф и его братья»), Кафка («Процесс», «Замок» и «Превращение»), Камю («Миф о Сизифе»), Апдайк («Кентавр»), Моравиа («Презрение») и Маркес («Сто лет одиночества»). На наш взгляд, эти произведения предлагают в чем-то неменяющуюся концепцию мира, в котором через миф поднимаются вечные принципы о человеке, который не меняется, сохраняется в неизменном виде, несмотря на огромные техногенные перемены. Согласно одной версии, эта традиция как бы восходит от творений Вагнера. То есть это уход от классического реализма 19-го века, и переход в символический миф модерна. В этом смысле, закономерен вопрос. В чем тогда разница между мифологизмом западного романа от мифологизма Айтматова? И тут всплывают несколько позиций. Во-первых, несмотря на тематическую схожесть, Айтматов не является модернистом. Он писатель преимущественно традиционно-эпического повествования. Во-вторых, айтматовский миф – глубоко национальный, в чем-то советский, евразийский, ибо там имеются элементы мифических аналогий именно этого материка, чем чисто западно-экзистенциальный. Что имеется в виду? В айтматовских мифах есть мотивы греческих («Тавро Кассандры»), христианских (Понтий Пилат, Иешуа), кавказских (шестеро и седьмой), казахских (Найман-ана), нивских («Пегий пес, бегущий краем моря») символов. В-третьих, к этому можно добавить тот факт, что если в мифологизме западного романа наличествуют экзистенциальные, пессимистические, а порой даже декадантские мотивы, фактура абсурда жизни, то в айтматовской мифологии на передний план выходит тема исторической памяти, фактор связи времен и поколений. И этим самым, Айтматов по гамлетовски пытается ответить: «распалась ли связь времен», ибо без мифов Айтматов несколько сужается с точки зрения подачи идеи. Это как океан, в котором нет китов, или говоря айтматовской метафорой, красное яблоко, которое спряталось в сухом дереве. И поэтому, через мифы его проза обретает полномасштабность, объем, эстетику и философски познавательное величие.

Во-вторых, мифологизм Айтматова – аксиологичен. В частности, следует обратить внимание на главные сегменты мифа, как бы выражая солидарность с тезисом Дж. Кэмпбелла о том, что мифология – сверстник человека. И Айтматов это понимал. К примеру, о прародительнице человеческого рода говорится в «Белом пароходе» в образе матери-оленихи (предположительно данный мотив взят из «Кожожаша», только вместо самки козерога здесь олениха). О пращурах человека речь идет в «Пегом псе, бегущем краем моря» про утку Лувр, первая свившая гнездо среди океана, и Рыбу-женщину из нивских мифов. Здесь всплывает образ природы, которая является праматерью всего живого. Глубинный смысл этих мифов мы трактуем следующим образом. Своего рода дерби «человек и природа» ставит перед нами проблемы гармонии и дисгармонии, мироздания жизни-смерти-бессмертия человека и природы, а также закон равновесия, и вопрос продолжения потомства. И тут мы находим три ответа. Во-первых, если человек воюет с природой и с себеподобными, как Орозкул, у него нет будущего. Поэтому Айтматов оставляет Орозкула бездетным, без потомства, ибо у таких людей нет будущего. Во-вторых, если человек готов жертвовать собой для продолжения рода, как это делают в «Пегом псе...» Орган, Эмраин и Мылгун (они прыгают в воду), то у него есть будущее, поскольку Кириск остается жить. А значит, у человека есть будущее. И в-третьих, вычленяется такая аксиома, что человек без природы не сможет жить, а природа без человека прожить сможет, ибо до неоантропного человека она существовала, а значит, может существовать и дальше. Получается, что в «Белом пароходе» фигурирует дисгармония, а в «Пегом псе...» сохраняется равновесие.

В-третьих, аксиология айтматовского мифа – традиционна, поскольку у него ярко наличествуют мифологические архетипы. Сюда входят метаморфоза (мальчик превращается в рыбу – «Белый пароход»), древо жизни («Первый учитель» – тополь), инициация («Ранние журавли», «Пегий пес...»). Кроме этого, фигурируют темы воспитания потомства, бездетности, очеловечивания окружающего мира, одиночества, эстетики женщин, героический пафос, борьба истинного и ложного. Но при этом, прозаик оставляет очень важную истину: зло вездесуще, которое, как и в мифах, может победить добро. В этом плане, говоря об инициации неофитов, надо сказать, что Айтматов достаточно традиционен. Например, безымянный мальчик в «Белом пароходе», Султанмурат в «Ранних журавлях», Кириск в «Пегом псе...», Алтынай в «Первом учителе», Сеит в «Джамиле» оказываются в суровых условиях. Мальчик и Алтынай – бесправные сироты, Сейит – в годы войны с ранних лет осваивает ремесленный труд, а 14-летний Султанмурат в тылу выполняет роль помощника взрослых и борца за правду. Для Кириска выход в море является дебютом. Но при этом, внутренний мир каждого из них – невероятно живой, ибо они чисты в своих помыслах и ощущениях, как у мифического культурного героя. И у каждого из них есть одна сокровенная мифическая сказка: у мальчика – это мечта уплыть рыбой к белому пароходу, где как бы находится отец; у Алтынай, Султанмурата и Сеита – это мечта всегда быть с любимым человеком (это соответственно с Дуйшөном, Мырзагуль и Джамилей); у Кириска одна задача – выжить. Но вместе с тем, Айтматов вскрывает внутреннюю драму, трагедию этих образов. Несмотря на то, что Алтынай стала философом, Сеит – художником, мы замечаем мотив их одиночества и сожаления. Мальчик в «Белом пароходе» - погибает, а Султанмурат остается один перед схваткой с волком. То есть, Айтматов не случайно уделяет большое внимание на подростковое сознание с позиции мифологической инициации, поскольку неофит экзотенуется самой жизнью но прочность его ценностей и принципов.

В-четвертых, важным айтматовским подходом является антропоморфизм и анимизм. Говоря иначе, мифическая одушевленность окружающего мира, его очеловеченность. В «Белом пароходе» мальчик из-за одиночества делиться своими мыслями с неодушевленными предметами как с живыми людьми: с камнями, биноклем, школьным портфелем, и конечно, с белым пароходом. В «Материнском поле» Толгонай ведет диалог с землей, полем, доверяя ей все свои тайны. Танабай в «Прощай Гульсары» вспоминает свой жизненный путь, общаясь с умирающей лошастью. Возникает ощущение, что эти неодушевленные предметы, вещи, объекты, животные – оживают, и становятся живее, чем люди, поскольку они обладают статусом доверия делятся самым сокровенным с айтматовскими героями. К примеру, на мальчика в «Белом пароходе» никто не обращает внимания, кроме бабушки Момуна, а оживающие предметы слышат и видят его. Это говорит о том, что Айтматов очень хорошо знал темную сторону людей, их равнодушие, которые порой не слышат и не видят то, что происходит с внутренним миром человека. Ведь один из принципов мифотворчества заключается в том, что живое должно общаться с живым! И Айтматов этот диалог дает нам через неодушевленный мир! Также в мифологизме Айтматова центральное место занимает образ «Древа жизни». В фильме Андрона Кончаловского «Первый учитель» образ такого огромного дерева получил дополнительный идейно-художественный объем. Дело в том, что у режиссера есть мотивы, которых нет в повести. В финальной сцене Дуйшөн рубит огромный тополь, из которого он намерен построить школу. Так вот, в кинокартине гораздо ярче поставлена проблема перехода образа Древа жизни в Древо познания. Если в повести у Айтматова тополь воплощает символику Древа жиз-

ни, то у Кончаловского он становится Древом познания, поскольку школа станет символом просвещения, знания и культуры в глубинке. И дополнительно нужно подчеркнуть, что в мифологии и литературе образ Древа – очень распространенный мотив. К примеру, дуб в «Войне и мире» Толстого, с которым ассоциирует себя Болконский, а в книге алхимика Антуана-Жозефа Пернети «Дерево Жизни» ассоциируется с эликсиром жизни и философским камнем.

В-пятых, очень актуальной темой айтматовской прозы становится конфликт между поколениями. Условно это отражение мифических трагедий-тетралогии Орестей Эсхила, когда между молодыми и старыми богами действует принцип эвменидов: «око за око, зуб за зуб». Имеются в виду сложные отношения между дедом Момуном и Орозкулом в «Белом пароходе», Сабиджаном и Едигеем Жангельдином в «Бурном полустанке». На наш взгляд, здесь речь идет больше о борьбе фундаментально-нравственного и маргинального. Отсюда, в единую ткань с сюжетной линией произведения вписывается миф о Птице Доненбае, а точнее о Найман-Эне и ее сыне Жоломане, которого покидает память. И появляется термин «манкуртизм», имеющий у Айтматова именно мифическое происхождение. Поэтому писатель указывает на потребность человека знать свой исторический адрес, всплывают вопросы освоения генеалогических корней, познания своей истории, уважительного отношения к пращурам.

В-шестых, затрагивая мифологизм Айтматова, нельзя не задеть осмысление женских образов. Здесь очень символическим является «Белый пароход», поскольку там сфотографированы несколько типов женщин, которые аналогичны древнегреческим и римским прототипам. К примеру, есть четыре типа. На передний план выступает образ римской Фурии или греческой Эринии, некрасивой старушки карги в лице Карыза. Она – мелочная мстительная интриганка, поэтому у нее нет потомства. Второй образ – это условное подобие греческой Геры и римской Юноны в лице Бекей, которая, не имея детей, покорна властному мужу, и воплощает традиционную кыргызскую женщину. Но в отличие от Карыза – она невинна, беспомощна. Третий образ – это где-то антитеза первым двум в лице Гульжамал. Она более соответствует греческой Афродите или римской Венере, воплощая красоту, любовь, весну. А вот образ Пенелопы, верной супруги и преданной матери, мы можем найти в «Материнском поле» в облике Толгонай. У нее настолько сильны материнские чувства, что она усыновляет сына чабана от невестки Алимана, то есть чужого ребенка. Несмотря на разность типажей, айтматовские женщины в основном (за исключением Жамили, хотя она драматический персонаж) трагичны.

В-седьмых, проза Айтматова рисует тему изолированного бытия человека и целого сообщества. Почти во многих произведениях писателя дается жизнь одного определенного коллектива людей, живущих своими правилами и устоями. В «Белом пароходе» – это лесной кордон; в «Ранних Журавлях», «Материнском поле», «Первом учителе» – жизнь одного села; в «Бурном полустанке» – оторванное от цивилизации железно-дорожная станция; в «Пегом псе» – изолированная жизнь на лодке. То есть, через философскую идею единичного, частного и всеобщего (по Гегелю) Айтматов рисует общую панораму как национального, так и общечеловеческого, при этом затрагивая тему человека-одиночки. Создается впечатление, что эти айтматовские поселения в чем-то напоминают сиротские сообщества, в которых именно чистый, глубокий человек, который что-то пытается понять, сделать мир лучше – онтологически обречен на одиночество! Поэтому, говоря по-айтматовски, сама жизнь, не как мифологическое, а как реальное явление – сама выстроена таким образом? В противном случае, Айтматов не рисовал бы подобные сюжеты!

В-восьмых, художественное слово Айтматова несет в себе «заряд» не только национально-этнического (кыргызского), но и общечеловеческого (планетарного) и интернационального (интегрированного) масштаба. На русской почве об этом факторе добротного высказались поэт Е. Евтушенко и кинорежиссер А. Кончаловский. Если первый отмечает о преодолении Айтматовым национальных барьеров в своем творчестве, то второй подчеркивает, что кыргызский писатель преодолел все границы мира, не выходя за пределы национального. Лучше не скажешь! Это можно сравнить с тем, как русская равнина находит нечто общее с кыргызскими долинами. Но если русские и кыргызы в XX веке жили в одной стране (СССР), то что следует сказать о связи Айтматова с европейским сознанием, весьма далеким от «совковых» стандартов? Как это ни странно, но аналогичную картину можно увидеть и здесь, когда речь идет о Кыргызстане и Германии. Ведь по сути территория, где они расположены, называется Евразией, в которой превалирует цивилизация суши. Отсюда, для немцев повести Айтматова тоже стали значимыми, если исходить с экзистенциальной точки зрения. «Магическое слово Айтматова» – именно так нужно понимать тайну сильного воздействия произведений кыргызского писателя на западного человека. К примеру, этой магией немецкие читатели восхищаются из-за того, что традиции устной литературы для них уже забыты, почти погребены столетиями. В этом смысле, Айтматов появился в Германии словно из другого мира. Как мифологический художник, он прекрасно знал эпос «Манас», высоко ценил манасчи Саякбая Каралаева. Поэтому немецкие читатели ценят его за то, что писателю удалось построить мост между Германией и далёким Кыргызстаном сквозь призму мифоэпоса и русского языка, который и в будущем останется важным средством общения между разными народами. Следует подчеркнуть, что в Германии национальные чувства были злоупотреблены фашизмом и с середины XX века носят печать подозрительности. В то же время у немцев существует некая тоска по безвинной связи с корнями, которые не только являются национальными, но и имеют отношение с традициями других народов. И здесь Айтматов не раз подчеркивал глубинную связанность национального, интернационального и общечеловеческого. Ибо планетарское сознание у него имеет древние корни, находя свои атрибуты в мирозерцании кочевников, и поэтому является чрезвычайно актуальным в наши дни.

В-девятых, в антропном плане, в отличие от Шекспира и Толстого, герои Айтматова не являются вельможами и аристократами, а простыми людьми, что сильно привлекает внимание читателя. Как известно, айтматовский художественно-мыслительный мир – это преимущественно мир ремесленников. Таковы табунщик Танабай, чабан Бостон, железнодорожный рабочий Едигей и т.д. По сути это «трио» напоминает братский союз. На наш взгляд, важным сегментом здесь выступает гармоническое владение Айтматовым духовного пространства кыргызских гор и духовного пространства казахских степей. Именно поэтому онтологически эти две формы мировоззрения плавно входят в мир других духовных пространств, включая и равнины западной ойкумены.

Заключение

В целом мифический и художественный мир Ч. Айтматова многогранен, который претендует на некий универсализм, способный менять жизнь любого современника в лучшую сторону, соединяя воедино разные культуры, включая Восток и Запад. В этом плане, с нашей точки зрения, Восток не должен подражать Западу, поскольку наиболее важным сегментом в последнее время становится

именно фактор взаимосвязи между двумя культурами. И здесь Ч. Айтматов дает нам хороший пример. Он умел сочетать миф и реальность, речь и письмо, эпос и литературу, Восток и Запад. И когда мы говорим о прозе и мифах Айтматова, нас удивляет отсутствие в его произведениях элемента чудесного и сказочного, ибо он во всем кажется реалистичным. Мы верим в мифы писателя как в настоящую правду. Об этом хорошо сказал чукотский писатель Рытхэу, когда сравнивал Айтматова с Габриэлем Гарсиа Маркесем. Он отметил, что у Гарсиа Маркеса чудесное врывается в действие, которое придает ему фантастический колорит, а у Айтматова писательским кредом является правдивость и реальность мифа, почти как у Алексея Лосева. В этом смысле, заново осмысляя древние мифы и легенды, Айтматов заставляет нас думать о фундаментальных основах жизни, которые, наверное, будут волновать человечество всегда. Поэтому вспоминаются замечательные строки великого Гете из произведения «Западно-Восточный Диван».

Север, Запад, Юг в развале,
Пали троны, царства пали.
На Восток отправься дальний
Воздух пить патриархальный,
В край вина, любви и песни,
К новой жизни там воскресни.
Там, наставленный пророком,
Возвратись душой к истокам,
В мир, где ясным, мудрым слогом
Смертный вел беседу с богом,
Обретал без мук, без боли
Свет небес в земном глаголе.
В мир, где предкам уваженье,
Где чужое – в небреженье,
Где просторно вере правой,
Тесно мудрости лукавой
И где слово вечно ново,
Ибо устным было слово.

Литература

1. Сатаева Г. С. Исследование проблемы «Айтматов и фольклор» в немецкой критике // Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек: Общественная академия ученых Кыргызской Республики, 2016. № 11-2. – С. 25-28.
2. Сатаева Г.С. Восприятие романа Чыңгыза Айтматова «Когда падают горы» немецкими учеными // Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек: Общественная академия ученых Кыргызской Республики, 2016. № 11-2. С. 29-31.
3. Сатаева Г.С., Акынбекова А.У., Душеева К.А. Произведения Чингиза Айтматова в критике немецких ученых // Новый университет. Серия: Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук. - Йошкар-Ола: «Коллективум». 2016. № 11-12 (68-69). – С. 84-89.
4. Сатаева Г.С., Душеева К.А. Человек как самая высокая ценность по произведениям Чыңгыза Айтматова в восприятии немецких ученых // Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек: Общественная академия ученых Кыргызской Республики, 2017. № 4. – С. 187-189.

5. Рахманалиев Р. Художник и мыслитель Чингиз Айтматов: интеллектуальный порокитель XX столетия. – Москва: Издательство: Прогресс, 2005. – 87 с.
6. Васильева-Шальневой Т. Б. «Апокалипсическая диалогия» Ч. Айтматова (Романы «Плаха» и «Тавро Кассандры») // Филология и культура. – Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 2013. № 2 (32). С. 89-93.
7. Кузнецов Д.И. Чингиз Айтматов – писатель Евразийского пространства // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Гуманитарные и общественные науки. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский политехнический университет Петра Великого, 2014. № 2 (196). – С. 25-31.
8. Галимуллин Ф.Г. Титан тюркских литератур (к 85-летию Чингиза Айтматова) // Филология и культура. - Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 2013. № 2 (32). – С. 337-339.
9. Мироненко Е.А. Творческое самоопределение Ч.Т. Айтматова в контексте диалога культур // В сборнике: Русская словесность в России и Казахстане: аспекты интеграции. Материалы Международной научно-практической конференции. Ответственный редактор В.И. Габдуллина. – Барнаул: Алтайский государственный педагогический университет, 2011. – С. 203-209.
10. Читати Д. Библейские мотивы романов «Мастер и Маргарита» и «Плаха»: о Булгакове и Айтматове // В книге: Михаил Булгаков, его время и мы. Коллективная монография под редакцией Гжегожа Пшебинды и Януша Свежего. – Краков: Институт филологии, 2012. – С. 441-458.
11. Герайзаде Л.З. Нравственные и общечеловеческие проблемы в творчестве Ч. Айтматова // Современные проблемы тюркологии: язык – литература – культура. Материалы Международной научно-практической конференции. Составители У.М. Бахтикиреева, Н.М. Джусупов, С.В. Дмитрюк. – Москва: Российский университет дружбы народов, 2016. – С. 575-578.
12. Басова Н.Г. Словом Айтматова говорит вечность // Слово. Словесность. Словесник. Материалы межрегиональной научно-практической конференции преподавателей и студентов. Ответственные редакторы А.А. Решетова, Т.В. Федосеева. – Рязань: «Концепция», 2016. – С. 174-177.
13. Брусиловский Д.А. Философия Чингиза Айтматова как новая сущность межкультурного и межрелигиозного диалога в едино-цельной социально-планетарной системе // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: «Грамота», 2016. № 11-2 (73). – С. 51-59.

*Бактыгүл ТЕМИРОВА –
филология илимдеринин доктору,
ОшМУнун доценти*

Ч. АЙТМАТОВДУН «КАЙРЫЛЫП КУШТАР КЕЛГЕНЧЕ» АҢГЕМЕСИНДЕ МАНАСЧЫНЫН ОБРАЗЫНЫН КӨРКӨМ ИШТЕЛИШИ

Кыскача мазмуну

Макалада Ч. Айтматовдун «Кайрылып куштар келгенче» аңгемесинде манасчынын образын жаратуу чеберчилиги анализденди.

Ачкыч сөздөр: автордук позиция, интерпретация, сюжет, манасчы, түш көрүцү, трагедия, тарых.

Аннотация

В статье рассматривается мастерство создания образов манасчи в рассказе Ч. Айтматова «Плач перелетной птицы».

Ключевые слова: авторская позиция, интерпретация, сюжет, манасчи, сновидение, трагедия, история.

Annotation

The article discusses the skill of creating images of manaschi in the story by Ch. Aitmatov «The Cry of the Migrating Bird».

Key words: author's position, interpretation, plot, manaschi, dream, tragedy, history.

«Манас» эпосу жана Чыңгыз Айтматов адабият таануу илиминде чоң тема. Фольклор менен профессионал адабияттын карым-катышы маселесинде улуу ойчул Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнөлүк адабий процессте ири көркөм ачылгалар менен коштолду десек жаңылбасак керек. Жазуучунун алгачкы чыгармаларынан эле «Манас» темасынын духу, шоораты башталып, кийин улам катмарланып, көркөтөнүп турганы байкалат. Ч. Айтматов адабий процессте мурда белгисиз көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрдү жаңыча ачууга жетише алды. Айтматов феноменинин дүйнө жүзүндөгү окурмандарды өзүнө тартып, мезгил өткөн сайын улам жаңырып, татаалданып, адабий доорго айланып баратышынын жашыруун сыры эмнеде деген собол дайыма туулат. Академик А. Эркебаев таамай белгилегендей: «Ага бир гана жооп бар: күжүрмөн гуманизми, адамга жана адамзатка арналган чоң сүйүүсү, адамзааданын абсолюттук баа жеткистигин жана кайталангыстыгын даңазалоосу, тынчтыкка жана адилеттикке деген кумары. Ч. Айтматовдун

дили кайрымдуу, насили адамгерчиликтүү ар бир адамга жакын, ары түшүнүктүү чыгармачылыгынын философиясы ушундай» [6, 227]. Ошону менен бирге улуу ойчул, жалындуу патриот жазуучу катары элдин тарыхына, «Манас» баштаган байыркы мурастарына, тилине назар салып жана коомдук турмуштун, күрдөөлдүү окуялардын чордонунда жашап келгени белгилүү. Өзгөчө кеменгер сүрөткер «Манас» эпосун дүйнөлүк маданияттын үлгүсү катары баалоо деңгээлине көтөрдү жана өзүнө таандык философиялык-эстетикалык концепциясын иштеп чыкты.

Ушул мааниде Ч. Айтматовдун чыгармаларында эпоско мамилеси татаалданып, тереңдеп жаңы сапаттык бийик деңгээлге көтөрүлө алды. Дүйнөлүк маанидеги жазуучу элдик мурас тууралуу көкүрөгүндөгү сырларын минтип ачык айткан: «Мен эпос жөнүндө дайыма ойлоном. Бул – элдик акылмандыктан жаралган көп кырдуу, көп катмарлуу чыгарма. Бирок мен аны өз чыгармаларымда жөн эле пайдаланбастан, өздөштүрүлгөн түрүндө пайдаланууга аракеттенем» [2, 253].

Демек, жазуучу чыгармаларында «Манас» баштаган элдик фольклорду колдонгондо «сулп» бойдон эмес, «өздөштүрүлгөн түрүндө пайдалана» тургандыгын, керек болсо өзү да миф жаратуучу дүйнөлүк маанидеги сүрөткер экендиги кашкайган чындык. Башкасын айтпаганда да «Кылым карытаар бир күн» романындагы маңкурттун образы эмне деген философиялык масштаб менен жазылган. Автор маңкурттун пратибин С.Орозбаковдун вариантынан тапканын айтып келет, бирок анын чексиз руханий ааламынан Найман эне жөнүндөгү уламышты жана анын ичинде Жоломан маңкурт тууралуу улуу трагедиялуу баянды жазып калтырды.

«Улуу Сөз» кеменгер жазуучунун аң-сезиминде табигый түрдө жашап, улам өнүгүп отурганы жана сүрөткердин «эпос жөнүндө дайыма ойлонуп» келгенинин дагы бир далили «Кайрылып куштар келгенче» аттуу адабий туундусу. Автордун аталган чыгармасынан үзүндү кыргыз тилинде «Кыргызстан маданияты» гезитине (1972, 9, 16-март) жарыяланган. Бирок бир топ мезгил өткөн соң, сүрөткердин үч томдук чыгармалар жыйнагында (М, 1984) «Плач перелетных птиц» деген ат менен орус тилинде басылып чыкканы белгилүү. Аңгеменин кыргызча, орусча вариантында да ойрот, калмактардын баскынында калган кыргыздардын азаттык үчүн күрөшү сүрөттөлүп, кандуу кырылыштарда элдин өткөн турмушун баяндап жатканы менен баш каарманы манасчы болгонун, тарыхый темага кайрылуу менен чыгармачылык жолунда жаңы чыйырга түшкөнүн байкаганбыз.

Элдин рухуна, бүт эркиндик үчүн күрөшүнүн туусуна айланып калган улуу эпосту жараткан манасчынын образын түзүү, болгондо да калмак, ойрот баскынчылары менен болгон кызыл кыргын согушту сүрөттөп жатып, чыгарманын борборуна эл коргогон баатырдын образын эмес, манасчыны баш каарман катары сүрөттөөнүн өзү эле улуттук жана дүйнө маданиятындагы уникалдуу окуя болчу. Себеби, ошол кыргындуу согуштарда элибизди сактап келген, дух берген руханий байлык «Манас» эпосу, ал эми ошол улуу сөздүн ээси, элдик гений – Манасчы. Манастын өзү, оозеки түрдө муундан муунга өтүп келген манасчылык өнөр тегин жерден кыргыздарда гана жаралып, фольклордун улуу кереметине айланбаса керек.

Окумуштуу С. Байгазиев: «Биз орустун жазуучулары Гоголдун «Шинелинин» чоң жеңинен учуп чыкканбыз», – деп Максим Горький айткандай, биздин Чыңгыз Айтматов да улуу «Манастын» «бүркүт уясынан» учуп чыккан. «Манас» рухуна жаштайынан сугарылган. Ч.Айтматовдун тамыры – «Манаста». «Манастын» руханияты, улуулугу жөнүндөгү өзүнүн ички ишенимин, көз караштарын, концепциясын Ч.Айтматов кийинчерээк Сагынбай Орозбаковдун «Манасынын» биринчи басылышына жазган «Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» аттуу баш сөзүндө (1978) баяндаган» [4, 26], – дейт.

Чынында да, залкар сүрөткер замандаштарына караганда эртелеп «Манас» эпосу менен манасчылык өнөрдүн табиятын, философиясын абдан терең

түшүнгөн. «Манас» кандайдыр бир жомок, миф эмес, баарыдан мурда тарыхый-социалдык түпкү негизи бар, нукура элдин турмуштук кыртышынан өсүп чыккан энциклопедиялык мүнөзгө ээ дүйнөдөгү сейрек кездешүүчү уникалдуу улуу мурас экендигин конкреттүү ой жүгүртүүсү, терең талдоосу менен тастыктап келген. Тегин жерден чыгармачылыгында манасчылык өнөргө кайрылган жазуучу башкы максатын мындайча койгон: «Мен эл өзүнүн тарыхый тагдырын, келечек өмүргө болгон укугун кандайча аңдап-билиши, түшүнүшү керектиги туурасында айткым келет. Бул идеяны чыгарманын бүткүл нравалык-эстетикалык системасы аркылуу чагылдырууга аракеттендим» [2, 228]. Демек, кыргыз элинин бүтүндөй тагдырын, руханий жашоосун эс-тутумунда сактап келген «Улуу Сөздүн» ээси, пири, элдин духу манасчылар.

Ушул мааниде профессионал адабиятта манасчылардын образын жаратуу да оңой-олтоң иш эмес экендиги айтпаса да белгилүү. Мына ушундай жоопкерчиликтүү ары татаал ишти аркалаган жазуучунун «Кайрылып куштар келгенче» аттуу философиялуу аңгемеси тууралуу ой жүгүрткөн окумуштуу А. Кадырмамбетова: «Орусча вариант кыргызчасына салыштырмалуу бүткөн чыгарма катары жыйынтыктуу сапатка ээ болуп турат. Анда чыгармага негиз кылып алынган окуянын аяк-башы кайсы бир деңгээлде жыйынтыкталган» [5, 97], – дейт. Ал эми аңгеменин орусчасында окуянын өнүгүшүндө жаш өспүрүм Элеман «чагылган үндүү манасчы» атыгып калмак баскынчыларына каршы күрөштүн туусуна айланганы, кандуу согуштан кийин келгин куштар учуп бара жатып, берекеси төгүлгөн кооз жер Талчүй өрөөнү адам өлүктөрүнө толуп, жер канга жуурулуп жатканын көрүп, алар азалуу ыйын төгүп, жер которуп кеткени менен окуя соңуна чыгат да, мында согуштун адамзатка алып келген трагедиясына басым жасалат.

Ал эми кыргызчасында көбүнчө элдин тарыхына, оор мезгилдерге карабастан ата-бабаларыбыз каада-салтын, үрп-адатын, улуттук баалуулуктарын ыйык сактап, кийинкилерге мурастап өткөргөнү, кыйын күндөрдө бири-бирин колдоп, уруктуугандык мамиле күчтүү өнүгүп келгени чагылдырылып жана согуш алааматына Манас руху каршы коюлган. Боз үй устасы Сеңирбай карыянын сөзүнөн байыркы «Манас» духтуу акылман, Ата Журттун ыйыктыгын, элдин эркиндик, көз карандысыздыгын сактаган ата-бабаларыбыздын айбаттуу үнү жаңырып угулуп турат. Кыргыз аялынын акылмандуулугун, сабырдуулугун элестеткен Кертөлгоо-зайып аркылуу Эне башатка басым жасалган. Ошондой эле чыгармада болочок манасчы Эламандын түш көргөнү кызыктуу баяндалат. Аңгемедеги окуянын өнүгүшүндө Сеңирбайга уулу түшүн айтып, аны жоруп жатканда, айылдашы Кушбак карыядан опурталдуу кабарды угары менен жүрөгү ооруп жаткан атасы мурт кетет. Болбосо Эламандын түшүн нарктуу ата минтип жооруп бермек: «Түш чындык эмес, жоруса тегин эмес». Сенин түшүңдү ойлоп көрсөм, буйруса башыңа аябай чоң бак конот, байлык да эмес, дөөлөт да эмес, өнөрлүү болот экенсиң. Өнөрдүн тоодой бийиги буйруса өзүңдүн бийигиң болот экен. «Өнөрдүн алды кызыл тил» [1, 507].

Түш көрүү мотиви дүйнөлүк фольклордо жана профессионал адабиятта кеңири учураган психологиялык мотивировкага жатары белгилүү. «Манас» үчилтигинде да түш көрүү кеңири кездешкен көркөм мотивдердин бири. Манасчылардын түш көрүп, эпосту айтып калышы – туруктуу эпикалык салт. Фольклордун табиятындагы өзгөчөлүк салттуулугунда, ошол салттуулуктун негизинде уюткуланып оозеки формада өнүгүп олтурат. Маселен, түрк-монгол элдеринде да көркөм өнөр ээлеринин талантын керемет түш көрүү салты менен байланыштырып келишет.

Көрүнүп тургандай, автор да чыгармасында келечектеги өнөр ээсин «тандап алуунун» жышааны, белгиси катары эпикалык салтты чеберчиликте интерпретациялайт. Сүрөткер көркөм форманы табуу менен оригиналдуу ыкманы Эламандын качантан бери канында ойногон талант уюткусу жан дүйнөсүндө кантип

ачылганын кеңири көрсөтүүгө алган. Чыгармада атасы Сеңирбайдын баласынын түшүн жоруп, ак батасын бере албай калганы психологиялык тереңдикте, абдан драмалуу маанайда берилген. Эпостун улуулуку рухун, философиясын терең түшүнгөн жазуучу өткөн тарыхка сүңгүп кирип, манасчынын өлбөс, жаркын образын жаратууга умтулган. Кыязы «Манас» жөнүндөгү түшүнүктөр мунарыктап, түш болуп бараткан учурда кайрадан жалынатып, тарыхый эс-тутумубузду ойготуп коюу үчүн жазганын бүгүнкү турмуш чындыгы айкындап олтурат.

Айтматовдун бардык чыгармасында трагедиялуу мотив күчтүү өнүккөн. «Кайрылып куштар келгенче» аңгемесинде да борбордук каарман Элеман манасчынын тагдыры аянычтуу сүрөттөлөт. «Чагылган үндүү манасчы» калмак баскынчыларына каршы күрөштө эркиндиктин улуу жарчысы катары көрүнөт. Анын башын калмак өкүмдарлары тандамал миң жылкыга баалагандыгы эле душмандар үчүн коркунучтуу экендигин манасчыны өлтүрсө элди багындыруу оңой болорун автор чебер туюндура алган. Чыгармада баяндалгандай өздөн чыккан чыккынчылардын айынан керемет өнөр ээси Элеман душман колунда кордолуп, эки көзү оюлуп, тили кесилип элсиз талаада өлтүрүлөт. Анткен менен ал манасчылык өнөрү менен кыргыздын көкүрөгүнө баатырдыктын, эркиндиктин өлбөс-өчпөс шамын жагып, майтарылбас кайрат, рухту ширетип, эл алдында атуулдук милдетин өтөп кетти. Манасчынын образы аркылуу элибиздин түптүүлүгүн, баатырдыгын, биримдигин көрсөткөн. Кыйын кезеңдерде кыргыз манасчыдан дух алган, арнамысы ойгонгон. Манасчылык өнөрдүн руху, арыбас, багынбас күчү ушунда, калктын каны-жанына айланып, кагып турган жүрөгү болуп калганында.

«Кайрылып куштар келгиче» аңгемесинде автор кыргыздын бүтүндөй тарыхын, рухун сактоочу, жаратуучу манасчылардын жаркын образын жараткан. Өкүнүчтүүсү – «кыргыз рухунун туу чокусун» көрсөтөр улуу манасчы Элеман тууралуу роман башталганы менен аягына чыкпай калганы. Залкар жазуучу дүйнөдө сейрек кездешүүчү уникалдуу манасчылык өнөрдү романдык масштабга чейин көтөрүп, улуттук адабияттын тематикалык-идеялык чектерин кеңейтип, дүйнө жүзүнө «өнөр алды кызыл тил» дегендей улуу сөздүн чексиздигин даңазалаган дагы бир көркөм мурасты жаратканда улуттук адабияттын утушу болмок.

Бирок, адамзаттын Айтматовуна айланган кемеңгер сүрөткердин чыгармачылык ишмердүүлүгүндө айныгыс бир чындык бар. Көрүнүктүү айтматовтаануучу К. Асаналиев айткандай: «Ч.Айтматов жаш кезекте жараткан кайталангыс азылзаты «Жамийла» повестинен баштап улуу сөздүн, улуу эпостун салтын улантып, жөн гана улантып эмес, аны азыркы замандын бийик реализминин үлгүлөрү менен сугарып, көгөртүп, кайрадан жаңыртып, жаңы доордун эпосун жаратууну такай көздөп келатты» [3,180]. Ушул асыл максаттын дагы бир ишке ашышынын айкын далили – «Кайрылып куштар келгенче» аңгемеси, андагы улуу сөздүн даанышман сактоочусу, элдик гений Элеман манасчынын тагдыры.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. 8 томдук чыгармалар жыйнагы: 4-том. Роман, аңгемелер. / Түз: Акматалиев А. - Б.: Бийиктик, 2008. – 544 б.
2. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. - Ф.: Кыргызстан, 1988.-400 б.
3. Асаналиев К. Көркөм нарк: Адабий сын-макалалар. - Ф.: Кыргызстан, 1988. - 236 б.
4. Байгазиев С. Манас жана Чыңгыз. Б.: Алтын тамга, 2019. - 63 б.
5. Кадырмамбетова А. Адабий кырдаал жана көркөмдүк жаңылануулар. - Б.: Бийиктик, 2009.-420 б.
6. Эркебаев А. Элдик эпостон адабий эпоско: Адабий изилдөөлөр жана сын-макалалар. - Ф.: Адабият, 1990. – 248 б.

Папан ДҮЙШӨНБАЕВ –
«Манас» жана Айтматов улуттук академиясынын
Айтматовтаануу бөлүмүнүн башкы адиси,
Эл аралык Айтматов сыйлыгынын ээси

Ч.АЙТМАТОВДУН «КУЮН» КИНОПОВЕСТИНДЕ ЖАНА БҮТПӨГӨН «АЛТЫН ЖАНА КАР» ПОВЕСТИНДЕ СОГУШ ЖАНА ЗОМБУЛУК ТЕМАЛАРЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Кыска мазмун

Бул макалада адабияттын киноискусствосуна тектеп жанрлары талданып, Чыңгыз Айтматовдун Кыргызстанда алгачкы жолу басылып чыккан «Куюн» киноповестинде, бүтпөгөн «Алтын жана кар» повестинде согуш жана зомбулук маселелеринин чагылдырылуусу изилденет. «Куюн» биринчи жолу тажик драматургу Бако Садыков менен биргелеп авторлукта 1986-жылы «Памир» журналынын 4-санына жарыяланган. «Алтын жана кар» болжол менен өткөн кылымдын 90-жылдарынын аягында жазылып, бирок аягына чыгарылбагандыктан аны башка бүтпөгөн «Цена бога», «Смерть у стены плача», «Китано и Китина или досье о влюбленных» деген сыяктуу чыгармаларындай эле жазуучу журналдарга, басмаларга сунуш кылган эмес. Эмне үчүн «Куюн» Кыргызстанда жарыяланбаган? Анын себептери эмнеде? «Куюндун» көркөмдүк, эстетикалык деңгээли кандай? Макалада ушулар чечмеленип, китепке кирген повесттер жазуучунун жалпы чыгармачылыгындагы негизги маселелердин тутумдарынан алынып каралып, макаланын темасына ылайык тийиштүү жыйынтыктар чыгарылат.

***Негизги сөздөр:** Киноновелла, киноповесть, кинороман, киносценарий, Жолбашчы, Ланг, Бүбү, Тир, Оймо, Батай, Айдана, ак боз ат, согуш, зомбулук, сүйүц, экология, толук жыйнак, философия, символ, вайонсология, фрагмент, гильза, алтын, кар.*

Аннотация

В данной статье раскрывается степень отражения проблемы войны и насилия в киноповести «Смерч» и неоконченной повести «Золото и снег», изданные впервые в Кыргызстане. А также анализируются особенности отдельных литературных жанров, прямо соприкасающихся с киноискусством. «Смерч» впервые была опубликована в таджикском литературном журнале «Памир» в 4-номере за 1986-год. А «Золото и снег», как неоконченная повесть, по всей видимости, была написана в середине 90-х годов прошлого века. Она лежала в личном архиве писателя среди таких же неоконченных рукописей, как «Цена бога», «Смерть у стены плача», «Китано и Китина или досье о влюбленных» и др. Почему эти вещи остались долгое время

вне внимания айтматоведов и не издавались в Кыргызстане? В статье скрупулезно анализируются их причины, делаются соответствующие выводы. Эти повести писателя рассматриваются в контексте всех художественных и эпистолярных наследий писателя.

Ключевые слова: киноновелла, киноповесть, кинороман, киносценарий, *Вождь*, *Ланг*, *Биби*, *Тир*, *Оймо*, *Батай*, *Айдана*, *гнедой*, война, насилие, любовь, золото, снег, гильза, фрагмент, мозаика, экология, вайонселолия.

Abstract

This article is related to the art of cinema literature genres selected Chyngyz Aitmatov first published tale movie «Kuyun» and unfinished «Gold and snow» the story reveals the reflection of the issues of war and violence.

With a hurricane for the first time Tajik playwright Bako Sadykov joint authorship in 1986 published issue magazine № 4 «Gold and snow» approximately been written in sos of the last century, but the end of it, other unfinished «Цена бога», «Смерть у стены плача», «Китано или Китина или досье о влюбленных» such compositions in the magazines are not known or is not published as a separate book.

Key words: film news, a cinematographic novel, screenplay, reprimand, violence, ecology. Symbol, fragment, embroidery. Bataile.

Чыңгыз Айтматовдун тажик драматургу жана кинорежиссёру Бако Садыков менен биргеликте жазып, 1986-жылы «Памир» журналынын 4-санына жарыяланган «Куюн» («Смерч») аттуу киноповести жакында «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук Академиясы тарабынан жазуучунун бүтпөгөн «Алтын жана кар» («Золото и снег») повестинин үзүндүсү менен өзүнчө жыйнак болуп чыгарылды. «Алтын жана кардын» мурда басылбагандыгы түшүнүктүү; ал бүтпөгөн чыгарма болгондуктан аны жазуучу басмаларга, журналдарга сунуш кылбаган, архивинде сакталып турган, үй-бүлө мүчөлөрүнөн башкалар билбеген. Ал эми «Куюн» киноповести чет жакта жарык көргөндүгүнө отуз жылдан ашкандыгына карабастан эмне үчүн буга чейин Кыргызстанда басылган эмес?

Акыркы жыйырма жылдын ичинде Ч.Айтматовдун кыргыз, орус тилдеринде 6 жолу чыгармалар жыйнагы чыкты (1:6). Алар – кийинкилерине жазуучунун айрым публицистикалык макалалары, алгачкы аңгемелери эле кошулбаса, илимий жактан талданып, комментариялануусу, чечмеленүүсү биринен экинчиси кескин айырмаланбаган, негизинен стереотиптүү мүнөздөгү жыйнактар. Мурдагы төрт, советтик мезгилде орус, кыргыз тилдеринде 3 томдуктан, анан жазуучунун 70 жылдыгына карата 5 томдук болуп чыккан чыгармалар жыйнактарына жазуучунун алгачкы аңгемелери киргизилбесе, «чыгармаларынын толук жыйнактары» деп аталган 10 томдуктарга алгачкы аңгемелери кошулган. Бирок, булардын бирине да жогоруда аталган киноповесть же жазуучунун башка бүтпөгөн чыгармалары кирбеген. Ал эми акыркы эки «чыгармаларынын толук жыйнагы» деген макамды алып жүргөн 10 томдук жыйнактарга, архивиндегилерди жазуучунун үй-бүлө мүчөлөрү бербей койгон күндө да, мурда чет жактарда басылган көркөм чыгармалары милдеттүү түрдө кириш керек болчу. Толук жыйнак деген макамдын, грифтин шарты, талабы ошондой. Маселен, орустун белгилүү жазуучусу Ф.Абрамовдун академиялык деп аталбаса да жазуучу өлгөндөн кийин алгачкы жолу чыгарылган чыгармалар жыйнагына анын бүтпөгөн чыгармалары гана эмес, алардын варианттары, пландары, заметкалары да киргизилген (3: 1 т. 543–602, 2 т. 517–566, 3 т. 335–506). Мында үч томдон 280 беттен ашыгы варианттарга, пландарга, заметкаларга берилгени көрүнүп турат.

Айтматовтаануучу жазуучунун акыркы жылдарда чыккан чыгармалар жыйнактарынын дээрлик бардыгына жетекчи болуп келаткан А.Акматалиев өзүнүн бир катар интервьюларында аталган киноповесть менен мурдатан тааныштыгын, ал жөнүндө убагында жазган рецензиясын да келтирип, анан анын өзүнчө Кыргызстанда басылбагандыгынын, чыгармалар жыйнактарына киргизилбегендигинин себеби катарында төмөндөгүлөрдү айтыптыр: «Биринчиден, киносценарийдин кыргызча которулган тексти жок. Экинчиден, 8, 10 томдук көлөм деле чектелүү... Ошентсе да оригиналдуу адабий текст менен киносценарий эки башка чыгармачылык» (17).

Ал андан кийинки интервьюсунда бул көз карашын дагы бекемдеген. «Чыгармалар менен киносценарийлердин көп айрымачылыктары болот. Мисалы, «Ак кеме» повести менен кинонун ортосундагы айрымачылыкты алсак болот. Болбо-со, «Фудзиямадагы кадыр түн» драмасы менен кинонун ортосунда асман менен жердей айрыма бар. Ал тууралуу мен эмгектеримде жазгам. Киносценарийлердин бирөө да атайы жазуучунун чыгармаларына кошулуп жарык көргөн эмес. Ч.Айтматовдун 10 томдугуна өзүнүн гана калемине тиешелүү чыгармаларды киргизгенибизди окурмандарга дагы бир жолу дааналап түшүндүрүп кетейин» (18).

Мында айтматовтаануучу бир аз жаңылышкан. Биринчиден, «Куюн» киносценарий эмес, ал киноповесть же таптакыр башка жанрдагы чыгарма, экөөсүнүн ортосунда чоң айрыма бар.

Окурмандарга түшүнүктүү болсун үчүн чечмелейли. Адабиятты киноискусство менен төрт жанрдагы чыгармалар түздөн түз байланыштырып турат. Алардын эң чаканы, жөнөкөйү – **киноновелла**. Автор киносценарийге алдын ала даярдаган 3–10 барактан турган планы (тезиси десе да болот) киноновелла деп аталат. Анда негизги кейипкерлердин бейнелери бир нече сүйлөм менен аныкталып, окуялардын канвасы, орду, чөйрөсү кыскача баяндалат. **Киноповесть** деп киносценарийге жакын ыкмада жазылган, бирок көбүнчө көркөм фильм тартуу үчүн эмес, көркөм чыгарма катарында окуу үчүн жазылганды айтат. Бул тууралуу тийиштүү булакта: «Персонажи киноповести характеризуются автором более подробно, более детально и многопланово, чем в киноновелле, композиция ее более сложна. Впрочем, в последние годы мало-помалу утверждается и другое значение этого термина: ударение как бы переносится со слова «кино» на слово «повесть» (2:124-125). Ал эми **кинороман** деп алгач белгилүү романдардын экрандаштырылган варианттары аталса, кийин киноповесттердин кеңейтилген түрлөрү да ал жанрга кошулган (2-125). Демек, «Куюн» киносценарий катарында гана колдонулуучу текст гана эмес, өз алдынча жашаганга укугу бар, ага көркөмдүк, эстетикалык сапаттары ылайык келген көркөм чыгарма болуп саналгандыктан аны киносценарий катарында сыпаттап, жазуучунун көркөм чыгармаларына кошпой койгон туура эмес. **Киносценарий** деген кинотартуу үчүн гана даярдалган текст. Алардын басымдуу көпчүлүгү көркөмдүк касиетке деле ээ болбойт. «Вначале сценарий был лишь элементарным описанием последовательности картин, сцен, необходимой для развертывания сюжета фильма» (2-125). Кинорежиссёрлор аларды жалпы багыт катарында гана карашкандыктан, кинотартуунун жүрүшүндө айрым сценарийлердин түп тамырынан өзгөрүүлөргө учураган учурлары аз кездешпейт. Ал эми киноискусство жаңы пайда болгон мезгилде кинорежиссёрлор киносценарийлери жок эле пландардын, импровизациялардын негизинде эле кино тартышкан (4-241-243).

Экинчиден, академиктин «Куюнду» Ч.Айтматовдун «Ак кеме», «Фудзиямадагы кадыр түн» ж.б. чыгармалары боюнча жазылган киносценарийлерине теңегендиги да туура эмес. Анткени, академик айткандарда Ч. Айтматов башка авторлорго кошулуп, өзүнүн мурда жарыяланып, кеңири элдик таанууга ээ бол-

гон көркөм чыгармаларынын негизинде киносценарийлерди даярдаса, «Куюн» көркөм тексти, сюжети жана идеясы боюнча адабий матрицасы жок, азыркы тил менен айтканда эксклюзивдик оригиналдуу чыгарма болуп эсептелет. Ошондуктан аны республикабызда убагында өзүнчө китеп болуп басып чыгарганга жана жазуучунун «толук» деген макамдагы гана эмес, катардагы чыгармалар жыйнактарына да киргизгенге толук негиз болгон.

Эми «Куюндун» жана «Алтын жана кардын» көркөмдүк, эстетикалык жана идеялык сапаттарына, өзгөчөлүктөрүнө өтөлү.

Согуш жана зомбулук темасы жазуучунун алгачкы аңгемелеринен («Гезитчи Дзюйо», «Комсомолец Киргизии», 1952-г., 6-апреля, «Ашым», лит.альманах «Киргизстан», 1952-г. № 2) тартып, эң акыркы «Тоолор кулагандагыга» чейинки чыгармаларынын өзөгүн түзөт. Атасы экинчи дүйнөлүк согушта өлгөн өспүрүм Дзюйо көчөдө гезит сатып жүрүп, көптөгөн зомбулуктарга күбө болуп, акырында Тынчтык Пактысы үчүн кол топтогондорго кошулат. «Ашымда» жалгыз баласы Сагын Сталинграддын алдындагы согушта курман болсо, билимсиздиктин, априордук түшүнүктөрдүн кысымынан улам ооруган кызынан да айрылып, дайыма күйүткө батып жүргөн карыя Ашымдын тагдыры көрсөтүлгөн. Гезитчи Дзюйодой эле Ашым да акырында тынчтык үчүн күрөшүүчүгө айланат же ооруп жаткандыгына карабастан айылдагы жыйынга келип, Тынчтык Кеңешинин чакырыгына биринчи болуп кол коёт (5-28). Биз мында жазуучунун алгачкы аңгемелеринин көркөмдүк, эстетикалык деңгээлдерине токтолбойбуз, ал макаланын милдетине кирбейт, биз мында темабызга ылайык көрүнүштөрдү үстүртөн констатациялоо менен гана чектелебиз. Ч.Айтматовдун алгачкы аңгемелеринин тематикалык, көркөмдүк, эстетикалык сапаттары, идеялык өзгөчөлүктөрү адабиятчы Садык Алахандын монографиясында кеңири талданып, белгилүү деңгээлде биздин темабызга тийиштүү маселелер да чагылдырылгандыгын маалымат үчүн эске сала кеткибиз келет (6-3-124).

Коом өнүккөн сайын зомбулуктун түрлөрү да көбөйүүдө. Алардын ичинде цивилдүү, гумандуу мезгилге ылайыксыз атактастик, априордук, абсолюттук жамандык катарында эсептелгендери да, коом, адамдар үчүн зарылдары да бар. Зомбулук жана эркиндик зарылдык менен кокустуктай, танууну тануудай эле бири биринен ажырагыс, бири экинчисиз жашай алгыс түшүнүктөрдөн. Алсак, кылмыштуулукту күч аркылуу чектемейинче, башкалардын эркиндиктери жана коопсуздуктары камсыз кылынбайт. Ахимсанын (зомбулуксуз этика) түзүүчүсү Махатма Ганди айрым учурларда, маселен, айыккыс дартка чалдыккандарды эвтаназия же башка ыкма менен азаптан арылткандагы, кутурган жандууларды жок кылгандагы, коомдук тартипти сактоо үчүн күч колдонгондогу ж.б.д.у.с. зомбулуктар ахимса катарында эсептелерин айткан (7:171-172).

Зомбулуктун социологиясын изилдеген окумуштуу «Если исходить из внешних форм проявления насилия... то социальное насилие можно условно подразделить на два основных вида: прямое насилие, сопровождающееся непосредственным применением силы (война, вооруженное восстание, политические репрессии): косвенное (скрытое) насилие, когда непосредственное использование силы отсутствует (различные формы духовного, психологического давления, политическое вмешательство, экономическая блокада) или когда существует только угроза применения силы (политическое давление, дипломатический ультиматум) деп негизинен экиге бөлгөн (12:22).

«Куюнда» анын түз формасы – согушка негизделген зомбулук көрсөтүлгөн. Ал формасы, сюжети жана философиясы боюнча «Ак кемеге» көп жагынан окшош. Окуя «Ак кемедегидей» тарыхый, географиялык координаттары белгисиз

фантастикалык тилкеде, убакытта башталып, ошол тилкеде аяктайт. Бирок, андагы окуялар окурмандар үчүн фантастикалык мүнөздө кабылданган менен алыскы тарыхыбыздагы гана эмес, дүйнөдөгү азыркы жана кечээ жакында болуп өткөн көптөгөн окуяларды эске салат. «XX век вместе с невиданным ростом техники и цивилизации дал нам поразительные образцы идеологических попыток выломиться из истории, уйти вспять, в прежние времена, – деп айтылат киноповесттин киришүүсүндө. ...эта история, символична и потому естественно свободна от дотошных реалий местности, календаря, национального колорита. В ней есть, по нашему мнению, точность социально-публицистического анализа. Материалом же, конкретным жизненным материалом, мог быть избран другой, например, сегодняшний уклад существования афганских душманов: уйдя в горы, не понимая, что они воруют каштанов чужой игре, исподволь науськанные из-за рубежа, эти люди отрядами, племенами спастись от истории, выбиться из нее и поневоле становятся на путь к провалу. Не трудясь, они вынуждены отнимать плоды чужого труда, лишённые семейного очага, они делают культ из кочевого образа жизни: восславляют как высшие ценности – ненависть, ярость, жестокость, стремясь, по сути, вытравить из человеческой души все человеческое, истинно человеческое» (16:6-7). Бул саптардан Ч.Айтматовдун өзүнө гана мүнөздүү публицистикалык стили ачык эле байкалса, аны чыгарманын философиялык мазмуну ырастап турат. Биринчиден, зомбулук жана эркиндик (сүйүү анын эң күчтүү формасы) жазуучунун көркөм чыгармачылыгынын гана эмес, публицистикасынын да лейтмотивин түзө тургандыгын «Бетме-бет», «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Фудзиямадагы кадыр түн», «Ак кеме», «Кылымдан да узак күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» сыяктуу повесттеринен жана романдарынан, М.Шаханов, Д.Икэда менен биргелешип жазган «Аскада калган аңчынын ыйы», «Рухтун улуулугуна таазим» деген диалог-дил сырларынан, жазуучунун акыркы чыгармалар жыйнагынын акыркы үч томун түзгөн публицистикаларынан көрүнүп турат (8:8,9,10). Ошондуктан айрымдардын Ч.Айтматовдун «Куюнга» түздөн түз тиешеси деле жок, Бако Садыков суранганынан эле авторлош болгонго макулдугун берип койсо керек деген кыйыр божомолдору чындыкка жакындабайт (17).

Чындыгында «Куюн» идеялык, философиялык жактан «Кылымдан да узак күнгө» он жылдан кийин кыстарма катарында жазылган «Чыңгыз хандын ак булуту» повестинин логикалык, философиялык уландысы. «...Ак булутта» Чыңгыз хан жүрүш убагында бала төрөгөнгө тыюу салып, аны бузган Эрдене менен Догулаңды өлүм жазасына тарттырса, «Куюнда» Жолбашчысы таптакыр балалуу болгонго тыюу салган уруунун тагдыры көрсөтүлөт. Бул кыйыр түрдө киноповесттин идеясы алгач Ч.Айтматовдо жаралгандыгын, Б.Садыков аны киноповесттин стилине салуучу милдетти аткаргандыгын ырастайт.

Жан дүйнөсүндөгүлөр жетиштүү көркөмдүк, эстетикалык жана философиялык трансформациясына ээ болмоюнча жазуучу бир да текстти басмаларга сунуш кылган да, даярларына авторлош болгон да эмес. Бул өзгөчө анын советтик мезгилдеги көркөм жана эпистолярдык чыгармачылыгына мүнөздүү. Ал убакта Ч.Айтматовду уруксатсыз авторлош кылганга эч ким даай алмак да эмес. Экинчиден, локалдуу, кээде фантастикалык чектелген чөйрөдө окуяларды мезгилдик, мейкиндик жактан пресстегендей концентрациялап, динамикалуу көркөм ой жүгүртүү (мас. «Сыпайчы», «Кайракыда», «Ак жаан», «Ак кеме», «Фудзиямадагы кадыр түн», «Деңиз бойлой жорткон Ала дөбөт» ж.б.) Ч.Айтматовго мурдатан мүнөздүү ыкмалардан. Бул да жазуучу киноповестке «ардактуу» авторлош болбой эле, аны жаратууда чечүүчү роль ойногондугун ырастап турат.

Киноповесттин жарык көргөндүгүнө туштуура 34 жыл болду, бирок Ооганстандагы андай абал азыр деле өзгөрбөдү, тескерисинче, саясый, диний экстремисттик көрүнүштөр күчөөдө. Бул киноповестте козголгон маселелердин дагы көптөгөн жылдарга чейин актуалдуу бойдон кала бере тургандыгын айгинелейт.

Дүйнө тарыхынын кайсыл бир учурларында согушка катышпаган элдер, мамлекеттер жокко эсе. Ондогон жылдар бою перманенттик согуштардан, кагылышуулардан арылбай келе жаткан мамлекеттер да бар. Бизге аздыр-көптүр белгилүү акыркы 4 миң жылдын 300 жылы эле салыштырмалуу тынчтыкта өтпөсө, калган мезгилдердин бардыгын ар кандай масштабдардагы, мүнөздөрдөгү согуштар коштоп келе жатат (9:5). Согуш – өзүнүн максаты, мүнөзү боюнча басып алуучулукка, эркиндикти коргоого, эркиндикке жетишүүгө, утурумдук геосаясый жана экономикалык ж.б. маселелерди чечүүгө багытталган деп бир нечеге бөлүнөт. Бирок, азыр тропикалык жунглилердин арасында эле бирин-серин калбаса, цивилидүү дүйнөдөн Ооганстандын булуң-бурчтарынан башка жерлерден жалаң согуш, талоончулук менен жашагандарды табуу кыйын. Бул жагынан алганда «Куюн» – белгилүү деңгээлде гиперболизацияланган, биздин урууга кирбегендердин баары – бизге душман деген идеологияны же зомбулуктун эң жаалдуу формасын, моралын аныктап турган символдук, координаттык чыгармалардан.

Киноповесттеги негизги окуялар – урууну жетектеген карыган Жолбашчынын, уруудагы эң шамдагай, жүрөктүү жигит Ланг, анын атаандашы Тир, бейтааныш уруунун сулуусу Бүбүнүн айланасында өнүгөт. Калган От сактоочу – Маврут, балдарды ойнотуучу – Пуруш, жаш күзөтчү – Суруд, уруунун идеялык жактан шыктандыруучусу – өлүм алдында жаткан Кары, Окутуучу, балалуу болууну ойлогондо ак эткенден, так эткен Сары чачтуу адам, уруунун конушуна кокусунанбы же атайылаппы, айтор, күтүүсүздөн келип калган Бейтааныш негизги кейипкерлерге ишенимдүү турмуштук фон түзүп, сюжетти ырааттуу өнүктүрүүгө көмөктөшүүчү милдеттерди гана аткарышат.

Ошентип белгисиз мезгилдин, белгисиз жеринде бир жерде турук албай, дайыма көчүп конуп, алдынан чыккан башка урууларды, айыл-кыштактарды талап-тоноп, каршылык кылгандарын өлтүрүп, балдарын тартып алганга көнгөн, жарыкчылыктагы башка пайдалуу иштерди өздөрүнө татыксыз деп эсептеген белгисиз уруу жашайт. Алардын жолбашчысы отурукташып, мал багып, эгин-тегин эккендерди тынч жашоодо моралдык, физикалык жактан бошошуп, жоокердик сапаттарын биротоло жоготуп, денелерин май баскан коңуздарга айланган, жарыктан, оттон корккон таракандар, ал эми өздөрүн канатчан шумкарлар катарында эсептейт (16-71). Жолбашчы балдардын, аялдардын, кары-картаңдардын өлүктөрүнө көнгөнгө мүмкүн эместигин, ал жарыкчылыктагы эң жаман көрүнүштөрдөн экендигин, ал үчүн башкалар аларды жек көрүшөрүн, эгерде өзү алардын колдоруна тийсе ырайым кылбастыгын эң сонун билет. Бирок, максаттарына жетпейинче алдыга гана умтулуп, жолтоо болгондорду кыйратып, талкалап кете бериш керек деп эсептейт. Ал эми Жолбашчынын максаты – бир айылды чаап, талагандан кийин экинчисин, андан соң үчүнчүсүн чаап-талоо же бир сөз менен айтканда, перманенттик согуш жана зомбулук гана болуп саналат.

Анын мындай идеясы Пуруштай тарбиячылардын аркасы менен балдардын аң сезимдерине да бекем сиңген. Ар жактардан тартылып алынып, айрымдары сатылып келип, багылып жаткан балдарга ырдоого, музыкалык аспаптарда ойноону үйрөнүүгө да тыюу салынган. Аны балдар чектөө же басынтуу катарында эмес, өздөрүнүн артыкчылыктары катарында эсептешет. «Мы особое племя! – деп жооп берет Окутуучусунун силерге эмне үчүн ырдоого болбойт? – деген суроосуна бир бала. Мы живём для полёта! У нас нет матерей и отцов! Мы все братья! Свой

путь у змеи и скорпиона, свой путь у оленя и волка, только индюк не знает своего пути!» (16-35).

Уруудагылардын дээрлик бардыгы бул тартипти, идеологияны мыйзам ченемдүү көрүнүш катарында эсептешип, ага кыңк этпей баш ийишет. Ал тартипти кыйшаюусуз сактоочулардын бири, Лангдын атаандашы – Тир. Ал аскердик оюндарда Лангдан жеңилгендигине ызаланып, намыстанып, ыгы келсе андан өч алууну чыдамсыздык менен күтүп жүрөт. Акыр аягында Лангдын башка белгисиз уруунун кызы Бүбү менен жолугушкандыгына, Бүбүнү сактоо үчүн Лангдын Жолбашчыга жалган айткандыгына айгактык кылып, анын да, жолбашчынын да өлүмүнө, ал баштаган уруунун каршылаштардан жеңилүүсүнө себепкер болот.

Уруунун мүчөлөрүнүн арасында Жолбашчы орноткон тартипке көнбөй, балалуу болуп тукум калтыргысы келген да бар. Ал кыркка чыккан Сары чачтуу адам. Ал Жолбашчыдан аялынын боюндагы баласын аман калтырууну суранат, бирок аялдар бала төрөбөшү, уруунун келечеги боло тургандар башкалардан уурдалып, тартылып же сатылып алынышы гана керек, эгерде үй-жай күтүп, балалуу болгонго уруксат берилсе эле, уруусундагылар өздөрүнүн каракчылыктарын ташташып, отурукташып, мал багып, жер айдап, өзү «семиз коңуздар» деп атагандарга окшошуп кетишет деп эсептеген Жолбашчы Сары чачтуунун жалынып-жалбарып, ыйлаганына да макул болбой, жаңы төрөлгөн баласын өлтүртөт. Ага удаалаш бир аялдын боюндагыны түшүрүп салуу үчүн ага чоң таштарды көтөртүп кыйнап жаткандарды да көрөбүз.

Ланг да ата-энеси ким экендигин билбейт. Окутуучу анын наристе кезинде бир мүйүздүү уйга алмаштырылып алынганын, энесин ким өлтүргөнүн билсе да оозунан чыгарбай тургандыгын айтат.

Башкаларга салыштырганда Лангда адамдык сезимдер бар экендиги,- анын өзүнүн гана эмес, башка балдардын да ата-энелерин сураштыргандан байкалат. Ал жолбашчынын тапшырмасы менен белгисиз айылга чалгынга барып, ал жерде суу алганы келген Бүбүнү көрүп, ага карата жакшы сезимдери ойгонуп, аны биротоло сүйүп калат. Бүбү да ага ошондой эле жакшы сезимдер менен жооп кылат. Экөөсүнүн сүйүү сезимдери бир көрүшкөндө эле Жамийла менен Даниярдын мамилелериндей динамикада уланат. Айрымасы: Данияр менен Жамийла бири-биринин тилин билишкен, бир этностон болушса, Ланг менен Бүбү бири-биринин тилин да билишпейт, жүрөктөрү аркылуу гана бири-бирин түшүнүшөт. Ланг Бүбүнүн айылындагыларды кыргындан сактап калуу үчүн Жолбашчыга алардын аскерлери көп, куралдары мыкты экендиги жөнүндө апыртып айтып барат. Бирок, анын артынан аңдып жүргөн Тир анын калпын ашкерелегенде, Жолбашчы Лангды жаакка чаап, ага да Сары чачтуудай кылып, башына кызыл кийгизет. Башына кызыл кийгизүү – ал уруудагылар үчүн өлүм жазасына өкүм кылгандын, ал өкүм Жолбашчы каалаган убакта аткарыла тургандыгынын белгиси болот.

Бирок, Лангды өзүнө мураскор кылгысы келип жүргөн Жолбашчы өкүмдү аткарууга шашпайт, ал Лангга мүмкүнчүлүк берип, алдыдагы согушта ал өз күнөөсүн кайраты, эрдиги, душмандарга карата ырайымсыздыгы менен жууса, ырайым кылып, кайра мураскор кылгысы келет. Бирок, табияты менен кошо жаралган сүйүү, башкаларды аёо, тукум улантуу сыяктуу инстинкт рефлексстер, жакшы сезимдер уруулук, атаандаштык, бийликке жетүү сезимдеринен үстөмдүк кылып кеткен Ланг бейтааныш уруунун айылын чапканда Бүбүнүн өлгөнүн, алардын жеңилип баратканын көрүп, жанындагы Жолбашчыны өлтүрөт. Ал жыгылганын көргөн, жетекчисиз калган аскерлер, 1860-жылдагы орус колонизаторлору менен Ташкенттин жанындагы согушта Алымкул аталыктын окко учканын көргөндө үрөйлөрү учкан кокондуктар алды арттарын карабай качышкандай, дароо артка

бурулушат. Бүбүнүн айылындагылар аларды бириндетип кууп жөнөшөт. Киноповесттин акыркы эпизоду төмөндөгүдөй аяктайт:

«– Не бойтесь, – сказал подошедшим селянам Ланг. – Они не вернуться. Они никогда не возвращаются.

Те не поняли его слов, но дружелюбная интонация речи их удивила.

Тогда Ланг – специально для них, для установления мирных отношений стал повторять, как бы разучивая слова чужого языка:

– Ситер. Фтоба. Рахт.

Он показывал предметы, которые называл.

– Даस्ता, – сказал он и поднял слабую ладонь. Поселяне переглянулись. К ним подходили другие и тоже останавливались, силясь понять, что здесь происходит.

А Суруд запел. Сначала совсем тихо, как бы шепотом, потом все слышнее и слышнее. Он слагал мелодию в честь своего прозревшего друга. В честь жестокой судьбы, уготовившей всем сегодняшней кровавый день...» (16:74,75).

Киноповесттин квинтэссенциясын – зомбулук кандай формаларда, максаттарда ишке ашырылбасын баары бир анын келечеги жок, ал алгачкы эле адамдык чыныгы жакшы сезимдер менен кагылышканда жеңилүүгө учурайт, адамдардын жаратылыш тарабынан программалаштырылган сүйүү сезими жана тукум улантуу укугу баарынан жогору турат деген идея түзөт. Анткени, сүйүү адамдардын күндөлүк тартиптерине, эрежелерине, утилитардык сын-ченемдерине баш ийбеген, априордук көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү кыйраткан космостук көрүнүш болуп саналат (20-83). «Любовь – только тогда любовь, когда она есть жертва собой», – деген орустун улуу жазуучусу жана ойчулу, зомбулуксуз этиканы түзүүчүлөрдүн бири Л.Н.Толстой, – «Только когда человек отдает другому не только свое время, свои силы, но когда он тратит свое тело для любимого предмета, отдает ему свою жизнь – только мы это признаем все любовью и только в такой любви мы все находим благо, награду любви. И только тем, что есть такая любовь в людях, только тем и стоит мир» (10-88). Ушундай эле ойду Г.В.Гегелден да табабыз: «Истинная сущность любви в отказе от самого себя, забвении себя в другом, и все-таки в этой раздвоенности и забвении прежде всего человек найдет себя и будет собою управлять» (11-107).

Бүбү Жолбашчынын жоокерлеринин бири аткан жаадан өлдү, бирок ал өз өмүрү аркылуу жакындаштарын, уруулаштарын сактап калды. Эгерде Бүбүнүн кантип өлгөнүн көрбөсө, Ланг эч качан Жолбашчыга ачык каршы чыкмак эмес. Сүйгөнүн өлтүрүшкөндүктөн улам Ланг улуу космостук сезимдин буйругу менен Жолбашчыны гана атпастан бардык уруулаштарына каршы чыкты. Демек, Бүбүнүн өлүмү, Лангдын жоругу – трагедия эмес, кийинкилердин эркин сүйүүлөрүнө, чыгармачылыктарына жол ачкан, адамдардагы жакшы сезимдерди даңазалап, бекемдеген оптимисттик үлгүлүү жорук.

Киноповесттин көркөмдүк жагына токтолсок, албетте, «Куюн» эпостук масштабдагы социалдык, эстетикалык жүктү алып жүргөн «Кылым карыткан күн», жаныбарлардын этологияларын, сезим-туюмдарын антропоморфтоштуруп, агынан жаргандай ачып берген «Кыямат» же философиясы инжилдик жүктү алып жүргөн «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» эмес. «Куюнда» алардыкындай деңгээлде көркөмдүк, эстетикалык каражаттар жок. Ал өз жанрынын алкагында жазылган, символдук, аллегориялык маанидеги, терең философиялык ойлорду камтыган киноповесть. Ал өз жанрынын тутумунда көркөмдүк, эстетикалык жана философиялык жактан толугу менен максатына жеткен.

Жазуучунун чыгармаларында гана эмес, публицистикасында да экологиялык көйгөйлөр өзгөчө чоң орунду ээлейт. Ага мисал катарында «Гүлсарат», «Ак

кеме», «Кылымдан да узак күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» сыяктуу чыгармаларындагы экологиялык маселелерди көрсөтсөк болот. Экологиялык көйгөйлөрдөгү көпчүлүк көрүнүштөр философиялык жактан саясий, социалдык зомбулуктун түрлөрүнө кирет. Анткени, алар көпчүлүк учурларда адамдардын жакшылап ойлонулбаган саясий жана экономикалык, чарбалык чечимдеринин, эгоисттик иш аракеттеринин кесепеттеринен улам жаралат. Өз кезегинде айлана чөйрөдөгүлөргө жана жаратылыш байлыктарына карата жасалган зомбулуктар бумерангдай кайра айланып келип, адамдарга карата жасалган зомбулукка трансформацияланат. Уран, сымап, коргошун, алтын, күмүш сыяктуу ж.б. кендерди иштетүүдө, бир катар өндүрүштүк долбоорлорду ишке ашырууда коопсуздуктун, экотехникалык сын-ченемдердин заманбап талаптары сакталбаса, алардын кесепеттери адамдарга гана эмес, биологиялык түрлөрдүн бардыгына тийе тургандыгы практикада ырасталып келет.

Батышта өткөн кылымдын ортосунда зомбулуктарды теориялык жана практикалык жактан изилдеп, анын моралдык, психологиялык, саясий жана социалдык себептерин аныктап, аларды түрлөргө бөлүп, алардын алдын алуу максатында практикалык сунуштарды иштеп чыгуу боюнча **вайоленсология** деген илимдин түрү калыптанган (12:22). Анын постулаттарына ылайык, азыркы цивилизүүлүктүн, гумандуулуктун нормаларына сыйышпаган саясий, экономикалык, социалдык, моралдык көрүнүштөрдүн бардыгын зомбулуктун катарына кошсо болот. Мында экологиялык зомбулук чоң орунду ээлейт.

Ч.Айтматов «Гүлсаратта» убагында бардыгы суктанган күлүктүн карып-арып, жүдөп, баса албай калган мезгилинде биринчи ээси Танабай аны издеп таап, ага өзүнө өмүр бою чоң жакшылыктарды кылып келген адамдай мамиле жасап, акыркы урматын көрсөткөндүгү, бирок жалпысынан аттын тагдыры аркылуу коомдо өздөрүнө кызмат өтөгөн жаныбарларга карата адамдардын антропоцентристтик эгоизми күчтүү экендиги, «Ак кемеде», «Кыяматта», «Тоолор кулаганда» романында жан-жаныбарларга, анын ичинде тотемдик жаныбарларга карата жырткычтык мамилелери чагылдырылса, «Кассандра тамгасында» айрым саясий системадагылардын адамдардын генетикалык калькуляциясындагыларды өзгөртүп, массалык түрдө маңкурт – искроддорду чыгарышкандыгы көрсөтүлгөн.

Зомбулуктун түрлөрү көп, бирок алардын ичинен эң чектен чыккан антижаратылыштык көрүнүшү – гендик инженерия, биотехнологиялар аркылуу адамдардын психикаларын өзгөртүп, аларды маңкурттарга, роботторго айландыруу экендиги талашсыз. Адамдарды массалык түрдө макулдуктарга айландырууну эч кандай илимий, практикалык зарылчылыктар менен актоого болбойт. «Человек, судьбой которого ты владеешь безраздельно, который обязан подчиняться тебе во всем беспрекословно, – это, в сущности, уже не человек, а предмет, объект приложения воли ... властителя» (13: 87).

Ч.Айтматов бир катар публицистикалык макалаларында, интервьюларында (Неизбежность гармонии, Диалог с Леонидом Новиченко «Литературная газета», 1 января 1973 г., № 1, Хрупкий жемчуг Иссык-Куля. Писатели об экологических проблемах, в книге: В судьбе природы наша судьба, М. 1990 г., 462 стр., Когда мелеют реки. Интервью с Олегом Фочкиным, ПСС, т.10, с. 479, Б. 2018 г. дагы ушул сыяктуу жана башка) түздөн түз Борбордук Азиядагы, Кыргызстандагы экологиялык конкреттүү көйгөйлөрдү көтөргөн. Алсак, 1971-жылы 1-январда «Литературная газетага» жарыяланган адабиятчы Л.Новиченко менен болгон интервьюсунда шаарларды өнүктүрүүдө дыйканчылыкка ыңгайлуу аянттарды азайта бербестен, эски көчөлөрдөгү жер үйлөрдү бузуп, алардын ордуларына көп кабаттууларды куруу аркылуу турак жай маселесин чечүү, көмүрлөрдү ачык ка-

зууда жер рельефтерин, түштүктөгү жаңгак токойлорун сактоонун зарылчылыктары (14: 267-269), «Огонёк» журналына жарыяланган интервьюсунда чарбалык себептерден улам Ысык-Көлдүн суусу жылдан жылга азайып, жээктери тартылып бараткандыгы жөнүндө айткан. «Наш Иссык-Куль тоже требует ускоренных решений, кардинальных усилий, потому что хозяйственные нужды забирают всю до капли воду, которая должна впадать и пополнять озеро Иссык-Куль. Свыше шестидесяти рек и речек, прежде впадавших в озеро, теперь не доходят до края берега. И озеро неотвратимо мелеет» (15:374). Улуу жазуучу жана ойчул булардан кийин да экологиялык маселелер боюнча бир катар макалаларын, интервьюларын жарыялап, конкреттүү ойлорун, сунуштарын айткан.

Жазуучунун бүтпөгөн «Алтын жана кар» повестин да аны дайыма тынчсыздандырып келген мына ушул экологиялык маселелердин тутумунан алып кароо зарыл.

Айтматовтаануучу А.Акматалиевдин, жазуучунун баласы Элдар Айтматовдун айтымдарында, анын өздүк архивинде 30–40 беттей жазып келип, бирок аягына чыгарбаган «Цена бога», «Китона и Китина или досье о влюбленных», «Смерть у стены Плача» деген сыяктуу бир нече кол жазмалары бар (17). «Алтын жана кар» да ошондой кол жазмалардан. Анда окуя Таластын бир айылында өтөт, жанындагы айыл Арчагул деп аталганына караганда аны жазуучу туулуп өскөн, Шекер деп болжолдоого да болот. Шекердин жанында ошондой айыл бар. Жазуучунун замыселинде кендерди иштетүү жана айлана чөйрөнүн адамга зарыл байлыктарын, ресурстарын сактоо, бүгүнкүлөрдүн жана эртеңкилердин кызыкчылыктары жөнүндө масштабдуу терең ойлор болгону – Оймо менен анын небереси Айдана, ак боз аттын баяны жөнүндөгү эпизоддордон, улам кийинки окуяларга шоола, жем таштап, чыгарманы чыйралтып турган подтексттен ачык эле сезилип турганы менен, тилекке каршы, автор аны жок дегенде ортосуна да жеткирбеген. Эмне үчүн аягына чыгарбагандыгы жөнүндө ар кандай божомолдорду айтса болот, бирок ал биздин милдетке кирбейт. Биз мында жазуучу чыгармасында: адамдарга жаратылыштын кар, суу сыяктуу тирүүлөргө зарыл байлыктары кымбатпы же күндөлүк тиричилик өткөргүдөй кирешелерби, бул экөөнүн ортосунда дилемма пайда болсо, кайсынысына артыкчылык бериши керек? Алтынгабы же тирүүлөргө суу берип турган түбөлүктүү карларгабы? – деген конкреттүү маселени кабыргасынан койгусу келгендиги жөнүндө айткыбыз келет.

Окуя айылда мугалим болуп жүрүп, сүйгөнү Батай согуштан кайтпай калып, анан Санаткүл деген кызды багып алып, ал шаарга кеткенде анын кызы, небереси Айдана менен калган Оймо тууралуу баяндан, анын ой толгоолорунан башталып, тээ түз тараптан жайдак качып келаткан ак боз аттын аңдан секирип өтөрдө жыгылып, ач карышкырларга жем болгону менен уланып, анан көп жылдардан кийин бир совхоздун койлорун жайып жүргөн улгайган чабан Үч-Терең деп аталган ал жерде шам-шум этип отуруп, пулемёттун гильзасын, анын ичинен жазылган катты таап алып, үйүн көздөй шашкандыгы менен аяктайт. Мында адегенде эле эмне үчүн ак боз ат? Ал жана анын карышкырларга жем болгондугу аркылуу автор эмнени айткысы келген? Үч-Тереңге ичине кат салынган пулемёттун гильзасын ким алып келип таштаган, Ал ак боз аттын бир жерине байланып келгенби? – деген суроолор жаралат.

Ак боз жылкынын коомдук макамы элибизде илгертен жогору болгон. Аябагандай чоң окуяларда ак боз бээни курмандыкка чалып, түлөө өткөрүшсө, хандар жаңы шайланганда ак боз ат мингизишкен. Ээн талаада ак боз аттын жайдак качып келатканы, айрымдар айткандай, анын ээсинин өлгөнүн билдиреби же... Батай согушка Качанаак деген ак боз аты менен кеткен (16-81), Үч-Тереңде өлгөн

ошобу? Бирок, миндеген чакырым алыстагы согуштан аттын качып келишин элестетүү да кыйын. Же ак боз ат башка символикалык маанини алып жүрөбү?

Автордун замыселинде ак боз атка «Кассандра тамгасындагы» киттер менен үкүдөй, акыркы романындагы Жаабарстай өзүнчө символикалык, эстетикалык, мүмкүн, философиялык да маани-мазмун жүктөлгөн болуш керек, бирок чыгарманын толук эмес үзүндүлөрүнүн негизинде ал тууралуу ынанымдуу жыйынтык чыгарганга мүмкүн эмес.

Батай кайтпай калгандан кийин турмушка чыкпай, бакма кызы, небереси менен карыган мугалим Оймо, бир жактан шашып келаткан жайдак ак боз ат, көп жылдардан кийин ал жерден гильзаны таап алган улгайган чабан үчөөнүн, эл арасында ашыкча ажиотаждарды пайда кылып жаткан Ак-Буура алтын кенинин, анан гильзанын ортосунда кандай логикалык байланыш бар? Көп жылдардан бери гильзада жаткан эмне деген кат?

Булардын ортосунда сөзсүз байланыш болушу керек, автор аларды бир максатка, идеяга бириктирип, алтын жана кар жөнүндө чоң баянды, ойду окурмандарга жеткиргиси келген, бирок чыгарма жок дегенде жармысына чейин жазылбагандыктан алар өз алдынча фрагмент, мозаика бойдон калган. Бирок, ошентсе да чыгарманын квинтэссенциясы алтын менен кар маселесинде экендиги, ага Оймонун небереси Айдананын да катышы бардыгы, ага аралашкандыгы ачык эле сезилип турат. Ак-Буура алтын кенин иштетүү элди полярдык эки тарапка бөлүп салгандыгын автор ачык айтат. «Вот и пошло отсюда – кто за снег, а кто за золото. Золото это ясно, а без снега нет воды, а без воды нет жизни. Вот и зашумела пурга газетная. Метелит... А вдогонку, сколько неслыханных разговоров» (1:88-89). Гезиттерде бир тарап алтын кенинин иштетилишин жактап, анын экономикалык, социалдык пайдасын даңазаласа, экинчи каршы тарап кен иштетиле баштаса эле тоолордо карлардан, мөңгүлөрдөн эч нерсе калбай, жердин баары ууланып, кыямат кайың башталчудай ызы-чуу салышат. Бул көп жагынан биздеги чейрек кылымдан бери коомчулукту тынчылдап келаткан көрүнүштөрдүн бирин эске салып турат. Бул өңүттөн алганда «Алтын жана кардан» академик А.Акматалиевдин биздеги айрым эл аралык долбоорлордун аналогиясын көргөндүгүнүн да омоктуу негизи бар (17).

Жазуучу публицистикалык чыгармаларында конкреттүү реликтик аймактарды сактап, коргоп, өнүктүрүп кийинки муундарга өткөрүп берүү маселелерин да көтөргөн. Ал Ысык-Көлгө арналган макаласында анын көйгөйлөрү жөнүндө айтып келип, «Пусть же голубая жемчужина Иссык-Куля перейдет в ладони Грядущего нетронутой и сияющей, пусть станет драгоценным подарком тем, кто придет за нами...» (19:44) деген чакырык менен аяктаган. Адабиятчы Л.Новиченко менен маегинде «Не спокойно и рассудочно, а на самом высоком накале чувств, с какой-то долей оправданного преувеличения литература должна внушать человеку: «Береги природу!» (14) деген жыйынтык чыгарат.

Бир сөз менен айтканда, «Алтын жана кар» анын мурдатан калыптанган экологиялык көз карашынын көркөм чыгармага трансформацияланган (экстрополяцияланган десе да болот) бир көрүнүшү, бөлүгү болуп саналат.

Бирок, повестте козголгон маселелерди конкреттүү бир долбоорго, көрүнүшкө байланыштырып, ошонун гана алкагынан алып кароо – бүтпөгөн чыгарманы гана эмес, жазуучунун да руханий, сүрөткерлик деңгээлин, жарандык позициясын өз деңгээлинде баалабагандык болмок. Жалпы адамзатка тийиштүү маани-мазмуну болбосо, Ч.Айтматов локалдуу алтын кени жөнүндөгү маселеге көңүл деле бурмак эмес. Ал оюнан чыгарган Ак-Буура алтын кенин иштетүүдөн келип чыккан карама-каршылыктарды көрсөтүү аркылуу жалпы адамзатка тийиштүү экологиялык гана эмес, саясий, социалдык жана адеп-ахлактык маселелерди кабыргасынан

коюп, аларга дүйнөлүк коомчулуктун көңүлүн бургусу келген, бирок, тилекке каршы, ал максаты аягына чыкпаган. Ошентсе да повесттин бизге жеткен бөлүгү автордун экологиялык көйгөйлөр, азыркылар жана келечек жөнүндө активдүү жарандык позициясын, сүрөткердик диапозонунун кеңдигин жана потенциалынын чоңдугун дагы бир ирет ырастап, анын дүйнөгө белгилүү бейнесине кошумча сүртүм болуп, толуктап турат деп ишенимдүү айтсак болот.

Адабияттар

1. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалар жыйнагынын 8 томдугу (мындан ары автордун аты-жөнү аталбайт), 2008-ж., Б., «Бийиктик», түзгөн А.Акматалиев, 2. 8 томдугу, 2009-ж., «Учкун», түзгөн А.Акматалиев, 3. 8 томдугу (кыргыз тилинде), Б., 2014-ж., «Улуу тоолор», түзгөн А.Акматалиев, 4. 8 томдугу (орус тилинде), 2014-ж., Б., түзгөн А.Акматалиев, 5. Чыгармаларынын 10 томдук толук жыйнагы (кыргыз тилинде), 2018-ж., Б., «Улуу тоолор», түзгөндөр А.Акматалиев, А.Кадырманбетова, М.Касымгелдиева, Н.Ыйсаева, Качкынбай кызы А., 6. Чыгармаларынын 10 томдук толук жыйнагы (орус тилинде), 2018-ж., Б., «Улуу тоолор», түзгөндөр: А.Акматалиев, А.Кадырманбетова, Качкынбай кызы А., Н.Ыйсаева, Г.Соронкулов.
2. Словарь литературоведческих терминов, редакторы-составители Л.И.Тимофеев и С.В. Тураев, М.: «Просвещение» , 1974, 509 с.
3. Абрамов Федор, собр. соч. в шести томах, Л.: «Лен.отд. «Художественной литературы», том 1., 1990, с. 543-602, всего 640 стр., том 2, 1991, Л. с. 517-566, 608 стр., том 3, 1991, Л. с. 335-506, 576 стр.
4. Чарльз Чаплин, Моя биография, Ростов-на-Дону—Москва.: «Феникс», «1997, с. 241-243, 562 стр.
5. Айтматов Ч. Алгачкы аңгемелер, котор. М.Төлөмүшев, Б.: «Турар», 2018, 76 б.
6. Садык Алахан. Чыңгыз Айтматовдун алгачкы аңгемелери. – Б.: «Полиграф-ресурс», 2013-ж. 124 б.
7. Мартышин О.В., Политические взгляды Мохандаса Карамчанда Ганди, М.: «Наука», 1970, 300 с.
8. Айтматов Ч., Полное собрание сочинений, т. 8, сост. Акматалиев А., Ыйсаева Н., Б: «Улуу тоолор», 2018, 608 с., т. 9., сост. Акматалиев А., Ыйсаева Н., Б. 588 с., т.10, сост. Акматалиев А., Соронкулов Г., 568 с.
9. Капто А.С., Философии мира: истоки, тенденции, перспективы, М.: «Политиздат», 1990. 432 с.
10. Толстой Л.Н. О жизни, собр.соч. в 22 томах, т.17. М.: «Художественная литература», 298 с.
11. Гегель Г.В. соч, М.: «Наука», 1940. Т. 13. с. 107.
12. Денисов В.В. Социология насилия, М.: «Политиздат», 1975, 214 с.
13. Ципко А. Можно ли изменить природу человека, в книге: Освобождение духа, М.: «Политиздат», 1991, 352 с.
14. Айтматов Ч., Неизбежность гармонии. – В книге: В соавторстве с землей и водою..., Ф. : «Кыргызстан», 1978, 408 с.
15. Айтматов Ч., Цена прозрения. – В кн: Чингиз Айтматов. Статьи, выступления, диалоги, интервью, М.:АПН, 1988, 384 с.
16. Айтматов Ч. Смерч, Золото и снег, Б: «Турар», 2019, 108 с.
17. Акматалиев А. Чыңгыз Айтматовдун кол жазмалары менен тааныштыгым бар..., «Факты кж», 2019, 29-октябрь, № 42.
18. Мусагул уулу Амантур. «Айтматовтаануучу Абдылдажан Акматалиев эмне дейт?», «Де-Факто», 2019-жыл, 1-ноябрь.
19. Айтматов Ч. Хрупкий жемчуг Иссык-Куля. – В книге: В судьбе природы, наша судьба. – М.: «Художественная литература», 1990, 462 с.
20. Эралиев С. Сага айткан сыр. Чакан аңгемелер, 1997., – Б.: «Кыргызстан», 272 б.

С. ДЮШЕНБИЕВ –
*Зав. отделом «Этнологии» Института истории,
археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова
НАН КР*

ПРЕРВАНЫЙ ПОЛЕТ, ТРАГИЧЕСКАЯ СУДЬБА ТАЛАНТЛИВОГО ЭТНОГРАФА (К 95-летию известного этнографа М. Т. Айтбаева)

Аннотация

В статье рассматривается жизнь и деятельность известного этнографа Кыргызстана – М.Т. Айтбаева, оставившего заметный след в науке, но прожившего сложную, трагическую жизнь. Он был талантливым и перспективным ученым. К сожалению, субъективного характера сложности, трудности помешали ему проявить себя, раскрыть в полной мере щедро отпущенный Богом ему талант и способности. Общественность, прежде всего, научная, к сожалению, не знает все тонкости, нюансы нелицеприятной истории: давление, травлю и расправу. В статье предпринята попытка вспомнить, если необходимо реабилитировать доброе имя хорошего ученого, посвятившего себя служению науке.

***Ключевые слова.** М.Т. Айтбаев, этнография, личное дело, аспирант, сектор археологии и этнографии, рукопись А.С. Бежковича, поступок М.Т. Айтбаева, Ученый совет Института истории, заседания Президиума АН Киргизской ССР, судьба ученого этнографа.*

Кыска мазмун

Макалада Кыргызстандын илиминде из калтырып, татыктуу салымын кошкон белгилүү этнограф – М.Т. Айтбаевдин татаал тагдыры жөнүндө сөз болот. Ал жөндөмдүү, таланттуу жана келечектен көптү үмүттөндүргөн этнограф–окумуштуу эле. Бирок, тилекке каршы, көрө албастыктын, ич тардыктын, акыйкатсыздыктын, адамдын тагдырына жасалган тоң моюн мамиленин кесепетинен улам ал кудай ыроологон илимге болгон талантын, шыгын, жөндөмүн толук кандуу ачып иштей алган эмес. Анын себептерин коомчулук, өзгөчө илим чөйрөсүндө эмгектенген адамдарыбыздын көпчүлүгү деле билбейт. Макалада бүт өмүрүн илимге арнаган ыраматылык илимпозду эскерип, анын дарегине акыйкат сөзүбүздү айтмакчыбыз.

***Негизги сөздөр.** М.Т. Айтбаев, этнография, өздүк иши, аспирант, археология жана этнография сектору, А.С. Бежковичтин кол жазмасы, М.Т. Айтбаевдин «кылыгы», Тарых институтунун Окумуштуулар кеңеши, Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын Президиумунун отуруму, этнограф илимпоздун тагдыры.*

Abstract

The article deals with the life and work of the famous ethnographer of Kyrgyzstan – M. T. Aitbayev, who left a noticeable trace in science, but lived a complex, tragic life. He was a talented and promising scientist. Unfortunately, the subjective nature of the complexity, difficulties prevented him to Express himself, to reveal to the full extent generously granted by God his talent and abilities. The public, first of all, scientific, unfortunately, doesn't know all subtleties, nuances of impartial history: pressure, persecution and punishment. The article attempts to recall if it is necessary to rehabilitate the good name of a good scientist who devoted himself to the service of science.

Key words: *M. T. Aitbayev, ethnography, personal file, graduate student, sector of archeology and ethnography, A. S. Bezhkovich's manuscript, M. T. Aitbayev's act, Scientific Council of the Institute of history, meetings of the Presidium of the Kyrgyz SSR, the fate of the scientist ethnographer.*

Среди ученых, кто внес значимый, весомый вклад в развитие этнографической науки Кыргызстана видное место занимает Айтбаев М.Т.

Айтбаев Мукаш Токтоходжаевич, к.и.н, старший научный сотрудник, заведующий отделом археологии и этнографии Института истории КиргизФАН СССР, ученый этнограф, человек удивительной и трагической судьбы. Он родился 24 августа 1924 г., в с. Барскоон Чоктальского (также назывался Покровским, ныне Тонский район – С.Д.) района Иссык-Кульской области. Член КПСС, стаж с 1951 г. Участник Великой Отечественной войны в 1941–1945 гг. Воевал в составе армии II Белорусского фронта, дошел до Германии. Награжден медалями «За отвагу», «За боевые заслуги» во время Великой Отечественной войны, «За победу над Германией 1941–1945 гг.» После войны в 1945 г. поступил в Ташкентский юридический институт, окончил его в 1948 г. Работал начальником Фрунзенского областного управления юстиции Киргизской ССР. В 1949 г. перевели его в МВД и МГБ Киргизской ССР старшим следователем, но по состоянию здоровья в 1950 г. освободили от этой должности. После работал заведующим отделом Фрунзенского областного исполнительного комитета, а в 1951 г. после окончания экстерном Киргоспединститута был переведен начальником отдела кадров Министерство просвещения Киргизской ССР. На этой должности Айтбаев М.Т. проработал недолго, его давний интерес к науке в июне 1952 г. привело к тому, что он обратился с письмом к руководству Института языка, литературы и истории КирФАН с просьбой перевести его научным сотрудником и дать возможности заниматься наукой. В частности, он в письме Директору ИЯЛИ, к.филос. наук Давлеткельдиеву А.Д. писал, что «после получения педагогического и юридического образования у меня определилось стремление посвятить свою жизнь научной работе... В последнее время усиленно занимаюсь изучением истории СССР советского периода, но, работа в аппарате Министерства не дает мне уделить достаточное время самостоятельной работе и использовать все возможности для получения консультации от научных работников, поэтому я добился своего освобождения и прошу Вас зачислить меня научным сотрудником сектора истории... Заверяю Вас, что я отдам все свои силы и способности научной работе, которая глубоко меня интересует».[3, 1-2]

На это искреннее, трогательное письмо отреагировали соответствующим образом, заместитель Председателя президиума КирФАН Захарьев Н.И. наложил резолюцию: «согласен на прием на должность младшего научного сотрудника сектора истории и установить месячный испытательный срок» и просил Давлеткельдиева удовлетворить просьбу Айтбаева М.Т. [3,1-2] Таким образом его приняли на работу 26 июня 1952 г., и в том же году способного новоиспеченного сотруд-

ника уже прикомандировали в Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР для сдачи вступительных экзаменов в аспирантуру.

Айтбаев М.Т. успешно выдержал вступительные экзамены и поступил в аспирантуру в Ленинградскую часть Института этнографии по специальности этнография с 20 ноября 1952 г. Утвердили тему кандидатской диссертации: «Русско-киргизские исторические связи и их влияние на культуру Иссык-Кульских киргизов», а научным руководителем назначили д.и.н., проф. Потапова Леонида Павловича. [3,19.]

В аттестационном листе аспиранта Айтбаева М.Т. 3 года обучения (от 8 апреля 1955 г.) проф. Л.П. Потапов отметил, что «аспирант М.Т. Айтбаев за 6 месяцев до окончания срока аспирантуры успешно закончил диссертацию и представил ее на обсуждение в сектор Передней и Средней Азии. Сектор обсудил ее в двух заседаниях (по частям) и одобрил. Он обладает способностью к научно – исследовательской и научно – организационной работе». [3,36.] 15 ноября 1955 г. состоялась защита кандидатской диссертации М.Т. Айтбаева, но прошла она тяжело, из 18 членов Ученого совета, присутствовали 12 человек, из них голосовали за – 7, против – 5 чел. [3,40.]

15 октября 1956 г. вернувшегося на малую родину новоиспеченного к.и.н. Айтбаева М.Т. утвердили временно исполняющим обязанности руководителя Сектора археологии и этнографии Института истории, приказ подписал Президент АН Киргизской ССР, проф., И.К. Ахунбаев.

В характеристике выданной на зав. сектором археологии и этнографии Института истории АН Киргизской ССР к.и.н., Айтбаеву М.Т., подписанные директором и ученым секретарем Института истории К. Орозалиева и Ш. Шириязданова в 1959 г. написана следующее: «тов. Айтбаев М.Т. с октября 1952 г. по ноябрь 1955 г., учился в аспирантуре Института этнографии АН СССР, которую окончил защитой кандидатской диссертации досрочно, с октября 1956 г. работает руководителем сектора археологии и этнографии, в 1957 г., издал работу «Историко – культурные связи киргизского и русского народов» (объем – 12 п.л.), к ноябрю 1959 г., подготовил к изданию монографическую работу «Очерки по истории народного хозяйства киргизов в XIX и в начале XX вв.», в объеме более 20 п.л., систематически выступает со статьями в «Трудах» Института, принимает участие на научных сессиях в республике и за её пределами. Тов. Айтбаев работает над докторской диссертацией на тему: «Историко-этнографический очерк северной Киргизии», за короткий срок им собран большой материал и написаны некоторые разделы этой работы, он постоянно работает над повышением своего идейно-теоретического уровня, дисциплинирован, исполнительен, пользуется заслуженным авторитетом среди коллектива и т.п.» [3,51.]

Эту блестящую характеристику на Айтбаева М.Т. дали для его участие в конкурсе по замещению штатной должности руководителя сектора археологии и этнографии, и 21 мая 1959 г. утвердили его кандидатуру в этой должности на новый срок.

Да, 1959 г. выдался для Айтбаева весьма удачным, например, 15 октября 1959 г. под председательством Президента академии акад. И.К. Ахунбаева состоялось заседания Президиума АН Киргизской ССР, где обсудили вопрос о подготовке к XXV Международному конгрессу востоковедов. Заслушав сообщение председателя Комиссии содействия Оргкомитету XXV Международного конгресса востоковедов по Киргизской ССР К.К. Орозалиева, Президиум АН Киргизской ССР постановила: утвердить коллективный доклад ученых республики на предстоящем конгрессе: по секции истории Средней Азии: «Историко-культурные связи Киргизстана с

некоторыми странами Азии в свете новейших археологических данных» (авторы – акад. АН Кирг.ССР Б. Джамгерчинов, к.и.н. М. Айтбаев, научные сотрудники П.Н. Кожемяко, И. Кожомбердиев и Д.Ф. Винник). [4, л.238–239.] Тут же утвердили список научных работ предназначенных для издания в связи с предстоящим конгрессом Востоковедов, всего из 15 названий, в том числе 2 работы М.Т. Айтбаева: «Очерки истории хозяйства киргизов XIX – нач. XX вв.» (объем – 20 п.л.) и «Социально-экономические отношения в киргизском ауле в XIX – нач. XX вв.» (объем – 10 п.л.) [4, л.214.]

Казалось бы все хорошо, безоблачно, М. Айтбаев как этнограф в числе ведущих ученых готовит коллективный доклад, его две книги издадут в связи с проведением Международного конгресса востоковедов, собраны полевые материалы и написаны отдельные главы докторской диссертации. Но с этого момента начинается проблемы у М.Т. Айтбаева, он своей активностью подписал себе приговор.

Причина, пожалуй, до банального проста: как этот относительно молодой человек, пришедший в науку из другой сферы, не имеющий базового историко-этнографического образования, за короткое время сделал столько дел, защитил кандидатскую диссертацию, притом в Москве, выпускает монографии за монографией, еще успевает заканчивать докторскую диссертацию? Человеческая зависть, надо дать по рукам, не ровен час еще будет претендовать на высокую руководящую должность, подсиживать кого то? Не исключено, тут сыграло свою роль и такие негативные факторы как трайбализм, nepoтизм, великодержавный шовинизм, свет и тени личностного взаимоотношения внутри коллектива, учреждения, а также между самими этнографами. Не хотелось бы, быть адвокатом Айтбаева, но попытаться разобраться в этом запутанном деле надо. Обвинили его в плагиате, а дело было так: к руководству АН Киргизской ССР обратился заявлением А.С. Бежкович (1892–1977), (говорят, попросили его об этом – С.Д.) сотрудник Музея этнографии народов СССР, который обвинил Айтбаева в плагиате. А.С. Бежкович участвовал в составе этнографической экспедиции в Кыргызстан в 1928 г. под рук. С.И. Руденко, занимался изучением земледелия у кыргызов. В рукописном фонде НАН КР хранится рукопись его сочинение «Киргизское бытовое земледелие». [5, с.26] В своем заявлении А.С. Бежкович написал, что М.Т. Айтбаев при написании книги «Историко-культурные связи киргизского и русского народов» использовал рукопись Бежковича, при этом не указывает источник заимствования.

Этот вопрос обсудили на Ученом совете Института истории, затем вынесли на обсуждение в Президиуме АН Киргизской ССР, где присутствовали члены Президиума – академики И.К. Ахунбаев, А.А. Волкова, И.Г. Дружинин, приглашенные из Академии – В.В. Ильин, К.К. Орозалиев, Б.Д. Джамгерчинов, И. Никулин, И.М. Найдич, Н.И. Исаев, М.Т. Айтбаев, П.Н. Кожемяко; из общества по распространению научных и политических знаний – С.Т. Табышалиев, А.В. Аблов, А.Э. Измайлов, Б.Б. Байбулатов; нач. отдела кадров А.Т. Токтомагов.

В результате бурного обсуждения был принят постановление Президиума № 81 от 12 ноября 1959 г. В постановлении констатировали, что действительно М. Айтбаев при написании своей выше названной работы использовал рукопись Бежковича, это обнаружено в 14 страницах в разделе «Земледелие» книги Айтбаева. Айтбаев на использование рукописи Бежковича дает ссылку в конце данного раздела и в предложении, где дан список использованной литературы и архивных материалов, что свидетельствует о намерении автора не скрывать источник использованных материалов.

Правильно указывая на использование рукописи Бежковича, Айтбаев тем не менее не дает ссылок на нее в каждом отдельном случае, когда он берет отдельные предложения или последовательность изложения ими при описаниях.

Президиум АН Киргизской ССР осудив поступок Айтбаева постановило:

Освободить М.Т. Айтбаева от должности руководителя сектора археологии и этнографии и назначить старшим научным сотрудником;

Утвердить и.о. руководителя сектора археологии и этнографии научного сотрудника Института истории Кожемяко П.Н.

Данное постановление подписано Президентом АН Киргизской ССР, проф. И.К. Ахунбаевым и академик-секретарем АН Киргизской ССР В.Г. Яковлевым. [3,54.]

Что тут говорить, комментировать, ясно одно – жестко, если не сказать жестоко обошлись с Айтбаевым. Он был участником Великой Отечественной войны, членом КПСС, самое главное – полон сил и энергии, уверенный в своих силах молодой (ему было 35 лет – С.Д.), талантливый и очень перспективный ученый, и такой удар. Лишь немногие выдерживают такое. В архиве довелось ознакомиться с протоколами обсуждения, судя по оценкам выступающих, которые приводили самые различные доводы, аргументы за и против, проблему можно было решить с одинаковым успехом в пользу этой или другой стороны. Так, например, авторитетный ученый – историк акад. Б. Джамгерчинов при обсуждении этого вопроса на Президиуме сказал: «Бежкович поднимает шум несколько больше, чем это стоило, потому что каждый научный сотрудник имеет право использовать источники, делая в конце ссылки о том, что он пользовался таким-то материалом.

Я не намерен защищать Айтбаева. Я должен сказать, что эта болезнь присуща многим молодым научным работникам, когда они вступают на путь самостоятельной работы, и нам нужно с этим серьезно бороться и наказывать.

Когда на заседании Ученого Совета Института истории мы разбирали поступок Айтбаева, мы его крепко обвинили. Но, с другой стороны, когда решается судьба научного работника, более или менее оформившегося, тут надо более объективно и правильно сказать, ничего не преувеличивая и, не приписывая.

Я внимательно просмотрел работу Айтбаева. В таком порядке, как описал Бежкович, в описании орудий совпадений нет. Есть отдельные предложения. Есть случаи, когда полностью списаны предложения, 2-3 случая половина предложения. Схема изложения мысли совпадает с небольшими изменениями. Айтбаев не скрывает, у него это указано, но он допустил в методике использования ошибку, надо было взять в кавычки и дать ссылку». Академику задали вопрос: «считаете ли Вы его действия, граничащие с плагиатом или он является плагиатом?», Джамгерчинов ответил: «я полагаю, его сравнивать с плагиатом нельзя, кто занимается плагиатством, тот старается скрыть источники. Его надо обвинить в неправильном использовании методики источников».

Присутствовавший в заседании академик Дружинин И.Г.* сказал: «Я внимательно прослушал документы, которые зачитал Иса Коноевич, выступления М. Айтбаева, Б. Джамгерчинова, посмотрел текст постановления и должен рассматривать так. Здесь в постановлении и выступлениях говорится, что списывание большей частью касалось описательного процесса отдельных орудий. Мне кажется, теоретическая часть, где высказываются отдельные теоретические выводы, там совершенно иное. Его, конечно, следует пожурить, но в смысле общего научного обобщения он поступил правильно. Это обстоятельство смягчает его вину. Институт истории предлагает снять его с работы зав. сектором. Мне думается, от этого надо воздержаться. Может быть, вынести строгий выговор и предупредить, чтобы он подобных случаев не допускал».[2,16-17; 4,261]

Доктор медицинских наук, проф. Алиев М.А.: «Мне кажется, очень похвально, что Айтбаев самокритично признал свою ошибку, это в отношении его обви-

нения заслуживает некоторого снисхождения. Поскольку он признает свою ошибку, наказание это для него чрезмерно тяжелое. Во всяком случае, освобождать его от занимаемой должности и назначать Кожемяко – неправильно». [4,261]

Выступивший директор Института истории Орозалиев К.К. вовсе не собирался помочь своему попавшему в переделку, беду сотруднику, гнул свою линию: «Мы поступок Айтбаева обсудили на заседании Ученого Совета. Обсуждение шло очень бурно, много критиковали и вынесли соответствующие предложения. Но мы не обсуждали Айтбаева как зав. сектором. С этой работой он справлялся неплохо. Мы обсуждали конкретные факты и это констатировали. Мы решили, что в связи с этим поступком оставлять его руководителем сектора не совсем оправдывается, и поэтому вынесли такое решение. Вот что я хотел сказать. Но как к зав. сектором никаких замечаний не имеем, работал он неплохо». [4,262]

Добил Айтбаева некто Ильин В.В. (?): «В своем письме вы говорите, что рукопись Бежковича сырая, негодная, не могла быть использована для печатания и т.д. Но если я хаю работу, как могу эту работу переписать в диссертацию? ... Правильно подошел Институт, резко осудив поступок Айтбаева. ...Мне думается, редакционную часть протокола нужно усилить. Больше того, записать еще один пункт «разослать по институтам и отделам и обсудить в коллективах, чтобы не было повадно другим». В отношении освобождения от должности Айтбаева институт подошел правильно». [4, 262-263]

Услышав всех выступающих, а также опираясь, прежде всего на сообщение Института истории АН Киргизской ССР адресованное Президиуму, которые не намеревались защищать своего сотрудника акад. Ахунбаев И.К. обобщил и вынес свой вердикт: «Вообще факт нехороший. Тов. Айтбаев, вы действительно допустили в своих действиях необдуманность. Ваша монография состоит из 170 стр. У вас всего заимствованная мысль продолжается на 14 страницах, если бы вы их выкинули, ваша книга ничего бы не потеряла. Зачем было вставать на этот путь. Тем более, вы хаите. В этом трагедия. Вы, зная научные традиции, используете чужой материал, допустили серьезную оплошность, граничащую с плагиатством. Ваши действия подлежат осуждению. Далее. Не думайте, что я боюсь Бежковича. Он будучи обижен, на этом не успокоится, если мы не примем соответствующее решение. Так что это дело серьезное. Нужно согласиться с решением Ученого Совета и экспертной комиссии и осудить поведение Айтбаева, как порочащее звание советского научного работника, надо его понизить в должности с тем, чтобы это было уроком для молодых научных работников и предметом предупреждения». [4,263-264]

Таким образом, перспективный, талантливый молодой ученый, участник ВОВ, коммунист М.Т. Айтбаев не нашел поддержку со стороны руководства АН Киргизской ССР в лице лично Президента АН Кирг. ССР И.К. Ахунбаева. Что касается родного Института истории, при желании администрации института могли решить этот вопрос у себя, на уровне Ученого Совета, не отдавая на откуп Президиуму АН Киргизской ССР. Почему так случилось?

Сначала приведем свои версии. По нашему мнению, когда из работы в министерстве внутренних дел, КГБ и министерства просвещения перешел к науке, Айтбаеву было всего 28 лет, базового исторического образования не имел, тем не менее, за короткое время окончил целевую аспирантуру, освоил методiku и теорию этнографии, написал кандидатскую диссертацию. Видимо, он тогда в силу своей неопытности использовал труд Бежковича, и не оформил по требованиям и слегка нарушил научную этику, поэтому нам представляется, что защита кандидатской диссертации прошла тяжело. Но, вспомнили, подняли вопрос, когда это было необходимо. Не повезло Айтбаеву еще и тем, что руководителем Института

истории как назло оказался К.К. Орозалиев – главный идеолог, ярый защитник партийного классового подхода к изучению истории, блюститель чистоты науки. Общественность республики помнят какие процессы разоблачения и расправы были по его инициативе и началом в бытность секретарем ЦК КП(б): акыны-заманисты, исследователи фольклора, отдельные ученые (Саманчин, Рахматуллин, Нурбеков, Абрамзон и др.), которые пострадали за свои оригинальные идеи, труды. Кроме того, Айтбаев жил и творил в конце 50-х годов XX в., в эпоху после смерти Сталина, попал в волну относительного либерализма и «охоту на ведьм» в связи с развенчиванием культа личности вождя.

Следует также отметить, что обладавшим большим авторитетом среди ученого мира Кыргызстана и СССР С.М. Абрамзон особо не жаловал Айтбаева. От научных сотрудников пожилого возраста слышали, что Айтбаев также интересовался родо-племенной структурой и проблемами этногенеза кыргызов, и имел по этим вопросам свою точку зрения. Поэтому, между ними были трение, сложности в отношениях, и те трудности, которые возникли у Айтбаева исходили именно от С.М. Абрамзона. По этому поводу М.Т. Айтбаев сам в «Объяснении на заявление А.С. Бежковича от 6 июня 1959 г.» пишет, что «Во время сбора мною полевых материалов в составе археолого-этнографической комплексной экспедиции 1952–1955 гг. по теме: «Историко-культурные связи киргизского-русского народов», начальник этнографического отряда С.М. Абрамзон подсказал мне о том, что в фондах есть рукопись А.С. Бежковича по земледелию и можете использовать, т.к. рукопись не годится для печати. [4, л.270;273 - 274] А.С. Бежкович в заявлении ставит под сомнение мою монографию «Очерки истории хозяйства киргизов XIX – начале XX века», объем – 22 п.л. Конечно, это очередной трюк С.М. Абрамзона, который перестал все время писать пасквиль уже полгода. Теперь у Абрамзона не осталось больше возможности лить грязи, она кончилась. И вдруг нашел нового друга в лице А.С. Бежковича. Последний стал орудием в руках С.А. Абрамзона. Это выдумка Абрамзона, чтобы помешать выходу ее в свет».[4,273]

Что тут сказать, слова самого Айтбаева о многом говорить. Какую роль сыграл в судьбе М.Т. Айтбаева С.М. Абрамзон можно убедиться на примере его работы «Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи» во II-й главе «Хозяйственный уклад» в самом её конце упомянул и подверг жесточайшей, убийственной критике труды М.Т. Айтбаева. В частности, он писал, что «Изучение хозяйственного уклада киргизов до последнего времени мало продвинулось вперед, некоторые важные стороны истории киргизского хозяйства, в особенности скотоводства и земледелия, остались по существу недостаточно или крайне слабо исследованными. Описание техники скотоводства и земледелия в работах М.Т. Айтбаева (Историко-культурные связи киргизского и русского народов; Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XIX – нач. XX вв. -Ф.,1962) страдает серьезными недостатками, изобилует многочисленными неточностями. В наши дни этнографы Киргизии предприняли широкие исследования истории киргизского скотоводства и земледелия». [1,122] Это красноречиво выдает его отношение к М.Т. Айтбаеву.

Справедливости ради следует отметить, что беглый источниковедческий анализ, историографический обзор работы С.М. Абрамзона показывает, или обнаруживает любопытную деталь, некую двойственность, он подвергая к критике работы М.Т. Айтбаева, тем не менее часто ссылается на его выше упомянутые работы, а также на его статьи о пище, охоте и т.д. Если все плохо тогда зачем надо было использовать их?

Также хотелось бы подчеркнуть, что во многом негативную роль сыграло то, что М. Айтбаев будучи лишенный поддержки родного ему Института истории,

в силу своей молодости, горячности в одиночку не смог произвести должного влияния и убедить в своей правоте присутствующих на заседании членов Президиума АН Киргизской ССР, где решалась его судьба. Знающие его лично пожилые сотрудники и родственники отмечают, что М.Т. Айтбаев был человеком прямым, говорил все, что думает в лицо, обладал резким характером. Также следует подчеркнуть, что мнения некоторых участников заседания Президиума, которые поддерживали Айтбаева, не учитывался при вынесении катастрофического вердикта для Айтбаева со стороны руководства АН Кирг. ССР. И не стали слушать М.Т. Айтбаева, который «обратился и просил Президиум АН Киргизской ССР, создать экспертную комиссию для полного и всестороннего подхода по существу жалобы А.С. Бежковича. Институт истории сделал проверку и показал те страницы, где абзацы и фразы совпадают. Но кроме этого много новых данных мною введены, что при изучении комиссией рукописи Бежковича, может считаться не рукописью, а лишь сырой записью. Комиссия должна создаваться из знающих историков, например, Б.Д. Джамгерчинов, С.И. Ильясов, с участием общественных организаций института». [4,270; 273] А жаль, по судьбе молодого, талантливого и перспективного ученого прошлись бульдозером. Поступили с ним несправедливо, по существу совершили над ним расправу.

Последняя запись или личное дело М.Т. Айтбаева заканчивается, прерывается выпиской из протокола №3 заседания Президиума Академии наук Киргизской ССР от 31 января 1963 г., – освободить с 1 февраля 1963 г. к.и.н., М.Т. Айтбаева от занимаемой должности старшего научного сотрудника сектора археологии и этнографии Института истории АН Киргизской ССР.

Подписи: Президент АН Киргизской ССР, акад. Каракеев К.Г.

Академик-секретарь АН Киргизской ССР В.Г. Яковлев.

Когда ушел из академии, М.Т. Айтбаеву было всего 39 лет, это самый сочный, зрелый возраст и расцвет ученого, причем одаренного, талантливого с большой перспективой. Ему бы еще работать и работать на благо родины, развивать этнографию, овладевать и совершенствовать методикой научного исследования. Но, к великому сожалению, именно так трагически сложилась судьба удивительного человека, ученого, который стал жертвой интриги, зависти, равнодушия. После он работал преподавателем в вузах, в 1962 г. в Алма-Ате пытался защитить докторскую диссертацию, но, увы ему не дали такой возможности. Это уже тема для отдельного разговора.

М.Т. Айтбаев умер 8 августа 1978 г., ему было всего 54 года.

Литература

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Ф.: Кыргызстан, 1990.
 2. Академическая наука Киргизстана. История и проблемы. – Фрунзе: Илим, 1990.
 3. Архив НАН КР. – Ф.5. – Оп.6. – Ед. хр. №1516. (Личное дело старшего научного сотрудника сектора археологии и этнографии Института истории Академии наук Киргизской ССР Айтбаева М.Т.).
 4. Архив НАН КР. – Ф.5. – Оп.1. – Ед.хр. №196. Протоколы заседаний Президиума Академии наук Киргизской ССР за 1959 г.
 5. Шерстобитов В.П., Орозалиев К.К., Винник Д.Ф. Очерк истории исторической науки в советском Киргизстане (1918 – 1960 гг.). – Фрунзе, 1961.
- *Дружинин И.Г., (1904 – 1988) – д.х.н, проф., академик АН Кирг. ССР, в 1954 – 1959 гг. академик-секретарь Отделения естественно-технических наук.

«МАНАС ЖАНА ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ УЛУТТУК АКАДЕМИЯСЫ» ЖӨНҮНДӨ

«Манас жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» КРнын Президентинин 2019-жылдын 31-январындагы № 19 «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы жөнүндө» Жарлыгынын негизинде 2019-жылдын 3-июнунда КР Өкмөтү тарабынан кабыл алынган «Манас жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясы» мамлекеттик мекемесин түзүү жөнүндө № 275-Токтомуна ылайык түзүлгөн.

Академиянын ишмердигинин максаты:

ата-бабалардын маданий-рухий, адеп-ахлактык баалуулуктарын жайылтуу;
«Манас» эпопеясын, Чыңгыз Айтматовдун көркөм, гуманисттик, философиялык-этикалык мурастарын ар тараптан изилдөө болуп саналат.

Академиянын негизги милдеттеринин бири – манаस्ताанууну жана айтматовтаанууну дүйнөлүк заманбап гуманитардык илимдин багыты катары өнүктүрүү.

Академиянын администрациясы

Академиянын Президенти – КР Өкмөтү тарабынан дайындалган **Т. Тургуналиев**.
Вице-президенти – КР Өкмөтү тарабынан дайындалган **Э. Ч. Айтматов**.

Академиянын бардык штаттарынын саны 35, анын ичинде интеллектуалдык штаттар – 27, чарбалык штат – 8.

Академиянын түзүмү:

1. Манаस्ताануу бөлүмү – башчысы **Т. Кененсариев**, тарых ил.докт., проф.
2. Айтматовтаануу бөлүмү – башчысы **С. Турсуналиев**, филос.ил.канд., доцент.
3. Кыргызтаануу жана көчмөн цивилизацияларды изилдөө бөлүмү – башчысы **А. Алымбаев (Байас Турал)**, тар.ил.канд., доцент.
4. Эл аралык байланыштар жана маалымат технологиялар бөлүмү – башчысы **Д. Ж. Алышбаева**.

Академиянын кошумча координациялык уюмдары:

Эсеп-кысап бөлүмү – 2 штат.

Кадрлар бөлүмү – 1 штат.

Коомдук кеңеш тобу (коомдук башталмада) – 3 киши.

Илимий-эксперттик кеңеш (коомдук башталмада) – 15 мүчө.

Кесиптик коомдук уюм (кызматкерлердин баары) – 35 киши.

Академия 2019-жылы төмөндөгүдөй иштерди аткарды:

Академиянын имаратын оңдоп-түзөөдөн өткөрдү.

Керектүү эмеректер менен камсыз кылынды.

Зарыл электрондук-маалымат жана техникалык жабдуулар менен камсыздалды.

2019-жылга карата кеңири жана 2020–24-жылдарга карата перспективалык иш-пландары түзүлдү.

Академиянын КОНЦЕПЦИЯсы, Стратегиялык матрицасы даярдалды.

«Манас», Ч. Айтматов ааламы» эл аралык журналы уюштурулуп, Юстиция министрлигинен каттоодон өткөрүп, анын № 1 санын чыгарды.

Электрондук веб-сайты түзүлдү.

Бир катар эл аралык уюмдар жана ресурстук борборлор менен кызматташтык келишимдери түзүлдү.

Бүткүл дүйнөлүк масштабда манастануу жана айтматовтаануу багыттары боюнча топтолгон маалымат банкы түзүлө баштады.

Эки эл аралык конференция уюштурду жана өткөрдү.

Жаш манасчылардын конкурсу уюштурулуп, өткөрүлдү.

Ч. Айтматовдун мурда Кыргызстанда чыкпаган 2 повести жыйнак кылынып чыгарылды.

Академиянын жетекчилиги жана кызматкерлери ТВ, радио, интернет ресурстарга 20дан ашуун чыгып, сүйлөштү.

Кыргызстандын мектеп окуучуларынын, студенттеринин арасында Ч.Айтматовдун чыгармаларына арналган чыгармачыл, көркөм-сүрөт конкурсу уюштурулуп, өткөрүлдү.

Ч.Айтматовдун чыгармалары боюнча тартылган кинолордун жумалыгы өткөрүлдү.

Жаңы китептер

Ч. АЙТМАТОВДУН БЕЛГИСИЗ ПОВЕСТТЕРИ

Жакында «Манас» жана Ч.Айтматов улуттук академиясы тарабынан Чыңгыз Айтматовдун мурда Кыргызстанда басылбаган «Смерч» киноповести жана бүтпөгөн «Золото и снег» повести өзүнчө жыйнак болуп чыгарылып, анын биринчи нускасы Академиянын ачылышына арналган салтанатта Кыргыз Республикасынын Президенти Сооронбай Жээнбековго тапшырылды.

Жыйнак «Турар» басмаканасынан чыгарылган жана ал жазуучунун баласы, биздин Академиянын вице-президенти Элдар Айтматов тарабынан кооздолгон. Басмакананын жетекчиси Тилек Мураталиев жыйнакты өз каражатына чыгарып берди.

ОКУМУШТУУНУН КЕЗЕКТЕГИ ОМОКТУУ ЭМГЕГИ

Профессор Т.Кененсариевдин жакында басмадан чыккан кезектеги пайдубалдык эмгеги «Кыргызстан оторчулук доорунда (1855–1917). – Бишкек: MaxPrint, 2019, 760-б. сүрөттөр, карталар» деп аталат. Чыгарма Кыргызстандын 1855-жылдан 1917-жылга чейинки созулган оторчулук (колониялык) доорундагы тарыхын камтып, кыргыз элинин аталган доордогу тарыхый татаал жараяны, оторчулук бий-

ликтин «орусташтыруу» стратегиясынын алкагындагы административдик, экономикалык, социалдык саясаты чагылдырылган. Кыргызстан кыргыздардын жана улуттук топтордун көп улуттуу элдердин мекенине айланып, мындай полиэтникалык коомдо кыргыз элинин ээлеген орду, кыргыз жеринде байыр алган боордош элдердин жашоо-тиричилиги, отор саясатынын капшабындагы кыйынчылыктары, социалдык мамилелери кеңири аспектке изилденген. Китеп жаңы илимий табылгалардын негизинде заманбап методологиялык көз караштардын, азыркы тарых илиминин эл аралык деңгээлдеги концептуалдык принциптерин эске алуу менен даярдалган.

Т.КЕНЕНСАРИЕВДИН 70 ЖЫЛДЫГЫНА АРНАЛДЫ

2019-жылдын 19-октябрында «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясында «Манастаануунун, кыргызтаануунун жана ата-мекендик тарыхтын актуалдуу маселелери» аттуу эл аралык илимий-тажрыйбалык конференция республиканын көрүнүктүү тарыхчысы, Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, тарых илимдеринин доктору, профессор Кененсариев Ташманбеттин 70 жылдык өмүр-таржымалына, 50 жылдык уюштуруучулук-педагогикалык, илимий жана коомдук ишмердигине арналып уюштурулду.

Конференцияга көрүнүктүү манастаануучу, профессор, Кытайдагы «Манас» эпосун изилдөө коомунун орунбасар баш катчысы Адыл Жуматурду, профессор, монгол фольклор таануучусу Секгин баатыр (Secginbat), Өзбекстандын белгилүү тарыхчысы, профессор Рустамбек Шамсутдинов, чыгармалары жана долбоорлору дүйнөнүн 30дан ашуун өлкөлөрүндө көрсөтүлгөн белгилүү архитектор, КазГАСАнын профессору Сакен Нарынов, КР ЖКнын депутаттары, Билим берүү министрлигинин өкүлдөрү, ЖОЖдордун ректорлору, Жалал-Абад облусунун жергиликтүү бийликтеринин өкүлчүлүгү, КРУИАнын академиктери, корреспондент-мүчөлөрү, Кыргызстандык 40тан ашуун белгилүү окумуштуу-тарыхчылары, фольклортаануучулары, философтору, саясаттаануучулары, «Манас» жана Ч.Айтматов улуттук академиясынын Президенти, белгилүү коомдук ишмер, манастаануучу-философ Топчубек Тургуналиев баштаган жамааты, профессор Т.Кененсариевдин илимий мектебинин 30дан ашуун шакирттери активдүү катышышты.

Котормо

«ТЕҢИРИ МАНАС» ОРУСЧАГА КТОРУЛУУДА

«Манас» эпосунун негизги варианттарынын негизинде жазылган Ашым Жакыпбектин «Теңири Манас» романын белгилүү драматург жана котормочу, «Манас» жана Ч.Айтматов улуттук академиясынын жетектөөчү адиси Таалайбек Осмонов орус тилине которууда. Ал Кыргызстандын бир катар театрларында коюлган «Керээз», «Айкөлдүн асыл ойлору», «Жусуп Баласагундун акыркы кечи», «Курманжан датка» драмаларынын автору. Калык Акиевдин айтуусундагы «Курманбек» эпосун, кыргыз акындарынын жана жазуучуларынын бир нече китептерин орус тилине которуп чыгарган.

Т.Осмонов «Теңири Манасты» орус тилине которууну 2020-жылдын ичинде аяктоону милдет кылып койгон.

«КЫРГЫЗТААНУУ» ОБОДО

Академиянын Кыргызтаануу бөлүмүнүн башчысы Байас Турал элдин этнологиялык билимдерин жогорулатуу максатында «Нью ТВ» телеканалы аркылуу ар жуманын ишемби, жекшемби күндөрүндө «Кыргызтаануу жана кыргыздар» деген телепрограмманы алып барууда. Ага тийиштүү адистиктеги окумуштуулар, тарыхчылар жана санжырачылар катышып, этносубуздуң актуалдуу маселелери боюнча ойлорун, сунуштарын айтышууда. Айрым телеберүүлөргө студенттер да катышып жатышат.

Сынак

КАРОО-СЫНАК

4-декабрдагы «Манас» күнүнө карата «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясында 3 жаштан 10 жашка, 10 жаштан 20 жашка чейинки жана 20–30 жаш курагы боюнча манасчылардын ортосунда үч багытта кароо-сынак өткөрүлдү. Ага республикабыздын жер-жерлеринен келген 120га жакын манасчылар катышты. Натыйжада кароо-сынакта 10 жашка чейинкилердин арасында 1-орун Диана Нурбековага, 2-орун Саид Жолочиевге, 3-орун Алишер Үсөнбековго, ал эми 10 жаштан 20 жашка чейинкилердин арасында 1-орун Белек Бактыбековго, 2-орун Эрмек Нурдиновго, 3-орун Ажыбек Бектемировго ыйгарылды. 20-30 жаштагылардын ортосунда 1-орунду Нурбек Талантбеков, 2-орунду Бексултан Имашов, 3-орунду Бактияр Макулбеков ээлешти.

ТУУЛГАН КҮНҮНӨ АРНАЛДЫ

Улуу жазуучу Ч.Айтматовдун туулган күнүнө карата 1-ноябрдан 10-декабрга чейин окуучулардын жана студенттердин арасында: 1) жазуучунун чыгармалары же өмүр жолу тууралуу эссе жазуу; 2) жазуучунун чыгармаларынан көркөм окуу же монолог түрүндө жатка айтуу, аны видеого тартуу; 3) жазуучунун чыгармаларынын негизинде сүрөт тартуу боюнча сынак өткөрүлдү. Сынакка 400гө жакын мектептен, 100гө жакын ЖОЖдордон жана атайын орто жана кесипчилик техникалык окуу жайларынан 486 эссе, 720дан ашык сүрөт, 8 кийизден жасалган сүрөт, гипстен жасалган 5 айкел келип түштү. Мында улуу жазуучунун келини Сабира Айтматова даярдаган кийизден жасалган Ч.Айтматовдун сүрөтү көрүүчүлөрдүн чоң кызыгуусун жаратты. Байгелүү орундарды ээлегендерге Ардак Грамоталар жана жазуучунун китептери тапшырылды.

Киножумалык

БААЛУУ СЫЙЛЫКТАР БЕРИЛДИ

«Манас» жана Ч.Айтматов улуттук академиясынын демилгеси менен Төлөмүш Океев атындагы кино үйүндө 13-декабрдан 20-декабрга чейин Ч.Айтматовдун чыгармалары боюнча тартылган көркөм фильмдерди көрсөтүүнүн жумалыгы өткөрүлдү. Ага Академиянын адистери, улуу жазуучунун чыгармалары боюн-

ча кино тарткандар, аларда негизги ролдорду ойногон Манасбек Мусаев, Жамал Сейдакматова, Гүлсайра Ажыбекова, Чоробек Думанаев, Нургазы Сыдыгалиев, Асанкожо Айтыкеев, Назира Мамбетова сыяктуу чеберлер катышты. Аларга Академиянын жана Айтматов фондусунун атынан баалуу белектер тапшырылды.

Калыс баа

ПРЕЗИДЕНТ – ЖЫЛДЫН 3 ЖОЛКУ МЫКТЫСЫ

«Манас» жана Ч.Айтматов улуттук академиясынын президенти Топчубек Тургуналиев «Кыргыз Туусу», «Эркин тоо», «Майдан» гезиттери тарабынан «Жылдын мыкты жетекчиси», «Жылдын Бакай-Атасы» деп табылды. Анын «Манас» эпопеясын пропагандалап, жайылтып, аталган Академияны ачып, пайдубалын түзүүдөгү эмгеги жогоруда аталган жалпыга маалымдоо каражаттары тарабынан ушундай бааланды. Биз чыгаан уюштуруучу жана илимпоз, манастануучу жана «Түбөлүк демократ» агабызга бекем ден соолук жана ийгиликтерди каалайбыз.

Окутуу

МАНАСЧЫЛАРДЫН МЕКТЕБИ

«Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясында жаш манасчыларды окутуу, тарбиялап, кесиптик чеберчиликтерин арттыруу максатында манасчылардын мектеби ачылып, иштей баштады. Ал 1 жылдык курстан тартып 5 жылга чейин эсептелген. Каалоочуларды кабыл алууда жаш курактарына чек коюлбайт, анда заманбап аудио-видео техникалар кеңири колдонулат. Аны республикабыздагы белгилүү манасчы Рысбай Исаков жетектейт.

Байланыш телефондору: 0772-44-66-17, 0709-21-07-33

Дареги: Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 8/1

Кызматташтык

БИРИНЧИ НУР-СУЛТАНДА АЧЫЛАТ

«Манас» жана Ч.Айтматов улуттук академиясынын филиалдарын Германияда, Өзбекстанда, Казакстанда ачуу боюнча сүйлөшүүлөр жүргүзүлүүдө. Жакында Нур-Султанда ачууга кол коюлуусу күтүлүүдө.

БИРИКМЕ ТҮЗҮЛӨТ

Академия дүйнөдөгү «Манасты» жана Ч.Айтматовдун чыгармаларын изилдегендерди баш коштуруп, өз ара тажрыйбаларды алмашып, биргелешкен долбоорлорду жүзөгө ашырып туруу максатында дүйнөлүк «Манас» эпопеясын жана Ч.Айтматовду изилдөөчүлөрдун бирикмесин түзүү боюнча иш жүргүзүлүүдө. Бул максатта Германиядагы, Россиядагы, Казакстандагы, АКШдагы тийиштүү окумуштуулар менен сүйлөшүүлөр жүргүзүлүп жатат.

П. Дүйшөнбаев, Н. Эркинбекова